

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

**Ο ρόλος του Πατριαρχείου και των τοπικών
Εκκλησιών στην κοινωνική και πολιτική ζωή των
χριστιανών ορθοδόξων κατά το δεύτερο μισό του
19^{ου} αι. στην Κωνσταντινούπολη και στην Κύπρο.**

Διπλωματική εργασία

▪ **ΑΓΓΕΛΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ**
Αρ. Μητρώου:1110M005

Σύμβουλος σπουδών: Ευθυμίου Μαρία

Εξεταστική Επιτροπή: Αναγνωστοπούλου Αθανασία

Ευθυμίου Μαρία

Λούβη Ευαγγελία

Ακαδ. έτος: 2012/2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

•	ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
•	A. ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ ΚΩΝ/ΛΕΩΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΟΥ 19 ^{ου} αι.	6
	A1. Οι αναδυόμενοι εθνικισμοί στα Βαλκάνια	6
	A2. Η κοινότητα των χριστιανών ορθοδόξων της Κωνσταντινούπολης κατά το β' μισό του 19 ^{ου} αι.	14
	i. Δημογραφία	15
	ii. Οικονομία	19
	iii. Κοινωνία-Παιδεία	21
	iv. Ιδεολογίες	29
•	B. ΟΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ ΚΩΝ/ΛΕΩΣ	35
	B1. Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις	39
	i. Αυτοκρατορικό διάταγμα του Hatt-i Serif του Gülhane(3 Νοεμβρίου 1839)	39
	ii. Αυτοκρατορικό διάταγμα του Hatt-i Humayun (18 Φεβρ. 1865)	42
	iii. Σύνταγμα του 1876	48
	B2. Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και οι Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις	50
•	Γ. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΥΠΡΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΟΥ 19 ^{ου} αι.	63
	Γ1. Οι πολιτικές μεταβολές. Οθωμανική εξουσία-Αγγλική διοίκηση	63
	Γ2. Η κοινότητα των χριστιανών ορθοδόξων της Κύπρου κατά το β' μισό του 19 ^{ου} αι.	73
	i. Δημογραφία	73
	ii. Οικονομία	79
	iii. Κοινωνία-Παιδεία	85
	iv. Ιδεολογίες	93
	Γ3. Η Εκκλησία της Κύπρου και οι Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις	98
	Γ4. Η Εκκλησία της Κύπρου και η Αγγλική διοίκηση	110
•	ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ- ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΣΗ	115
•	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	125

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Οθωμανική αυτοκρατορία γεννήθηκε κατά τα τέλη του 13ου και τις αρχές του 14ου αι., στην βορειοδυτική γωνία της μικρασιατικής χερσονήσου. Η περίοδος και η περιοχή χαρακτηρίζονταν από σύγχυση πολιτική, πολιτισμική, θρησκευτική, οικονομική και κοινωνική. Πάνω από μία χιλιετία, τα εδάφη αυτά αποτελούσαν μέρος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και του διαδόχου κράτους της στην ανατολική Μεσόγειο, της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Το Βυζάντιο είχε να αντιμετωπίσει: από την πλευρά της Μεσογείου τα εμπορικά κράτη της Βενετίας και της Γένοβας · από τον Βορρά τα βασίλεια των Βουλγάρων και των Σέρβων και, τέλος, από τα ανατολικά, το 1000 μ.Χ, τούρκους νομάδες, γνωστούς ως Τουρκομάνους. Οι νομάδες αυτοί ήταν τούρκικοι λαοί από την κεντρική Ασία και, συγκεκριμένα, από την περιοχή γύρω από την λίμνη Βαϊκάλη , οι οποίοι άρχισαν να μεταναστεύουν στην Μέση Ανατολή. Οι μεταναστεύσεις αυτές δημιούργησαν μια ζώνη τουρκόφωνων πληθυσμών από τη Μ. Ασία μέχρι τα δυτικά σύνορα της Κίνας και, στα δυτικά, οδήγησαν στον σχηματισμό του Οθωμανικού κράτους. Χαρακτηριστικό των νομάδων αυτών, ήταν το γεγονός ότι, κατά τις μετακινήσεις τους, προσηλυτίστηκαν στο Ισλάμ.¹

Ανάμεσα στους τούρκους νομάδες συγκαταλέγονταν και η φυλή των Σελτζούκων, η οποία έθεσε αρχικά υπό τον έλεγχό της το Ιράν και τους αγροτικούς πληθυσμούς του. Μετά την κατάκτηση του Ιράν, επόμενος στόχος τους ήταν οι ανατολικές επαρχίες του Βυζαντίου, οι οποίες προσέλκυαν για οικονομικούς, αλλά και θρησκευτικούς λόγους (κατοικούνταν από χριστιανούς) τους Σελτζούκους. Αποφασιστικής σημασίας ήταν η μάχη στο Ματζικέρτ το 1071 μ.Χ, όπου ο βυζαντινός στρατός, υπό τον αυτοκράτορα Ρωμανό Διογένη, ηττήθηκε από τους Σελτζούκους Τούρκους δίνοντάς τους, έτσι, την δυνατότητα να αποσπάσουν εδάφη από την βυζαντινή αυτοκρατορία. Σημαντικό ρόλο έπαιξε και η άνοδος των Μογγόλων, τον 13ο αι. με αρχηγό τον Τζεγκκίς Χαν. Αυτοί, νικώντας, στα μέσα του 13^{ου} αι., το σελτζουκικό κράτος του Ικονίου, πίεσαν τους Σελτζούκους να καταφύγουν στις δυτικές επαρχίες της Μ. Ασίας και να συσπειρωθούν πολλές τουρκομανικές ομάδες υπό την δυναστεία του Οσμάν. Έτσι οι Οθωμανοί, πλέον, άρχισαν να επεκτείνονται όλο και πιο πολύ στις χριστιανικές επαρχίες παίρνοντας με το μέρος τους χριστιανούς αγρότες, είτε με προσηλυτισμό, είτε χρησιμοποιώντας ως δέλεαρ τα οικονομικά οφέλη που θα τους παρείχαν.

¹ Quataert Donald, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, μτφ. Σαρηγιάννης Μαρίνος, Αθήνα 2006, εκδ. Αλεξάνδρεια, σσ. 23-35

Η περίοδος 1300-1683 χαρακτηρίζεται από την επεκτατική πολιτική του οθωμανικού κράτους και την μετατροπή της από μικρή ηγεμονία σε αυτοκρατορία με μεγάλη επικράτεια. Η βασιλεία του Μωάμεθ Β' (1451-1481) ήταν σημαντική καθώς, το 1453, κατέλαβε την Κωνσταντινούπολη, όπως επίσης και του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (1520-1566), κατά την περίοδο του οποίου η Οθωμανική Αυτοκρατορία αύξησε κατά πολύ τα εδάφη της.²

Εκτός από τις εδαφικές αλλαγές της περιόδου, η οθωμανική αυτοκρατορία γνώρισε αλλαγές και εξελίξεις και στην διοικητική οργάνωση του κράτους. Από το 1300 μέχρι το 1453 η ελίτ αποτελούνταν από τους συνοριακούς άρχοντες(μπέηδες) και τους τουρκομάνους ηγεμόνες, οι οποίοι θεωρούσαν τον οθωμανό μονάρχη πρώτο μεταξύ ίσων (primus inter pares). Το 1453, όμως, η εξουσία μετατοπίζεται προς το πρόσωπο του Οθωμανού ηγεμόνα (σουλτάνος) ο οποίος, μέχρι και τον 19^ο αι., θα απολάμβανε απόλυτη εξουσία, έχοντας δικαίωμα ζωής και θανάτου πάνω στις στρατιωτικές και γραφειοκρατικές ελίτ του. Παράλληλα όμως, ο σουλτάνος προσέφερε και ένα αίσθημα προστασίας στους υπηκόους του μέσα από ένα κοινό σύστημα δικαιοσύνης και φορολογίας.

Ο μακρύς οθωμανικός 18^{ος} αι. (1683-1789) που ακολούθησε χαρακτηρίστηκε από ήττες και εδαφικές υποχωρήσεις, αλλά και αλλαγές στον διοικητικό και οικονομικό τομέα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Την περίοδο αυτή η ανάπτυξη της στρατιωτικής τεχνολογίας της Ευρώπης δυσκόλεψε την επέκταση των Οθωμανών³, όπως επίσης και η ύπαρξη απόλυτων, συγκεντρωτικών μοναρχιών. Στην οικονομική ζωή της Αυτοκρατορίας της περιόδου ορατός είναι ο έλεγχος του κράτους, τόσο στις πόλεις, όσο και στις επαρχίες, προκειμένου να εξασφαλίσει τρόφιμα, πρώτες ύλες και βιοτεχνικά προϊόντα για το παλάτι και τις ελίτ προκαλώντας, έτσι, έλλειψη αγαθών στην αυτοκρατορία. Επίσης, την απόλυτη εξουσία δεν την είχε πλέον ο Σουλτάνος, καθώς είχαν αποκτήσει δύναμη και οι βεζίρηδες και οι πασάδες. Ο σουλτάνος Σελίμ Γ' (1789-1808) προσπάθησε με μεταρρυθμιστικές κινήσεις να αντιμετωπίσει το κοινωνικό, οικονομικό και διοικητικό χάος που επικρατούσε την περίοδο εκείνη. Θέσπισε κανονισμούς, οι οποίοι ήταν γνωστοί με το όνομα nizami-cedid (νέα τάξη), και προσπάθησε να εκσυγχρονίσει τις ένοπλες δυνάμεις με την εκπαίδευση του στρατού από Γάλλους εκπαιδευτές. Οι κινήσεις του αυτές όμως προκάλεσαν την έντονη αντίδραση των παραδοσιακών δυνάμεων

² Επί Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή, ο οθωμανικός στρατός έφθασε μέχρι και τα τείχη της Βιέννης (1529) χωρίς να μπορέσει, ωστόσο, να την κατακτήσει, βλ. Lewis Bernard, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας. Τα στάδια της ανάπτυξης*, τ. 1, μτφ. Π. Κωνσταντέας, επιμ.-μτφ-σχολιασμός Στέφανος Παπαγεωργίου, Αθήνα 2001, εκδ. Παπαζήσης, σελ. 78 · Quataert Donald, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία*, οπ. π., σσ. 35-55

³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε ο θάνατος του Οθωμανού σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή στα τείχη του Σιγκετβάρ, όπου διαφάνηκε η δυσκολία στην επίθεση κατά οχυρωμένων πόλεων, βλ. Donald Quataert, οπ. π., σ. 66

της χώρας –κυρίως των γενιτσάρων, οι οποίοι ήταν αντίθετοι με το μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα. Η σύγκρουση αυτή οδήγησε στην δολοφονία του σουλτάνου και στην διαδοχή του από τον Μουσταφά Δ'.

Ο 19^{ος} αι. που ακολούθησε χαρακτηρίζεται από αλλαγές, τόσο στο εξωτερικό, όσο και στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Και αυτή η περίοδος στιγματίζεται από εδαφικές απώλειες της αυτοκρατορίας, με την διαφορά ότι αυτές, αυτήν τη φορά, προέρχονταν από εξεγέρσεις και επαναστάσεις των Οθωμανών υπηκόων κατά του σουλτάνου, όπως για παράδειγμα η Σερβική και Ελληνική Επανάσταση. Επίσης, οι Μ. Δυνάμεις, πλέον, επενέβαιναν περισσότερο στις εσωτερικές αυτές αναταραχές προσπαθώντας να διευθετήσουν τα θέματα –εδαφικά ή μη- που προέκυπταν από αυτές, δημιουργώντας έτσι το Ανατολικό Ζήτημα.⁴

Όσον αφορά την εσωτερική πολιτική του κράτους, η κεντρική οθωμανική γραφειοκρατία σχημάτισε σταδιακά το δικό της εκπαιδευτικό δίκαιο, βασισμένο σε δυτικοευρωπαϊκά μοντέλα. Το κράτος αγωνίστηκε να εκμηδενίσει τις ομάδες μεσολάβησης (συντεχνίες, γενίτσαροι θρησκευτικές κοινότητες) και να φέρει όλους τους Οθωμανούς υπηκόους κάτω από την άμεση εξουσία του. Στους προηγούμενους αιώνες η οθωμανική κοινωνική και πολιτική τάξη βασιζόταν στις διαφορές μεταξύ εθνοτήτων, θρησκειών και επαγγελμάτων, καθώς και στην έννοια της κοινής υποταγής και υπακοής στο μοναρχικό κράτος. Τον 19^ο αι. όμως, πρόθεση του κράτους ήταν να καταργήσει τις διαφορές ανάμεσα στους μουσουλμάνους και στους μη μουσουλμάνους υπηκόους της, τονίζοντας, ότι όλοι είναι ίσοι απέναντι στον σουλτάνο. Στόχος του κράτους ήταν, δηλαδή, η επικράτηση του Οθωμανισμού, ύστερα και από την έκδοση διαταγμάτων και μεταρρυθμιστικών κινήσεων (Τανζιμάτων).⁵

⁴ Αναλυτικά για Ανατολικό Ζήτημα βλ. Λάσκαρις Μιχαήλ, *Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800-1923*, τ.Α' (1800-1878), Θεσ/κη 1978, εκδ. Π. Πουρνάρα, και Anderson M.S., *The Eastern Question 1774-1923*, New York, 1966, St. Martins Press

⁵ Quataert Donald, οπ. π., σ σ. 95-127 · Lewis Bernard, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας. Τα στάδια της ανάπτυξης*, οπ. π., σσ. 239-271

Α. ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ ΚΩΝ/ΛΕΩΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΟΥ 19^{ου}

αι..

Α1. Οι αναδυόμενοι εθνικισμοί στα βαλκάνια

Στις αρχές του 19^{ου} αι. το οθωμανικό σύστημα δεν είχε επιβάλει ούτε την πολιτική ενσωμάτωση, ούτε κάποια νέα κουλτούρα. Απομονώνοντας, σε μεγάλο βαθμό, τα Βαλκάνια, είχε εμποδίσει την ανάπτυξη της υπαίθρου, αλλά επέτρεπε την επιβίωσή της και διατηρούσε τις παλιές αξίες. Ο αγροτικός κόσμος των επαρχιών, αντιδρώντας στις λεηλασίες των οθωμανικών στρατευμάτων, και κυρίως των γενιτσάρων, απαντούσε με τοπικές εξεγέρσεις, οι οποίες κατέληγαν σε αποτυχία και προκαλούσαν αντίποινα. Ωστόσο, τα συσσωρευμένα αποτελέσματα των πολέμων ή των εξεγέρσεων από γενιά σε γενιά, μαζί με την εξαφάνιση της ίδιας της βάσης του οθωμανικού συστήματος, δημιούργησαν ένα ευνοϊκό έδαφος για την επανάσταση κατά της κεντρικής εξουσίας και για την εμφάνιση παράλληλων τοπικών ιεραρχιών.⁶ Επηρεασμένοι από τον φιλελευθερισμό, που προέρχονταν από τις ιδέες του Διαφωτισμού του 18^{ου} αι. και τον εθνικισμό, η βάση του οποίου βρίσκονταν στον ρομαντισμό και τον ιστορικισμό του 19^{ου} αι., πολλοί διανοούμενοι και τοπικοί ηγέτες επηρέαζαν τους πληθυσμούς στις επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας επιζητώντας αλλαγές, είτε μέσω των μεταρρυθμίσεων, είτε μέσω των επαναστάσεων. Οι συνέπειες της φιλελεύθερης και εθνικιστικής ιδεολογίας ήταν η αναγκαία διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως επίσης και της Αψβουργικής στην Ευρώπη, και η αντικατάστασή τους από εθνικά κράτη με συνταγματικές κυβερνήσεις.

Οι τρεις κυριότεροι καθοριστικοί παράγοντες της εθνικότητας στα Βαλκάνια, ήταν η γλώσσα, η ιστορική μνήμη και η θρησκεία.⁷ Η Ορθόδοξη Εκκλησία διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο ως μέσο διάδοσης και διαφύλαξης των παλιών παραδόσεων. Παρ' όλο που το Πατριαρχείο συχνά συνεργαζόταν στενά με την οθωμανική κυβέρνηση, η Εκκλησία, στο σύνολό της, διατήρησε ζωντανή την ιδέα ότι οι χριστιανοί ήταν διαφορετικοί από τους μουσουλμάνους και ότι οι μουσουλμάνοι καταπατούσαν χριστιανικό έδαφος.⁸ Καθώς η εκπαίδευση παρεχόταν μέσω των χριστιανικών θεσμών, οι οθωμανικές κρατικές αρχές δεν μπορούσαν να ελέγχουν την χριστιανική σκέψη. Οι λαϊκές θρησκευτικές ιστορίες αφορούσαν τη ζωή των αγίων, των

⁶ Pavlowitch Stevan, *Ιστορία των Βαλκανίων. 1804-1945*, μτφ. Χασιώτης Λουκιανός, Θεσ/κη 2005, εκδ. Βάνιας, σειρά Ίστορ, σ. 39

⁷ Jelavich Barbara, *Ιστορία των Βαλκανίων. 18^{ος}-19^{ος} αι.*, τ. 1, μτφ. Γιαννοπούλου Σταυρούλα, εκδ. Πολύτροπον 2006, σ. 291

⁸ Στο ίδιο, σ. 285

μαρτύρων και ηρώων. Ιδιαίτερη θέση κατείχαν οι ιστορίες για νεομάρτυρες που υπέφεραν για την υπεράσπιση της χριστιανοσύνης έναντι του Ισλάμ. Η θρησκευτική τέχνη διατηρούσε τα σύμβολα και τις προσωπογραφίες των μεγάλων ηγεμόνων που υπενθύμιζε τη δόξα της βυζαντινής, βουλγαρικής και σερβικής αυτοκρατορίας.⁹ Μια άλλη μέθοδος διάδοσης της πολιτιστικής κληρονομιάς ήταν το στενό περιβάλλον της αγροτικής κοινότητας, το οποίο διατηρούσε λαϊκές παραδόσεις, διηγήσεις και την προφορική επική ποίηση. Ο πληθυσμός της Βαλκανικής μιλούσε διάφορες διαλέκτους το σύνολο των οποίων ενέπιπτε στις εξής κατηγορίες: ελληνικά, αλβανικά, ρουμανικά και νότια σλαβικά.¹⁰ Κάθε κοινότητα ήθελε να μιλάει τη δική της γλώσσα. Οι Έλληνες είχαν αναπτύξει ένα ιδιαίτερα σημαντικό εκπαιδευτικό σύστημα προώθησης της ελληνικής γλώσσας, με την βοήθεια του Πατριαρχείου και των Φαναριωτών. Για τους Σέρβους, η Ρωσία ήταν ελκυστικότερη για την ανάπτυξη των γραμμάτων, καθώς στο Πατριαρχείο κυριαρχούσαν οι ελληνόφωνοι ορθόδοξοι · στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες κυριαρχούσαν οι Φαναριώτες. Η Ρωσία ήταν το μοναδικό ορθόδοξο κράτος που δεν βρισκόταν κάτω από ξένο έλεγχο. Εξαιτίας όλων αυτών, πολλοί Σέρβοι θεολόγοι σπούδασαν στο Κίεβο, με αποτέλεσμα να περάσουν πολλές ρώσικες λέξεις στη γλώσσα της Εκκλησίας τους.

Ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία που συνέβαλαν στην ενθάρρυνση των εθνικών κινημάτων του 19^{ου} αι. ήταν η βελτίωση των γενικών οικονομικών συνθηκών, ιδιαίτερα η οικονομική ανάκαμψη κατά τον 18^ο αι.¹¹ Η πολιτική της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων και της Ρωσίας συνέβαλαν στην δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών για τους εμπόρους και τους ναυτικούς των Βαλκανίων. Τόσο η συνθήκη του Κάρλοβιτς, στα τέλη του 17^{ου} αι., όσο και η ρωσική κατάκτηση και εγκατάσταση στα εδάφη της Μαύρης Θάλασσας, μετακίνησαν το εμπόριο κατά μήκος των εσωτερικών οδών, με αποτέλεσμα να αυξηθεί η δύναμη και η αναγκαιότητα των πληθυσμών της υπαίθρου και ιδιαίτερα της βαλκανικής υπαίθρου. Είχαν προηγηθεί, βέβαια, και οι ‘διομολογήσεις’ τον 16^ο αι., οι οποίες ήταν οι πρώτες εμπορικές συμφωνίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας με την Ευρώπη και συγκεκριμένα με την Γαλλία. Εκτός από την άνοδο της ορθόδοξης εμπορικής τάξης και την αφύπνιση της εθνικής συνείδησης, σημαντικό ρόλο στις εξεγέρσεις έπαιξε και η αποτυχία της οθωμανικής κυβέρνησης να διατηρήσει το νόμο και την τάξη στις αγροτικές περιοχές και να ελέγξει τόσο τις χριστιανικές, όσο και τις μουσουλμανικές ληστρικές ομάδες.¹²

Οι πρώτες εξεγέρσεις ξεκίνησαν με τους Σέρβους, οι οποίοι αντιδρούσαν στη βία των γενιτσάρων που είχαν, το 1804, αναλάβει με βία την εξουσία στο σαντζάκι του Βελιγραδίου.

⁹ Στο ίδιο, σ. 285

¹⁰ Στο ίδιο, σ. 286

¹¹ Στο ίδιο, σ. 292

¹² Στο ίδιο, σσ. 311-312

Βέβαια, δεν επρόκειτο για μία εξέγερση εναντίον του Σουλτάνου, αλλά για μια στάση χριστιανών υπηκόων εναντίον των μουσουλμάνων ‘σφετεριστών’.¹³ Αρχηγός των εξεγερμένων ήταν ο Καρατζόρτζε Πέτροβιτς ή Καραγιώργης (1752-1817), ο οποίος ήταν εύπορος αγρότης. Οι εξεγερμένοι πίστευαν, ότι θα είχαν τη βοήθεια μιας εκ των τριών αυτοκρατοριών της Δύσης, Ρωσίας, Αυστρίας, Γαλλίας, οι οποίες θα διαπραγματευόταν με τον Σουλτάνο.¹⁴ Λόγω των Ναπολεόντειων, όμως, πολέμων η Οθωμανική αυτοκρατορία βρήκε την ευκαιρία, το 1813, να καταστείλει την εξέγερση. Το 1815, με αρχηγό τον Μίλος Ομπρένοβιτς, ξέσπασε η δεύτερη σερβική εξέγερση, η οποία ήταν διαφορετική, καθώς, εκμεταλλευόμενη την παρατεταμένη κρίση στην Οθωμανική αυτοκρατορία, κατάφερε να οδηγήσει σε συμφωνία των εξεγερμένων με τον Σουλτάνο. Έτσι, ο Σέρβος ηγέτης, Μίλος, αναγνωρίστηκε ως ανώτατος knez ή πρίγκιπας της Σερβίας. Η πολιτική και νομική θέση της Σερβίας, όπως και τα σύνορά της, καθορίστηκαν με μια σειρά σουλτανικών διαταγμάτων την περίοδο 1830-1833, οπότε ο Μίλος αναγνωρίστηκε ως κληρονομικός πρίγκιπας του αυτόνομου και υποτελούς, στην Πύλη, Πριγκιπάτου της Σερβίας.¹⁵ Η δεύτερη εθνική επανάσταση στα Βαλκάνια, αυτή των Ελλήνων, ήταν πιο περίπλοκη και παρουσίασε μεγαλύτερες συγκρούσεις.¹⁶ Εκτός από τα γεγονότα της δεκαετίας του 1820 που έλαβαν χώρα στην Πελοπόννησο και την Ρούμελη, είχαν προηγηθεί οι μάχες και η εξέγερση στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Εκεί, το ελληνικό κίνημα, που βασιζόταν στην υποστήριξη των Φαναριωτών, στην αρχή διεξαγόταν παράλληλα και αργότερα εναντίον της τοπικής ρουμάνικης εξέγερσης, με αρχηγό τον Θεόδωρο Βλαντιμιρέσκου.¹⁷ Οι Φαναριώτες ασχολούνταν με το εμπόριο και, με τον πλούτο τους και τη διοικητική θέση τους, βρίσκονταν στην κορυφή της τοπικής ελίτ. Όραμά τους παρέμενε η επανίδρυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και η δημιουργία ενός κράτους που θα περιελάμβανε και μη ελληνόφωνους πληθυσμούς. Ορισμένοι εξομοίωναν και τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως με το μελλοντικό τους έθνος.¹⁸

Ιδιαίτερη επιρροή ασκούσαν οι Έλληνες που είχαν εγκατασταθεί στην Ρωσία και, συγκεκριμένα, στο λιμάνι της Οδησσού, γενέτειρα της ‘Φιλικής Εταιρείας’. Η βασική επιδίωξη της Εταιρείας ήταν η οργάνωση και η προετοιμασία εξέγερσης κατά της οθωμανικής αυτοκρατορίας, με στόχο την ίδρυση ελληνικού κράτους, με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Επομένως, ο στόχος

¹³ Στο ίδιο, σ. 317 και Pavlowitch, *Ιστορία των Βαλκανίων*, οπ. π., σ. 45

¹⁴ Pavlowitch, οπ.π., σ. 47

¹⁵ Pavlowitch, οπ.π., σ.50

¹⁶ Πιζάνιαν Πέτρος, «Επανάσταση και Έθνος. Μια ιστορική- κοινωνιολογική προσέγγιση του ‘21» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3, Αθήνα 2003, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ. 33-52

¹⁷ Παπαγεωργίου Στέφανος, «Πρώτο έτος της ελευθερίας από τις Παρίστριες Ηγεμονίες στην Επίδαυρο» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3, Αθήνα 2003, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ. 53-70

¹⁸ Jelavich, οπ.π., σ. 329 και Pavlowitch, οπ.π., σ. 40

ήταν η αναγέννηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και όχι ο σχηματισμός ενός κράτους σε αυστηρά εθνική βάση.¹⁹ Οι επικεφαλής θεωρούσαν ότι, για να προχωρήσουν, χρειαζόνταν τη βοήθεια της Ρωσίας, τόσο στρατιωτική, όσο και οικονομική, γι' αυτό δέχτηκαν γι' αρχηγό τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, αξιωματικό του ρωσικού στρατού, ύστερα από την άρνηση του Ι. Καποδίστρια. Τα σχέδια για μια «ελληνική εξέγερση» οριστικοποιήθηκαν τον Οκτώβριο του 1820 και προέβλεπαν την ταυτόχρονη εξέγερση στις Ηγεμονίες και την Πελοπόννησο. Ο Υψηλάντης κήρυξε τον πόλεμο στο Ιάσιο, πιστεύοντας ότι είχε την υποστήριξη των Ρωσικών δυνάμεων. Όταν όμως έφυγε για το Βουκουρέστι, έγινε γνωστό ότι ο τσάρος τον είχε αποκηρύξει, προκαλώντας έτσι πανικό και καχυποψία σε βάρος των Ελλήνων.²⁰

Στα τέλη Μαΐου, τα οθωμανικά στρατεύματα κινήθηκαν εναντίον των εξεγερμένων. Οι Φιλικοί, υποψιαζόμενοι ότι ο Βλαδιμιρέσκου ήταν έτοιμος να συνταχθεί με τους Οθωμανούς, τον δίκασαν και τον εκτέλεσαν.²¹ Με την μη υποστήριξη, πλέον, του Βλαντιμιρέσκου, αλλά και της ρωσικής πλευράς, ο στρατός των επαναστατημένων ήταν εντελώς αποδυναμωμένος και τελικά ηττήθηκαν, δεδομένης και της απειρίας του, καθώς αποτελούνταν από αγρότες και φοιτητές.

Τον Απρίλιο του 1822, δύο αντιπροσωπείες με επτά μέλη έφθασαν στην Κωνσταντινούπολη. Επικεφαλής των Μολδαβών ήταν ο Ιον Στούρτζα και των Βλάχων ο Γρηγόριος Γκίκας. Και οι δύο εκπροσωπούσαν τα συμφέροντα των Ρουμάνων βογιάρων και παρουσίασαν παρόμοια αιτήματα. Το κυριότερο ήταν η αποκατάσταση της εξουσίας των ντόπιων και το τέλος της εκμετάλλευσης από τους Φαναριώτες, με όλα τα ανώτατα αξιώματα στα χέρια των Ρουμάνων. Οι αντιπρόσωποι ζήτησαν επίσης την απομάκρυνση των Ελλήνων ηγούμενων από τα μοναστήρια και τον διορισμό ντόπιων κληρικών, ενώ επιθυμούσαν επίσης να αντικατασταθεί η αλβανική φρουρά με ρουμανική εθνοφρουρά. Η Πύλη συμφώνησε στα αιτήματα αυτά και ανακήρυξε τους επικεφαλής των αντιπροσωπειών 'πρίγκιπες' στις επαρχίες τους.²² Μετά τις ήττες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από την Ρωσία, με την συνθήκη της Αδριανούπολης, το 1829, όλες οι οθωμανικές εγκαταστάσεις και τα οθωμανικά μονοπώλια καταργήθηκαν. Οι πρίγκιπες της Βλαχίας και της Μολδαβίας θα εκλέγονταν ως ισόβιοι ηγεμόνες και θα έπρεπε να λαμβάνουν υπόψη τους τις συμβουλές της Ρωσίας. Στον σουλτάνο απέμεινε μόνο η τελετή ενθρόνισής τους, ένας ετήσιος φόρος και το καθεστώς των Διομολογήσεων.²³

¹⁹ Jelavich, οπ.π, σ. 330

²⁰ Pavlowitch, οπ.π, σ. σ 54-55

²¹ Ο Βλαδιμιρέσκου δεν κατευθυνόταν εναντίον της Πύλης. Ο ίδιος και οι οπαδοί του καλούσαν την κυρίαρχη δύναμη να αποκαταστήσει τις 'παλιές συνθήκες', δηλαδή στην εποχή πριν από την εξουσία των Φαναριωτών. Jelavich, οπ. π, σ. σ. 337-338

²² Στο ίδιο, σ. 343

²³ Pavlowitch, οπ .π, σ. 65

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 βάδισε στα χνάρια των σερβικών εξεγέρσεων που είχαν σημειωθεί νωρίτερα, αλλά η σημασία της ήταν πολύ μεγαλύτερη. Ο οθωμανικός τρόπος ομαδοποίησης των πληθυσμών με βάση τη θρησκευτική πίστη, η διαιώνιση της μνήμης του Βυζαντίου από την Εκκλησία και η συνεχής εισροή ευρωπαϊκών επιδράσεων στον ελληνικό πολιτισμό συνδυάστηκαν για να δώσουν τη δυνατότητα στους Έλληνες να διαμορφώσουν το φαινόμενο του εθνισμού στα Βαλκάνια, με την ιδέα της συνένωσης όλων των συμπαγών ελληνικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²⁴ Σχεδόν ταυτόχρονα με την ήττα στην Μολδοβλαχία ξεκίνησε η επανάσταση τον Μάρτιο του 1821, η οποία επεκτάθηκε από την Πελοπόννησο στα νησιά και την ενδοχώρα.²⁵

Η σφαγή ηγετικών φυσιογνωμιών της Φαναριώτικης ελίτ στην Κωνσταντινούπολη, αρχίζοντας με τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε', τον οποίο κρέμασαν στην πόρτα του Πατριαρχείου, σημάδεψε το τέλος της μεγάλης εποχής των Φαναριωτών. Πολλοί Φαναριώτες και Έλληνες της Διασποράς συνέχισαν τον αγώνα για να βοηθήσουν στον πόλεμο της Ελληνικής Ανεξαρτησίας και να επηρεάσουν τη μορφή που θα έπαιρνε το σύνταγμα του νέου ελληνικού κράτους.

Σε αντίθεση με τις σερβικές εξεγέρσεις που πραγματοποιήθηκαν σε μικρή έκταση και στις οποίες ένας εξέχων ντόπιος υπήρξε αδιαφιλονίκητος ηγέτης, στην Ελληνική Επανάσταση ο πόλεμος για την ανεξαρτησία πραγματοποιήθηκε από διάφορα ασυντόνιστα κινήματα και χωρίς κάποιον γενικά αποδεκτό αρχηγό, διήρκεσε δε επτά χρόνια, από το 1821 μέχρι το 1828.²⁶ Στην εξέλιξη και κατάληξη της Ελληνικής Επανάστασης σημαντικό ρόλο έπαιξε η Ναυμαχία του Ναβαρίνου (1827) όπου, με την συνδρομή των ευρωπαϊκών δυνάμεων, καταστράφηκαν οι οθωμανο-αιγυπτιακές δυνάμεις. Τον Μάρτιο του 1829 οι δυνάμεις συμφώνησαν στην δημιουργία ενός περιορισμένου αυτόνομου ελληνικού πριγκιπάτου που θα πλήρωνε ετήσιο φόρο στον σουλτάνο, στον οποίο θα συμπεριλαμβανόταν και η αποζημίωση των μουσουλμάνων γαιοκτημόνων. Τελικά, με την Συνθήκη του Λονδίνου, τον Φεβρουάριο του 1830, η Ελλάδα έγινε το πρώτο ανεξάρτητο κράτος στα Βαλκάνια.²⁷

Τα πρώτα απελευθερωτικά κινήματα είχαν να επιδείξουν έναν βαθμό επιτυχίας, αν και η επιτυχία αυτή δεν ήταν ό,τι επιθυμούσαν οι αρχικοί οργανωτές. Η Σερβία είχε κερδίσει πολλά δικαιώματα, αλλά όχι πλήρη αυτονομία. Στη Βλαχία και την Μολδαβία, τόσο η, υπό ελληνική

²⁴ Στο ίδιο, σ. σ 56-57

²⁵ Τζάκης Διονύσης, «Τα πολεμικά γεγονότα. Οι εξελίξεις στα μέτωπα του πολέμου (1822-1824)» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3, Αθήνα 2003, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ. 73-102 · Γιαννόπουλος Γιάννης, «Τα πολεμικά γεγονότα. Η κρίσιμη τριετία, 1825-1827» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3, Αθήνα 2003, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ.103-124

²⁶ Pavlowitch, οπ. π., σ. 59

²⁷ Dakin D., *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία, 1821-1833*, μτφ. Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, Αθήνα 1983, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

ηγεσία εξέγερση, όσο και ο ξεσηκωμός των Ρουμάνων χωρικών είχαν αποτύχει. Ωστόσο, λόγω και του ρωσοτουρκικού πολέμου, στην δεκαετία του 1830, η οθωμανική κυριαρχία μειωνόταν, ενώ αυξανόταν η ρώσικη επιρροή. Οι Έλληνες, από την άλλη, λόγω της Επανάστασής τους θεωρούνταν από την Οθωμανική αυτοκρατορία προδότες, ιδιαίτερα από τον μουσουλμανικό πληθυσμό. Οι Φαναριώτες εξακολουθούσαν να κρατούν κάποια υψηλά αξιώματα, αλλά δεν αποτελούσαν πλέον προνομιούχο τάξη. Οι Αρμένιοι αντικαθιστούσαν σταδιακά τους Έλληνες στον τραπεζικό τομέα και Βούλγαροι έμποροι κάλυπταν σιγά σιγά κρατικές και στρατιωτικές ανάγκες.²⁸

Μέχρι την δεκαετία του 1860, τόσο η ελληνική, όσο και η σέρβικη κυβέρνηση βρέθηκαν αντιμέτωπες με το βουλγαρικό εθνικό κίνημα, οι εδαφικοί στόχοι του οποίου ήταν αντίθετοι με τους δικούς τους. Η σχετική καθυστέρηση στην ανάπτυξη του βουλγαρικού εθνικού κινήματος εξηγείται εύκολα. Η Βουλγαρία, όντας πιο κοντά στην Κωνσταντινούπολη απ' ότι οι άλλες βαλκανικές περιοχές, βρισκόταν πάντα σε στενότερη παρακολούθηση από την κεντρική κυβέρνηση και στρατιωτικό έλεγχο. Ήταν, επίσης, δύσκολο να ξεφύγει από την ελληνική πολιτιστική κυριαρχία, η οποία ήταν αποτέλεσμα προηγούμενων ιστορικών εξελίξεων και είχε την αποδοχή της Υψηλής Πύλης, ενώ η Βουλγαρική Εκκλησία, μετά την κατάργηση του Βουλγαρικού Πατριαρχείου το 1393, βρισκόταν υπό τον έλεγχο του Φαναριού και του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ένα επιπλέον εμπόδιο στο εθνικό κίνημα ήταν το γεγονός ότι, μετά το 1830, οι οικονομικές συνθήκες στη χώρα βελτιώθηκαν ταχύτατα.²⁹

Στην Βουλγαρία η πολιτιστική αφύπνιση προηγήθηκε της ανάπτυξης της εθνικής συνείδησης.³⁰ Οι Βούλγαροι διατήρησαν ενθυμήματα του ιστορικού παρελθόντος τους, μέσω της Εκκλησίας και των δημοτικών τους τραγουδιών και παραδόσεων. Ωστόσο, τα υψηλότερα αξιώματα στην εκκλησία ήταν σε ελληνικά χέρια. Στο τέλος του 18^{ου} αι. και στις αρχές του 19^{ου} αι., τα ελληνικά είχαν αντικαταστήσει τα εκκλησιαστικά σλαβονικά, μια γλώσσα παρόμοια με τη βουλγαρική. Το πρώτο, αμιγώς, βουλγάρικο σχολείο ανώτερης εκπαίδευσης ιδρύθηκε στο Γκάμπροβο, το 1835, ενώ βουλγαρικό πανεπιστήμιο δεν υπήρχε.³¹ Το 1858 ιδρύθηκε η Σλαβική Φιλανθρωπική Εταιρεία, η οποία προσέφερε υποτροφίες σε νεαρούς Βούλγαρους για να σπουδάσουν στην Ρωσία, αντιπροσωπεύοντας τα συμφέροντα του πανσλαβισμού. Όλο και περισσότερο, οι Βούλγαροι πίεζαν για να αναγνωριστούν ως εθνική ομάδα στο εσωτερικό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η βουλγαρική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (που αριθμούσε 30.000

²⁸ Jelawitch, *οπ. π.*, σ. 366

²⁹ Στο ίδιο, σ. 529

³⁰ Για βουλγαρικό ζήτημα βλ. Ματάλας Παρασκευάς, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο 2002, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, σσ. 169-172

³¹ Jelavich, *οπ. π.*, σ. 531

ανθρώπους)³², είχε σημειώσει επιτυχία όταν η Πύλη αποδέχτηκε την οικοδόμηση εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη, στην οποία θα μπορούσαν να τελούν την λειτουργία στη γλώσσα τους. Η εκκλησία του Αγίου Στεφάνου στο Φανάρι εγκαινιάστηκε το 1849 και αποτέλεσε την αιχμή του δόρατος για το κίνημα που υποστήριξε μια βουλγαρική εκκλησιαστική οργάνωση, αλλά και την πρώτη επίσημη αναγνώριση, από τον σουλτάνο, ότι υπήρχε βουλγαρικό έθνος.³³ Όπως ήταν φυσικό, το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως αντέδρασε σε μία περαιτέρω μείωση της άμεσης δικαιοδοσίας του και την απώλεια εισοδήματος. Έτσι, τον Σεπτέμβριο του 1872, η Ιερά Σύνοδος του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, στην οποία συμμετείχαν ανώτεροι Έλληνες ιεράρχες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας συμπεριλαμβανομένων των προκαθημένων των αυτοκέφαλων Εκκλησιών Αλεξάνδρειας, Αντιόχειας και Κύπρου, καταδίκασε την αίρεση του φυλετισμού (δηλαδή του προσδιορισμού των εκκλησιαστικών δικαιοδοσιών εντός της ορθόδοξης Εκκλησίας σε εθνική και όχι εδαφική βάση), και κήρυξε σχισματικούς τους υποκινητές του, απομονώνοντας τους Βούλγαρους επισκόπους και τους οπαδούς τους.³⁴ Έτσι, ιδρύθηκε η Βουλγαρική Εξαρχία.

Από την στιγμή της ίδρυσής της, η Βουλγαρική Εκκλησία, Εξαρχία, έγινε ηγέτιδα δύναμη που αντιπροσώπευε τα βουλγαρικά συμφέροντα στην Πύλη και που υποστήριζε τις εκκλησίες και τα σχολεία στις μικτές επισκοπές. Οι πρώτοι, ωστόσο, ένθερμοι υποστηρικτές της ένοπλης βουλγαρικής εξέγερσης εναντίον της οθωμανικής εξουσίας δεν προέρχονταν από την ελίτ, ούτε από τους αγρότες, αλλά από τους Βούλγαρους «διανοούμενους», που είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό και, κυρίως, στην Ρωσία. Η εξέγερση στην Βοσνία και την Ερζεγοβίνη, το 1874, απετέλεσε ευκαιρία για τους Βούλγαρους να προκαλέσουν και οι ίδιοι εξέγερση, τον Σεπτέμβριο του 1875, χωρίς όμως κανένα αποτέλεσμα.

Οι σχεδόν, ταυτόχρονες, αυτές εξεγέρσεις έφεραν αποσταθεροποίηση στα Βαλκάνια, η οποία οδήγησε (3 Μαρτίου 1878) στην Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου.³⁵ Η συνθήκη αυτή, την οποία επέβαλαν οι Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης, αναγνώριζε την Σερβία και το Μαυροβούνιο ως ανεξάρτητα κράτη δίνοντας περισσότερα εδάφη: την άνω κοιλάδα του Μοράβα στην πρώτη και πρόσβαση στην Αδριατική στη δεύτερη. Η Ρουμανία αναγνωριζόταν ως ανεξάρτητο κράτος, λαμβάνοντας μέρος της Δοβρουτσάς, σε αντάλλαγμα της νότιας Βεσσαραβίας την οποία έπαιρνε πίσω η Ρωσία. Επίσης, αναγνωριζόταν η αυτόνομη Ηγεμονία της Βουλγαρίας. Τελικά, η

³² Pavlowitch, οπ.π., σ. 155

³³ Jelavich, οπ. π., σ. 541

³⁴ Η Ιερά Σύνοδος του Πατριαρχείου της Μόσχας κλήθηκε να στείλει αντιπροσώπους στην Σύνοδο αυτή και, στη συνέχεια, να υπογράψει την απόφαση της Συνόδου. Δεν έκανε τίποτα από τα δύο, αποφεύγοντας να υποστηρίξει αλλά και να καταδικάσει την Εξαρχία. Η Εκκλησία της Βουλγαρίας 'συμφιλιώθηκε' με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως μόλις το 1945, Pavlowitch, οπ. π., σ. σ 156-157

³⁵ Στο ίδιο ,οπ. π., σ. 165

Συνθήκη του Βερολίνου (13 Ιουλίου 1878) επιβεβαίωσε την δημιουργία αυτόνομης Ηγεμονίας της Βουλγαρίας, υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου που θα κυβερνιόταν από έναν χριστιανό γενικό κυβερνήτη πενταετούς θητείας, διορισμένο από τις δυνάμεις.³⁶

Η Συνθήκη του Βερολίνου προσπάθησε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα των θρησκευτικών μειονοτήτων στα νέα εθνικά κράτη που προέκυψαν από την Οθωμανική αυτοκρατορία. Έτσι, π.χ, δήλωνε ρητά, ότι το βουλγαρικό σύνταγμα θα έπρεπε να εξασφαλίζει την θρησκευτική ελευθερία και επεσήμανε την άρση όλων των θρησκευτικών περιορισμών στην άσκηση των αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων, από το πολιτικό σώμα των πρόσφατα αναγνωρισμένων ανεξάρτητων κρατών.

Προς το τέλος του 19^{ου} αι. είχαν πραγματοποιηθεί μεγάλα βήματα για την διαμόρφωση των βαλκανικών εθνικών κρατών: Η Ελλάδα, το Μαυροβούνιο, η Ρουμανία και η Σερβία ήταν ανεξάρτητες χώρες, ενώ η Βουλγαρία αυτόνομη. Στο α' μισό του 20^{ου} αι. θα ακολουθούσαν η δημιουργία της ανεξάρτητης Αλβανίας (1912) και της Τουρκίας (1923). Με τις εξελίξεις αυτές, ο οικουμενικός χαρακτήρας και η πνευματική κληρονομιά της ανατολικής ορθόδοξης Εκκλησίας δέχτηκε ισχυρό χτύπημα καθώς συνδέθηκαν οι τοπικές εκκλησίες με επιμέρους εθνικά κράτη. Στην κορυφή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας υπήρξε απομάκρυνση από τις αντιλήψεις του Τανζιμάτ και προσπάθειες για την ανάπτυξη μιας πανοθωμανικής υπηκοότητας, καθώς ο σουλτάνος Αμπτούλ Χαμίτ Β' στράφηκε προς την αυταρχική διακυβέρνηση, ακολουθώντας την πανισλαμική πολιτική.

³⁶ Περισσότερα βλ. στο ίδιο, σσ. 166-167

A2. Η κοινότητα των χριστιανών ορθοδόξων της Κωνσταντινούπολης κατά το β' μισό του 19^{ου} αι.

Στην πολυεθνική και πολυθρησκευτική κοινωνία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η μορφή συλλογικής ταυτότητας των υπηκόων των Σουλτάνων ήταν η θρησκευτική και όχι η εθνική. Έτσι, στο πλαίσιο της οθωμανικής έννομης τάξης, η θρησκευτική κοινότητα (millet), η οποία ήταν αναγνωρισμένη από το κράτος, ήταν η κύρια μορφή κεντρικής συλλογικής οργάνωσης. Ο όρος millet αποδίδεται συνηθεστέρα στα ελληνικά κείμενα της εποχής με τον όρο «γένος». Οι ορθόδοξοι υπήκοοι των Σουλτάνων είναι γνωστοί στα επίσημα οθωμανικά έγγραφα, από το β' μισό του 18^{ου} αι. ως Rum. Ο όρος αυτός δήλωνε μόνον θρησκευτική και όχι εθνική ταυτότητα και προέρχονταν από τον ελληνικό όρο «Ρωμαίος/Ρωμιός», με τον οποίον αυτοπροσδιορίζονταν, σε παλαιότερες εποχές οι Βυζαντινοί και, αργότερα, αυτοί που θεωρούσαν ότι ήταν κληρονόμοι τους.³⁷ Ο επίσημος αυτός διοικητικός οθωμανικός χαρακτηρισμός ως Rum (όχι μόνο για τους ελληνόφωνους) πρέπει να αποδοθεί σε μεγάλο βαθμό στην επιρροή που ασκούσε στο σουλτανικό περίγυρο, ήδη από το δεύτερο μισό του 17^{ου} αι., το ορθόδοξο ελληνόφωνο κωνσταντινουπολίτικο περιβάλλον: οι Φαναριώτες, κυρίως, αλλά και ο στενότερος συνδεδεμένος με αυτούς Ανώτατος Ορθόδοξος Κλήρος. Αυτοί επέβαλαν, ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αι., σε ολόκληρη την ορθόδοξη κοινότητα, και μέσω της οθωμανικής εξουσίας, το όνομα με το οποίο αυτοπροσδιορίζονταν οι ίδιοι πολιτισμικά («Ρωμαίοι»), ως απόγονοι και κληρονόμοι των Βυζαντινών. Έτσι ως «Ρωμαίοι» (Rum) θεωρούνταν όλοι οι χριστιανοί ορθόδοξοι υπήκοοι του Σουλτάνου που, ανεξαρτήτως γλώσσας (ελληνόφωνοι, βουλγαρόφωνοι, αλβανόφωνοι, βλαχόφωνοι, τουρκόφωνοι κ.τ.λ.), βρίσκονταν κάτω από την πολιτικό-θρησκευτική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Οι κυρίαρχες πολιτισμικά ομάδες στην ορθόδοξη κοινότητα της Αυτοκρατορίας ήταν οι ελληνόφωνες ανώτερες κοινωνικές ομάδες της Κωνσταντινούπολης, οι οποίες προσπάθησαν να επιβάλουν τα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά ως πρότυπο όλων των ορθοδόξων της Αυτοκρατορίας. Για παράδειγμα, η ελληνοφωνία είχε αναχθεί, από τον 18^ο αι. σε κριτήριο για την κοινωνική άνοδο και καταξίωση στους κόλπους της ορθόδοξης κοινότητας. Γι' αυτό πολύ συχνά χρησιμοποιείται ο όρος «ελληνορθόδοξος» για τα μέλη του ορθόδοξου millet.³⁸

³⁷ Κονόρτας Παρασκευάς, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. 17^{ος}-αρχές 20^{ου} αι.*, α' έκδ. 1998, εκδ. Αλεξάνδρεια, σ σ. 299-300

³⁸ Του ιδίου, «Κωνσταντινούπολη και Μικρά Ασία. 1833-1876», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ 343-360

i. Δημογραφία

Ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης ήταν ένα πολύγλωσσο και πολυθρησκευτικό μωσαϊκό που αντικατόπτριζε τον πληθυσμό ολόκληρης της Αυτοκρατορίας: οι μουσουλμάνοι, οι ορθόδοξοι, οι αρμένιοι, οι καθολικοί, οι προτεστάντες και οι εβραίοι κάτοικοι της οθωμανικής πρωτεύουσας, μιλούσαν έναν μεγάλον αριθμό γλωσσών. Ο πληθυσμός της Πόλης γνώρισε στον 19^ο αι., κατά την περίοδο του Tanzimat, αλματώδη αύξηση, η οποία πρέπει να συνδεθεί με τις οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις της εποχής.³⁹ Με την συγκέντρωση του οικονομικού ελέγχου της Αυτοκρατορίας, και της ενημέρωσης, με την συγκέντρωση του Τύπου η Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αι. αποτελεί το κέντρο του νέου συστήματος. Ιδιαίτερης σημασίας ήταν και η πληθυσμιακή έκρηξη, από το έντονο μεταναστευτικό ρεύμα, από το 1830 και μετά, ιδιαίτερα από τον ελλαδικό χώρο προς την Κωνσταντινούπολη, τόσο επειδή εκεί υπάρχει μεγαλύτερη και ταχύτερη οικονομική ανάπτυξη, όσο και επειδή η θέση του Έλληνα αγρότη είναι δυσκολότερη από αυτή που ήταν επί Τουρκοκρατίας.⁴⁰

Το πολεοδομικό συγκρότημα της Κωνσταντινούπολης, που επεκτεινόταν σταθερά, ιδίως από το 1860 και έπειτα, περιελάμβανε την παλιά (εντός των τειχών) Κωνσταντινούπολη, τον Γαλατά με το Πέραν (Σταυροδρόμιον), καθώς και, στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου, το Καντίκιοι (Χαλκηδόνα) και το Σκούταρι (Χρυσούπολη). Τα στοιχεία για τον πληθυσμό προέρχονται από τις ευρωπαϊκές έρευνες⁴¹ και τις οθωμανικές καταγραφές.⁴² Είναι, πάντως, δύσκολο να υπολογισθεί ο αριθμός του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης ως τα τέλη του 19^{ου} αι., είτε λόγω των ατελών μεθόδων απογραφών και καταμετρήσεων, είτε λόγω του γεγονότος ότι τα στοιχεία αφορούσαν μόνον τον άρρενα πληθυσμό ο οποίος, επιπλέον, απέφευγε να καταμετρηθεί για να αποφύγει την φορολογία. Τον 19^ο αι. η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε το μοντέλο της δημογραφικής, κοινωνικής και οικονομικής αλλαγής, ολόκληρης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς δέχτηκε ένα μεγάλο αριθμό μεταναστών. Οι περιοχές του Πέρα και του Γαλατά απέτέλεσαν μέρη διαμονής των Ευρωπαίων, οι οποίοι τις μετέτρεψαν σε αστικά προάστια.⁴³

³⁹ Αναλυτικότερα βλ. Karpat Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin 1985, σ σ 86-95

⁴⁰ Μπόζη Σούλα, *Ο Ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης. Κοινότητα Σταυροδρομίου-Πέραν. 19^{ος}-20^{ος} αι.*, Αθήνα 2002, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σ. 203

⁴¹ Οι Ευρωπαίοι άρχισαν να ενδιαφέρονται για τους χριστιανικούς πληθυσμούς από το 1878, με αφορμή και το Ανατολικό Ζήτημα, βλ. Karpat Kemal, *Ottoman Population*, οπ. π, σ. 46

⁴² Τον 19^ο αι. έγιναν συνολικά 6 απογραφές: το 1830, 1838, 1844, 1856, 1882 και 1886, βλ. στο ίδιο, σ.102

⁴³ Στο ίδιο, σ.σ., 97-102

Οι Ελληνορθόδοξοι της Παλαιάς Πόλης κατοικούσαν κυρίως κατά μήκος του Κερατίου (με επίκεντρο το Φανάρι, αλλά και μέχρι τις Βλαχέρνες), όπως και στο Χάσκιοι, γύρω από τις πύλες της Αδριανούπολης και του Βελιγραδίου, κατά μήκος της ακτής της Προποντίδας (Ψωμαθεία, Βλάχκα, Κοντοσκάλι) και, εσωτερικά, στην συνοικία των Εξ Μαρμάρων. Επίσης υπήρχαν πολλοί και στον Γαλατά και κυρίως στο Πέραν, το οποίο, κατά την περίοδο του Tanzimat (από το 1840 και έπειτα), αναπτύχθηκε ιδιαίτερος. Σε πολλά προάστια και χωριά του Βοσπόρου η πλειοψηφία των κατοίκων ήταν Ρωμιοί/Rum, οι οποίοι κατοικούσαν σε μεγάλους αριθμούς επίσης στα Πριγκιπόννησα, καθώς και σε προάστια προς τα δυτικά, όπως ο Άγιος Στέφανος ή το Μακρυχώρι.⁴⁴ Οι ελληνορθόδοξοι της Κωνσταντινούπολης αποτελούσαν, στο β' μισό του 19^{ου} αι., το 1/4 ή 1/5 του συνολικού πληθυσμού της Πόλης και ήταν, με βεβαιότητα, η πλέον πολυπληθής ομάδα μετά τους Οθωμανούς.⁴⁵

Πληθυσμός Κωνσταντινούπολης 1794-1916

<u>Έτος</u>	<u>Πληθυσμός</u>
1794	426.000
1829	359.089
1864-75	490.000-796.000
1877	606.000-722.098
1884	895.000
1896-97	1.116.946
1901	1.159.000
1914-1916	1.600.000

(Στοιχεία βάσει Οθωμανικών και Ευρωπαϊκών ερευνών)⁴⁶

Πληθυσμός Κωνσταντινούπολης 1885 (άρρενες)

<u>Θρησκευτική κοινότητα</u>	<u>Πληθυσμός</u>
Μουσουλμάνοι	201.339
Ελληνορθόδοξοι	91.804
Αρμένιοι	83.870
Βούλγαροι	3.977

⁴⁴Κονόρτας, «Κων/λη», οπ. π, σ σ., 343-360

⁴⁵Σε αυτούς εντάσσονται, αυτή την περίοδο, και οι βουλγαρόφωνοι, οι οποίοι αυξάνονται ιδιαίτερα από το 1820 και μετά, στο ίδιο, σσ 345

⁴⁶ Karpal Kemal, *Ottoman Population*, οπ. π, σ. 103

Καθολικοί	3.209
Εβραίοι	22.394
Προτεστάντες	488
Λατίνοι	528
Σύνολο	407.609

Οι απογραφές του 1881/2-1893 έδειξαν ότι οι ελληνορθόδοξοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν συνολικά 2.332.191 (1.234.550 άνδρες και 1.097.641 γυναίκες), ενώ το 1895 αυξήθηκαν σε 2.377.343. Στην απογραφή του 1914 ο πληθυσμός των ελληνορθόδοξων αποτελούσε το 9 % του συνολικού πληθυσμού της Αυτοκρατορίας, δηλαδή ανέρχονταν σε 1.729.657.⁴⁷

Πληθυσμός Κωνσταντινούπολης 1885⁴⁸

	Γεννημένοι στην Κων/λη		Γεννημένοι έξω από την Κων/λη	
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
Millet				
Μουσουλμάνοι	55.300	86.286	146.039	95.285
Ελληνορθόδοξοι	23.292	45.472	68.512	15.465
Αρμένιοι	24.995	53.684	58.875	12.036
Βούλγαροι	22	24	3.955	376
Καθολικοί	1.523	2.189	1.676	1.644
Εβραίοι	21.029	21.334	1.365	633
Προτεστάντες	118	107	370	224
Λατίνοι	261	348	267	206
Σύνολο	126.550	211.444	281.059	125.269

Την περίοδο 1844-1880, σύμφωνα με οθωμανικές και ευρωπαϊκές έρευνες, ο μη μουσουλμανικός πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης ήταν πάνω από το 50 %. Το 1885, όμως, ο μουσουλμανικός πληθυσμός ανερχόταν στο 54 % και το 1890 στο 70 % του συνόλου.⁴⁹

⁴⁷Η μείωση οφείλεται στην απώλεια των εδαφών Μακεδονίας, Θράκης, Ιωαννίνων, Νησιών Αιγαίου.
βλ. Karpat, *Ottoman Population*, οπ. π, σ. 48

⁴⁸Στο ίδιο, σ. 105

⁴⁹Στο ίδιο, σ. 86

Εθνική κατανομή του πληθυσμού της Κων/λης το 1897⁵⁰

Τούρκοι	597.000
Αλβανοί	10.000
Κούρδοι	5.000
Έλληνες	236.000
Αρμένιοι	162.000
Εβραίοι	47.000
Σέρβοι	1.000
<u>Χριστιανοί Άραβες</u>	<u>1.000</u>
Σύνολο	1.059.000

⁵⁰ Στο ίδιο, σελ.104

ii. Οικονομία

Παράλληλα με την σταδιακή επικράτηση της Βιομηχανικής Επανάστασης στην Ευρώπη, αλλάζουν και οι οικονομικές σχέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τις ευρωπαϊκές χώρες. Οι διευκολύνσεις που παρέχονταν από την οθωμανική διοίκηση στους Ευρωπαίους οδήγησαν, σταδιακά, σε εξάρτηση της οθωμανικής οικονομίας από την δυτικοευρωπαϊκή οικονομία. Έτσι, ήταν απαραίτητο να φιλελευθεροποιηθεί η οθωμανική οικονομία και να αρθούν τα περιοριστικά και προστατευτικά μέτρα όσον αφορά στη φορολογία των εισαγόμενων προϊόντων, την ατομική ιδιοκτησία κ.α. Το άνοιγμα της οθωμανικής αγοράς στο ξένο κεφάλαιο οδήγησε το κράτος στην σταδιακή απώλεια του ελέγχου στην παραγωγή και το εμπόριο.⁵¹ Η εμπορική συμφωνία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την Αγγλία το 1838 μειώνει τον κρατικό έλεγχο στην οικονομία. Τα επόμενα χρόνια υπογράφονται εμπορικές συμφωνίες με ευρωπαϊκές χώρες. Πολλοί ευρωπαίοι έμποροι ανοίγουν επιχειρήσεις στο Γαλατά και το Πέραν.⁵² Στη συνέχεια ιδρύονται τα ξένα εμπορικά επιμελητήρια και τα ταχυδρομεία των ευρωπαϊκών χωρών.

Οι εξελίξεις αυτές επηρεάζουν, όπως είναι φυσικό, και τον ελληνικό εμπορικό κόσμο που ζει μέσα στα σύνορα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η ναυτιλιακή δραστηριότητα των ορθόδοξων επεκτείνεται και σε συνεργασίες με την Αγγλία και την Γαλλία. Το 1806, δημιουργείται με διάταγμα του σουλτάνου Σελίμ Γ', στην Κωνσταντινούπολη το «Σύστημα των Ελλήνων Εμπόρων» που αναγνωρίζει στους Έλληνες/Ρωμιούς τα προνόμια που απολάμβαναν, έως τότε, οι Ευρωπαίοι έμποροι. Ο εκπρόσωπος των Ελλήνων εμπόρων αποκτά το δικαίωμα να παρίσταται στα δικαστήρια και στα τελωνεία για την επίλυση κλαδικών προβλημάτων.⁵³ Στον Γαλατά είχαν τα γραφεία τους οι σημαντικότεροι Ρωμιοί οικονομικοί παράγοντες της Πόλης, που κατοικούσαν στο γειτονικό Πέραν. Οι «τραπεζίτες του Γαλατά», όπως ονομάστηκαν, δανείζονταν χρήματα από την Ευρώπη. Τα χρήματα αυτά, στη συνέχεια, δάνειζαν στην οθωμανική κυβέρνηση με υψηλό επιτόκιο, καθώς αυτή είχε άμεση ανάγκη χρημάτων για να πληρώσει τα τρέχοντα κρατικά έξοδα και τα τοκοχρεολύσια των παλαιών υποχρεώσεών της.⁵⁴

Το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αι. στην Κωνσταντινούπολη λειτουργούσαν δέκα τράπεζες. Πολλοί από τους τραπεζίτες ήταν ταυτοχρόνως και εκμισθωτές των κρατικών φόρων. Το 1882,

⁵¹ Κονόρτας, «Κων/λη», οπ. π, σ σ. 343-360

⁵² Για τις συνοικίες αυτές βλ. Rosenthal Steven, "Minorities and Municipal Reform in Instabul 1850-1870" στο B. Braude-B. Lewis(επιμ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a Plural Society*", Ν. Υόρκη-Λονδίνο 1982, σ σ 369-383

⁵³ Μπόζη Σούλα, *Ο ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης*. οπ. π., σελ.201

⁵⁴ Το συνδικάτο των τραπεζιτών του Γαλατά επέβαλε τον διακανονισμό του χρέους το 1879, Εξερχζόγλου Χ., *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη του 19^{ου} αι. Έλληνες τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης 1861-1912*, Αθήνα 1996, εκδ. Νεφέλη, σ. 51

στην Κωνσταντινούπολη ιδρύθηκε το Εμπορικό Επιμελητήριο. Σύμφωνα με το καταστατικό του, το Διοικητικό Συμβούλιο αποτελείται από 8 Αρμένιους, 6 Ρωμιούς, 2 Εβραίους και 5 Μουσουλμάνους.⁵⁵ Το Ελληνικό Εμπορικό Επιμελητήριο, που στεγαζόταν στο Γαλατά έδωσε αξιόλογες υπηρεσίες στην κατεύθυνση των εμπορικών συναλλαγών, στους εμπορικούς και βιομηχανικούς κύκλους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ελλάδας. Επίτιμος πρόεδρος του Επιμελητηρίου ήταν ο εκάστοτε πρεσβευτής της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη και επίτιμος αντιπρόεδρος του ο Έλληνας γενικός πρόξενος.

Το 1885 η Τράπεζα της Κωνσταντινούπολης (που ανήκε στην ομάδα τραπεζιτών, με πρώτο τον Γεώργιο Ζαρίφη), σε συνεργασία με την Οθωμανική Τράπεζα απέκτησε το δικαίωμα εκμετάλλευσης των μεταλλείων μολύβδου της περιοχής Μπάλια-Καραντίν, όπου εργάζονταν πάνω από 1.000 μεταλλωρύχοι. Το 1892, εννέα ελληνικές τράπεζες της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης ήταν οι αποκλειστικοί εκμεταλλευτές των μεταλλείων. Η κατάσταση αυτή διήρκεσε μέχρι το 1908.⁵⁶

Η αγορά της Κωνσταντινούπολης αποτελούνταν από αρκετά μικρά, μεσαία και μεγάλα πιστωτικά καταστήματα. Σύμφωνα με μια απογραφή του 1868, υπήρχαν στην πόλη, 68 ιδιωτικά πιστωτικά καταστήματα. Η αγορά αυτή κυριαρχούνταν από μεγάλα καταστήματα όπως του Cammondo, των «Ζαρίφη - Ζαφειρόπουλου», του Χρηστάκη Ζωγράφου, του Κιοτσέογλου και άλλων. Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των καταστημάτων αυτών ήταν η μεγάλη χρηματική επιφάνεια, η φερεγγυότητα την οποία απολάμβαναν οι υπογραφές τους στην Ευρώπη, καθώς και η ύπαρξη ενός εμπορικού και τραπεζικού δικτύου το οποίο επέτρεπε άμεση πρόσβαση σε αγορές εμπορευμάτων και χρήματος.

Η διάκριση ανάμεσα σε τραπεζίτες και εμπόρους ήταν υπαρκτή και δεν παρέπεμπε μόνον στην επαγγελματική διαφοροποίηση αλλά, κυρίως, στην διαφορετική θέση στην κοινωνική ιεραρχία του επιχειρηματικού κόσμου. Έτσι, ενώ η έννοια του τραπεζίτη στο τέλος του 19^{ου} αι. ήταν ταυτόσημη με την κοινωνική και επιχειρηματική καταξίωση και την ισχυρή οικονομική θέση, ο εμπορικός κόσμος συνέχισε να διακρίνεται από μεγάλη ρευστότητα και ο όρος «έμπορος» να μην έχει μεγάλη κοινωνική αξία.⁵⁷

⁵⁵ Μπόζη, *Ο Ελληνισμός της Κων/λης*, οπ. π., σ. 205

⁵⁶ Εξερτζόγλου, *Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κων/λης*, οπ. π., σ. 39-41

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 40-41

iii. Κοινωνία -Παιδεία

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο εγκαταστάθηκε τον 17^ο αι στο Φανάρι, μια συνοικία στη νότια ακτή του Κεράτιου Κόλπου. Τις επόμενες δεκαετίες, στο Φανάρι συγκεντρώθηκαν αρχοντικές οικογένειες της μεταβυζαντινής κοινωνίας καθώς και έμποροι και άλλοι επαγγελματίες από τα νησιά του Αιγαίου, την Μακεδονία, την Τραπεζούντα. Αυτοί οι Φαναριώτες λόγω των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων και της μόρφωσής τους, κατόρθωσαν να διεισδύσουν σε υπηρεσίες της Υψηλής Πύλης καταλαμβάνοντας αξιώματα όπως, για παράδειγμα, δραγουμάνος του στόλου, μεταφραστής κ.α, και να αποτελέσουν την ιθύνουσα τάξη των ελληνορθόδοξων της Κωνσταντινούπολης διαδραματίζοντας σημαντικό ρόλο στα πράγματα της Εκκλησίας. Στηριζόμενοι στην οθωμανική εξουσία, επιζητούσαν τα οικονομικά οφέλη, το πολιτικό και κοινωνικό κύρος και τον έλεγχο του εκκλησιαστικού μηχανισμού.⁵⁸ Από την δική τους πλευρά, οι Πατριάρχες είχαν ανάγκη τους Φαναριώτες άρχοντες που χρηματοδοτούσαν σε μεγάλο βαθμό τους υποψήφιους για τον Πατριαρχικό θρόνο και που, επιπλέον, μπορούσαν να διευθετήσουν, λόγω των στενών σχέσεών τους με τους ισχυρούς Οθωμανούς παράγοντες ή τον ίδιο τον Σουλτάνο, μία σειρά από ζητήματα που αφορούσαν είτε τα μέλη του Ανώτατου Κλήρου, είτε την Εκκλησία, είτε την Ορθόδοξη Κοινότητα γενικότερα.⁵⁹ Παρά τον πλούτο τους, οι Φαναριώτες δεν ενεπλάκησαν ενεργά σε παραγωγικές ή εμπορικές δραστηριότητες. Αντίθετα, μάλιστα, η ενασχόληση με το εμπόριο συχνά αποτελούσε γι' αυτούς αντικείμενο περιφρόνησης.⁶⁰

Η Ελληνική Επανάσταση είχε καταλυτικές συνέπειες ως προς την σύνθεση και την επιρροή της κοινωνικής ηγεσίας των ελληνορθόδοξων της Κωνσταντινούπολης. Η φαναριώτικη ομάδα, όπως ήταν γνωστή πριν το 1821, εξασθένησε σοβαρά λόγω διώξεων, θανατώσεων και δημεύσεων περιουσιών. Οι Φαναριώτες έχασαν πλέον την εμπιστοσύνη της οθωμανικής διοίκησης και, συνακόλουθα, την επιρροή, καθώς και τις στενές σχέσεις με τις δημόσιες προσόδους. Από το

⁵⁸ Pavlowitch Stevan, *Ιστορία των Βαλκανίων*, οπ. π, σ. 40

⁵⁹ Αναλυτικότερα για τους Φαναριώτες βλ. Σφυρόερας Β., «Οι Φαναριώτες. Θεσμικοί ρόλοι μιας χριστιανικής ηγετικής ομάδας» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.2, Αθήνα 2003, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ., 297-308 · Κονόρτας, *Θεωρήσεις*, οπ. π., σσ. 144-146 · Πατρινέλης Χ., «Οι Φαναριώτες πριν το 1821» στο *Πρακτικά Ημερίδας: Ρωμιοί στην Υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Αθήνα 2002, σσ 15-52 · Jelavich Barbara, *Ιστορία των Βαλκανίων*, οπ. π, σσ. 97-102

⁶⁰ «Πραγματεῖαν ἢ τὴν τέχνην δὲν μετέρχεται κανεὶς, ἀφοῦ καβαδοφορέσει καὶ νομίζετ' ευγενής» γράφει ο Α. Καλφόγλου στα τέλη του 18^{ου} αι. στην *Ηθική Στιχουργία* του, Μπουμπουλίδης Φ., *Φαναριώτικα κείμενα, Β'*, Αλεξάνδρου Καλφόγλου «Ηθική Στιχουργία», Αθήνα 1967, σ. 16

1821 και μετά παύουν, για παράδειγμα, να διορίζονται Ηγεμόνες στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και Δραγουμάνοι.⁶¹

Η ηγεσία της ελληνορθόδοξης κοινότητας περνά, μετά το 1821, στα χέρια των λεγόμενων Νεοφαναριωτών. Πρόκειται για άτομα, κυρίως, ελληνικής καταγωγής που διαμένουν στην Κωνσταντινούπολη και συνδέονται στενά τόσο με οθωμανικό δημόσιο, στο οποίο καταλαμβάνουν σημαντικά αξιώματα, όσο και με τα μέλη του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου, καθώς και με παράγοντες των πρεσβειών των Μ. Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη. Οι Νεοφαναριώτες είναι, κατά κανόνα, πιστοί στην οθωμανική νομιμότητα και στην ιδεολογία του Οθωμανισμού. Σημαντικές οικογένειες Νεοφαναριωτών ήταν μεταξύ των άλλων οι οικογένειες Φωτιάδη, Μουσούρου, Αριστάρχη, Βογορίδη, Ψυχάρη, Στούρτζα, Καραθεοδωρή και Κρέστοβιτς.

Με τις μεταρρυθμίσεις Tanzimat δημιουργήθηκαν νέες ισχυρές κοινωνικές ομάδες στην ελληνορθόδοξη κοινότητα της Πόλης: τραπεζίτες και μεγαλέμποροι αναδύθηκαν επωφελούμενοι από την φιλελευθεροποίηση της οθωμανικής κοινωνίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων. Ανάμεσα σε αυτούς ξεχωρίζουν οι οικογένειες Μπαλτατζή, Ζαρίφη και Ζωγράφου. Αυτοί οι νεοαναδυθέντες τραπεζίτες και μεγαλέμποροι, αποκτώντας οικονομική, κοινωνική και πολιτική ισχύ, θα οδηγήσουν το ορθόδοξο millet στην εκκοσμίκευση του. Μέσα στο πλαίσιο των Μεταρρυθμίσεων προβλεπόταν και η έκδοση των «Γενικών Κανονισμών» (1860). Οι Κανονισμοί αυτοί, οι οποίοι θα αναλυθούν στην συνέχεια, συνιστούσαν κανόνες προορισμένους για την διαχείριση των υποθέσεων όλων των ορθόδοξων πληθυσμών της οθωμανικής επικράτειας.⁶² Οι «Γενικοί Κανονισμοί» προέβλεπαν την συμμετοχή των λαϊκών στην διοίκηση. Στην περίπτωση της Κωνσταντινούπολης, η συμμετοχή των λαϊκών στη διοίκηση αποκτά ισχύ αναγνωρισμένη από το Οθωμανικό κράτος με την συγκρότηση του Διαρκούς Εθνικού Μικτού Συμβουλίου, σώματος αποτελούμενου από τέσσερις κληρικούς και οχτώ λαϊκούς, υπεύθυνους για τις οικονομικές υποθέσεις του millet.⁶³ Την ίδια εποχή, οι πανίσχυρες συντεχνίες των ελληνορθόδοξων της Κωνσταντινούπολης αρχίζουν να παρουσιάζουν σημάδια κάμψης και

⁶¹ Για αρκετά χρόνια μετά το 1821 ανεβαίνουν στον Πατριαρχικό Θρόνο Πατριάρχες βουλγαρικής καταγωγής ενώ, παράλληλα, επίσης βουλγαρικής καταγωγής προύχοντες παίζουν σημαντικό ρόλο στην ορθόδοξη κοινότητα όπως π.χ ο Στέφανος Βογορίδης. βλ. Κονόρτας, «Κων/λη», οπ. π., σσ. 343-360

⁶² Κάννερ Έφφ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1753-1912)*, 2004, εκδ. Κατάρτι, σ. 104

⁶³ Στο ίδιο, σ. 112 · Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία. 19^{ος} αι.-1909. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Αθήνα 1997, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ. 328-329

παρακμής ως μη ανταποκρινόμενες στις νέες φιλελεύθερες αρχές της οθωμανικής κοινωνίας του Tanzimat.⁶⁴

Η σύσταση ελληνορθόδοξων σωματείων πολιτιστικού χαρακτήρα στην Κωνσταντινούπολη ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του 1860 όταν μία ομάδα λογίων, το 1861, προχώρησε στην ίδρυση του «Εκπαιδευτικού Φροντιστηρίου». Σύμφωνα με το καταστατικό του σωματείου, σκοπός του ήταν «η διάδοσις των γραμμάτων εν γένει εις τους εν τω οθωμανικώ κράτει ορθοδόξους λαούς και μάλιστα εις το γυναικείον φύλον άνευ διακρίσεως, καταγωγής και γλώσσης».⁶⁵ Η γρήγορη διακοπή της λειτουργίας του «Φροντιστηρίου» δημιούργησε ένα κενό που ήρθε αμέσως να καλυφθεί το 1861, με την ίδρυση του «Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως». Ο σύλλογος αυτός απετέλεσε χαρακτηριστικό δείγμα της διαμόρφωσης της κοινωνίας, αφού η ύπαρξή του οφείλεται στην ωρίμανση της ιδέας της λαϊκής συλλογικής δραστηριότητας με καθαρά πολιτιστικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς.⁶⁶

Σύνθεση των μελών του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως κατά

Κατηγορία	<u>επάγγελμα</u>⁶⁷			
	1879	1890	1906	1909
Έμποροι-Μεσίτες	103	87	33	27
Τραπεζίτες	34	21	19	13
Κρατικοί υπάλληλοι	18	22	11	7
Κληρικοί	18	4	10	4
Ιατροί	22	32	56	43
Δικηγόροι	14	23	25	22
Δημοσιογράφοι	8	9	9	8
Εκπαιδευτικοί	37	42	25	25
Ασφαλιστές	4	1	1	1
Μηχανικοί	4	1	2	2
Προξενικοί	14	30	8	9
Αρχιτέκτονες	2	5	5	5
Κτηματίες	4	3	-	-
Ιδιωτικοί υπάλληλοι	9	14	3	3
Λόγιοι	9	11	1	1

⁶⁴ Για τις συντεχνίες μέχρι τον 18^ο αι. βλ. Ευθυμίου Μαρία, «Οι συντεχνίες. Η κρατική οργάνωση τεχνών και επαγγελμάτων» στο *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2, Αθήνα 2003, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ. 325-338

⁶⁵ Εξερτζόγλου Χ., *Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κων/λης*, οπ. π, σ. 19

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 19

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 34

Διευθυντές εταιρειών	-	5	5	3
Χημικοί	-	1	1	1
Φαρμακοποιοί	-	-	1	1
Μουσικοί	-	-	1	1
Σύνολο	304	394	212	20

Από τον πίνακα προκύπτει η ισχυρή παρουσία στον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο των μεσαίων στρωμάτων: έμποροι, τραπεζίτες, εκπαιδευτικοί, γιατροί και δικηγόροι αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος των τακτικών μελών. Παρατηρείται, επίσης, ότι ενώ η παρουσία των εμπόρων, κατά το διάστημα 1879-1909, λόγω και της παρακμής των συντεχνιών, μειώνεται σε σημαντικό βαθμό, η αύξηση των γιατρών και των δικηγόρων είναι μεγάλη. Η παρουσία ελληνορθόδοξων στο επάγγελμα των γιατρών, των δικηγόρων, των αρχιτεκτόνων κ.τ.λ δεν είναι άσχετη με τους γενικούς προσανατολισμούς της εποχής. Η επιχειρηματική επιτυχία πολλών εμπορικών οικογενειών έστρεψε τον προσανατολισμό των γόνων τους προς τις επιστήμες. Συχνά η επιστημονική καταξίωση με την μορφή ενός πανεπιστημιακού τίτλου υπήρξε αντίστοιχης κοινωνικής βαρύτητας με την ίδια την επιχειρηματική επιτυχία.⁶⁸

Οι εκπαιδευτικοί και οι λόγιοι αποτελούσαν σημαντικό ποσοστό των μελών του Συλλόγου, καθώς ο Σύλλογος αποτελούσε τον φυσικό τους χώρο, ιδίως στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, οπότε η φιλολογία και η εκπαίδευση απασχολούσαν αποκλειστικά τις συνεδριάσεις του.⁶⁹

Από την άλλη, ο επιχειρηματικός κόσμος αποτελούσε τον κορμό του Συλλόγου: έμποροι, τραπεζίτες και, αργότερα, διευθυντικά στελέχη επιχειρήσεων που υπήρξαν και οι βασικοί οικονομικοί στυλοβάτες του Συλλόγου. Τέλος, υπήρχαν οι ομάδες των κρατικών και προξενικών υπαλλήλων, οι οποίοι ήταν μέλη γνωστών νεοφαναριωτικών οικογενειών, με συνεχή παρουσία στον Σύλλογο. Στην πλειοψηφία πρόκειται για ανώτερους κρατικούς υπαλλήλους, αλλά και υπαλλήλους οθωμανικών υπουργείων ή κρατικών οργανισμών.⁷⁰

Ένα άλλο σημαντικό πεδίο εκδήλωσης της αλλαγής της οθωμανικής κοινωνίας, κατά την περίοδο Tanzimat, ήταν η εμφάνιση και ανάπτυξη της κοσμικής παιδείας. Στόχος ήταν η ομογενοποίηση της κοινωνίας μέσα από μία ενιαία και εκδυτικισμένη εκπαιδευτική διαδικασία. Το κράτος προέβλεψε και δημιούργησε το θεσμικό πλαίσιο, όχι μιας ενιαίας, για όλους τους υπηκόους, κοσμικής οθωμανικής παιδείας, αλλά πολλών «κοσμικών παιδειών». Σύμφωνα με το ΙΕ' άρθρο του αυτοκρατορικού φιρμανίου το 1856: *«Περιπλέον επιτρέπεται εις πάσαν κοινότητα να καθιδρύση δημόσια σχολεία των επιστημών, των τεχνών και της βιομηχανίας. Αλλά ο τρόπος*

⁶⁸ Στο ίδιο, σσ 34-35

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 36

⁷⁰ Για Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο βλ. στο ίδιο σσ. 38-39

της διδασκαλίας και η εκλογή των καθηγητών και τοιούτων σχολείων θέλουσιν εἶσθαι υπό την επιτήρησιν και τον ἔλεγχον μικτοῦ συμβουλίου της δημοσίας εκπαιδεύσεως, οὔτινος τα μέλη θέλουσι διορίζεσθαι παρ' Ἡμῶν....αι πολιτικά σχολαί της κυβερνήσεως, ως το σχολεῖον της Ιατρικῆς, το σχολεῖον των μεταλλείων, το πολυτεχνεῖον κτλ παραδέχονται μαθητάς ἐξ' ἴσου μουσουλμάνους και μη».⁷¹

Ἔτσι, με τις μεταρρυθμίσεις οι μη μουσουλμάνοι ἔχουν το «προνόμιο» της δικῆς τους παιδείας. Στην ορθόδοξη κοινότητα εγγυητής της υλοποίησης των μεταρρυθμίσεων και στο επίπεδο της παιδείας ορίζεται ο Πατριάρχης. Δηλαδή η παιδεία εἶναι κοσμική, ἐφ' ὅσον ἀντλεῖ την νομιμοποίησή της ἀπὸ τον θρησκευτικό ηγέτη. Ἔτσι, λοιπόν, η παιδεία των ἐλληνορθόδοξων, τον 19^ο αἰ. ἀποτελεῖ ἀναγνωρισμένο πρὸνόμιο του Πατριαρχείου και ο Πατριάρχης καθορίζει ποιος εἶναι ο φορέας και ποιο το περιεχόμενο της ἐκπαίδευσης. Στο ἀρθρο Ε' του Κανονισμοῦ περὶ Καθηκόντων των μελῶν του Μικτοῦ Συμβουλίου, ορίζεται ὅτι «πρὸς διένθυνσιν των ἐθνικῶν σχολείων και λοιπῶν κοινωφελῶν καταστημάτων, το εἰρημένον Συμβούλιον θέλει διορίζει επιτρόπους και ἐφόρους τη γνώμη και ἐγκρίσει του Πατριαρχείου, ἀνδρας ικανούς και τιμίους ἐκ των ορθοδόξων και υπηκόους της κραταιᾶς βασιλείας».⁷² Ὡς «ἐθνικά» σχολεῖα θεωροῦνταν η Πατριαρχική Σχολή (η οποία, το 1862, ἔλαβε ἐπίσημα το ὄνομα *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*), η Θεολογική Σχολή της Χάλκης (η οποία ονομάστηκε την ἴδια περίοδο *Ελληνική Θεολογική Σχολή*) και, τέλος, η Ιερατική Σχολή του Φαναρίου, η οποία ιδρύθηκε ἀπὸ τον Πατριάρχη Γρηγόριο Στ' και ἀναγορεύτηκε σε *Εθνική Σχολή Φαναρίου*.⁷³ Ὡς «ἐθνικά» χαρακτηρίζονταν, ἐπίσης, τα νοσοκομεία και οι σχολές που βρίσκονταν στην ἑδρα του Πατριαρχείου και τελούσαν υπό την ἀμεση ἐποπτεία του, σε ἀντίθεση με τα υπόλοιπα των ἐπαρχιών.⁷⁴ Ο ὅρος «ἐθνικός» ἀποτελούσε, την περίοδο ἐκείνη, μετάφραση του οθωμανικοῦ *milli*, που δήλωνε το μέλος ἐνιαίας θρησκευτικῆς κοινότητος.⁷⁵

Το 1863 ο Γρηγόριος ΣΤ' συστήνει την «Επιτροπή Ἐκκλησιαστική και Πνευματική του Πατριαρχείου» η οποία, μαζί με τα θρησκευτικά θέματα, χειρίζεται και τα ἐκπαιδευτικά. Ἀργότερα, και ὅταν η παιδεία ἐρχεται στο ἐπίκεντρο των μεταρρυθμίσεων, τα ἐκπαιδευτικά ζητήματα περνούν στην ἐυθύνη ἐνὸς ἐιδικοῦ ὀργάνου που συστήνεται γι' αὐτόν τον λόγο, της «Κεντρικῆς Ἐκπαιδευτικῆς Πατριαρχικῆς Επιτροπῆς». Το Πατριαρχεῖο, μαζί με την

⁷¹ Παπαστάθης Χαράλαμπος, *Οἱ Κανονισμοὶ των Ορθοδόξων Κοινοτήτων του Οθωμανικοῦ Κράτους και της Διασποράς. Νομοθετικὲς πηγές-Κανονισμοὶ Μακεδονίας*, τ. 1, Θεσ/κη 1984, ἐκδ. Κυριακίδη, σ. 23, 32

⁷² Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία*, ὁπ. π, σ. 120 · Παπαστάθης, *Κανονισμοὶ των Ορθοδόξων Κοινοτήτων*, ὁπ. π, σ. 100

⁷³ Κάννερ, ὁπ. π, σσ. 121-122 · Κονόρτας, *Οθωμανικὲς Θεωρήσεις*, ὁπ. π, σ. 311

⁷⁴ Ἀναλυτικότερα γιὰ τα νοσοκομεία βλ. Κάννερ, ὁπ.π, σσ. 123-130

⁷⁵ Κονόρτας, *Οθωμανικὲς θεωρήσεις*, ὁπ. π, σελ. 311

Εκπαιδευτική Επιτροπή,⁷⁶ προτάσσουν ως κεφαλή του εκπαιδευτικού συστήματος τη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Όσον αφορά το περιεχόμενο της παιδείας, αυτό διακηρύσσεται στην πατριαρχική εγκύκλιο, σύμφωνα με την οποία η παιδεία ορίζεται ως μέσο για την «διαφύλαξη των καθεστώτων και των παραδεδομένων» με σεβασμό σε «παν έθος ιερόν και καθεστώς πάτριων».⁷⁷

Η ανάπτυξη νέων κοινωνικών ομάδων οι οποίες είχαν επιρροές από την Δύση οδήγησε στην ανάμειξη των λαϊκών στην παιδεία και στην άνθιση των συλλόγων.⁷⁸ Όπως αναφέρθηκε παραπάνω ένας από τους σημαντικότερους συλλόγους της ορθόδοξης κοινότητας της Κωνσταντινούπολης ήταν ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως». Στόχος του Συλλόγου ήταν η διάδοση και καλλιέργεια των γραμμάτων στο ορθόδοξο millet. Ο Σύλλογος διαχώρισε εξ αρχής τη θέση του από το Πατριαρχείο, αρνούμενος κάθε συνεργασία με την Κεντρική Επιτροπή Παιδείας του Πατριαρχείου. Το Πατριαρχείο, για να μην χάσει τον ηγετικό του ρόλο στους ορθοδόξους, στις 9 Ιανουαρίου 1872 αναγνωρίζει επίσημα τον Σύλλογο κέντρο της δημόσιας εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων της Αυτοκρατορίας. Η αναγνώριση ήταν τυπική, αφού για μεγάλο χρονικό διάστημα δεν υπήρχε καθόλου συνεργασία μεταξύ Συλλόγου και Εκπαιδευτικής Επιτροπής Πατριαρχείου. Όταν, όμως, η οθωμανική εξουσία με το Προνομιακό Ζήτημα⁷⁹, αρχίζει και αμφισβητεί, μεταξύ άλλων και την νομιμότητα της λειτουργίας ορισμένων συλλόγων και όταν ο Σύλλογος αρχίζει να έχει οικονομικά προβλήματα, τότε αναγκάζεται να τεθεί υπό την προστασία του Πατριαρχείου. Ουσιαστικά, όμως, ο Σύλλογος, από την αρχή της λειτουργίας του, ήταν υποχρεωμένος, εκ των προτέρων, να αποδεχτεί την εξουσία του Πατριαρχείου, και αυτό γιατί ο χώρος δράσης του είναι το millet, δηλαδή ένας εθνοθηρησκευτικός χώρος, ο οποίος υπάρχει επειδή υπάρχει η θρησκευτική εξουσία. Παράλληλα με την ίδρυση του «Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», το 1861, ιδρύθηκε και η «Φιλόπτωχος Αδελφότητα Κυριών Σταυροδρομίου».⁸⁰ Η Αδελφότητα αυτή απετέλεσε το πρώτο αμιγώς γυναικείο ορθόδοξο φιλανθρωπικό σωματείο στην Κωνσταντινούπολη. Η ενίσχυση της εξουσίας του λαϊκού στοιχείου, στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Tanzimat, οδήγησε στην πρωτοφανή για τα δεδομένα της εποχής, έξοδο

⁷⁶ βλ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, οπ. π., υποσημ. 71, σ. 383

⁷⁷ Ανεστίδης, *Η εθναρχική παράδοση της Μεγάλης Εκκλησίας και ο Μανουήλ Γεδεών*, Αθήνα 1993, εκδ. Πολύτυπο, σσ 256-268

⁷⁸ Οι σύλλογοι λειτουργούσαν μέσα στο πλαίσιο της οθωμανικής νομοθεσίας. Έτσι, δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι μέλη της οικογένειας του Σουλτάνου ήταν επίτιμα μέλη ελληνικών συλλόγων, βλ. Σκοπετέα Έλλη, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1988, σελ. 154

⁷⁹ Το Προνομιακό Ζήτημα προέκυψε από τις προσπάθειες της οθωμανικής εξουσίας να αφαιρέσει προνόμια της Εκκλησίας, τα οποία το Πατριαρχείο θεωρούσε κεκτημένα από την Άλωση, το 1453. Αναλυτικότερα για το ζήτημα βλ. σ. 59 της παρούσης εργασίας

⁸⁰ Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία*, οπ. π., σ. 146

μιας ομάδας γυναικών στο προσκήνιο, σε ένα χώρο που υπερέβαινε την ιδιωτική σφαίρα.⁸¹ Το 1862 ιδρύθηκε η «Εν Χάλκη Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών», η οποία λειτούργησε μέχρι το 1864.⁸²

Το 1870, το έτος ίδρυσης της βουλγαρικής Εξαρχίας, συνιστά τομή για το λόγο ότι, τη χρονιά αυτή και μετά η φιλανθρωπική δραστηριότητα συστηματοποιείται, ενώ ολοκληρώνεται η θεσμοθέτησή της.⁸³ Η ίδρυση της Εξαρχίας υπήρξε καίριο πλήγμα στην ήδη κλονισμένη ενότητα του ορθόδοξου κόσμου. Με το προηγούμενο της ανακήρυξης του αυτοκέφαλου της Ελληνικής Εκκλησίας και της ανεξαρτησίας της Ρουμάνικης, η ανεξαρτητοποίηση από το Πατριαρχείο ενός ακόμη σημαντικού τμήματος των Ορθόδοξων, στο εσωτερικό μάλιστα της αυτοκρατορίας, αποτελούσε τη χαριστική βολή στην ήδη φθίνουσα πορεία του.⁸⁴ Η πιο απειλητική προοπτική για το ελληνορθόδοξο μέλλον του Πατριαρχείου διαγραφόταν με το άρθρο 10 του ιδρυτικού φερμανίου της Εξαρχίας του 1870. Σύμφωνα με αυτό, θεωρούνταν δυνατή στο μέλλον η προσθήκη στην Εξαρχία νέων επαρχιών, εκτός από εκείνες που της είχαν ήδη αποδοθεί, αν το σύνολο ή τουλάχιστον τα 2/3 των ορθόδοξων κατοίκων της εκδήλωναν την επιθυμία να υπαχθούν στην δικαιοδοσία τους.⁸⁵ Μπροστά σε αυτόν τον κίνδυνο, κεντρικοί εκπαιδευτικοί φορείς με προεξάρχοντα τον «Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως» και την εφημερίδα *Νεολόγος*, συνέδεσαν την υπεράσπιση των δικαίων της Μεγάλης Εκκλησίας, με την προβολή μιας διάκριτης ελληνικής ταυτότητας.⁸⁶ Το Πατριαρχείο, με την σειρά του, στην προσπάθειά του να αποκαταστήσει το χαμένο του κύρος και να θέσει υπό τον έλεγχο του τις αδελφότητες και τις εφορίες των σχολείων, υποστήριξε την γενίκευση της ελληνικής παιδείας για την πνευματική ανύψωση του λαού και, κυρίως, των γυναικών.⁸⁷ Η γενίκευση της παιδείας συνδέεται με την γενικότερη τάση διεύρυνσης της συμμετοχής στις υποθέσεις του millet που εισάγουν οι «Γενικοί Κανονισμοί». Στο συγκεκριμένο πλαίσιο, η επέκταση της παιδείας στα κατώτερα στρώματα, σημαίνει⁸⁸: α) την όσο το δυνατόν ευρύτερη προσπάθεια για την πρόοδο του millet, την πρωτοκαθεδρία του στο συνολικό οθωμανικό εκσυγχρονιστικό εγχείρημα έναντι των υπολοίπων κοινοτήτων και β) την ενεργητική στήριξη και περιχαράκωση της πατριαρχικής ορθοδοξίας, την

⁸¹ Στο ίδιο, σ. 148. Αναλυτικότερα βλ. Κάννερ Έφη, «Λόγοι περί γυναικών στην Ελληνορθόδοξη εγγράμματη κοινότητα της Κων/λης (1856-1908)» στο *Ιστορικά*, 34 (2001), σσ. 299-334

⁸² Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία*, οπ. π, σσ. 153-157

⁸³ Στο ίδιο, σ. 177

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 177

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 178 και Λάσκαρις Μ. Θ, *Το Ανατολικό Ζήτημα*, οπ. π, σ. 270 · Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, οπ. π., σσ. 236-240

⁸⁶ Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία*, οπ. π, σσ. 178-179

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 244

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 220

αποτελεσματική δηλαδή αντιμετώπιση της Εξαρχίας και των βαλκανικών εθνικισμών μέσω της διάδοσης της ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας.

Παράλληλη ανάπτυξη γνωρίζει και ο Τύπος στο πλαίσιο του millet. Ελληνόφωνες εφημερίδες εμφανίζονται στην Κωνσταντινούπολη ήδη από την αρχή της περιόδου των μεταρρυθμίσεων, όπως ο «Οθωμανικός μηνύτων» (1835), ο «Τηλέγραφος του Βοσπόρου» (1843), η «Βυζαντίς» (1856), ο «Ανατολικός Αστήρ» (1861), η «Ομόνοια» (1862), ο «Νεολόγος» (1869) και η «Κωνσταντινούπολις», που εκφράζουν όλες τις ιδεολογικο-πολιτικές τάσεις, από τον οθωμανισμό μέχρι και τον ελληνικό εθνικισμό.⁸⁹ Εκτός από τις εφημερίδες εμφανίζονται και διαδίδονται ταχύτατα κάθε φύσεως περιοδικά.

Επίσης, την περίοδο αυτή η ελληνορθόδοξη κοινότητα γνωρίζει νέες μορφές θεάτρου, στις οποίες είναι εμφανής η δυτικοευρωπαϊκή επίδραση. Από το 1847 και έπειτα δίνουν παραστάσεις στην Πόλη γαλλικοί και ιταλικοί περιοδεύοντες θίασοι. Νέα θεατρικά έργα μεταφράζονται, ενώ η πρώτη δημόσια θεατρική παράσταση στα ελληνικά δίνεται το 1858. Υπάρχουν θεατρικοί θίασοι που έρχονται από την Ελλάδα, αλλά και ντόπιοι ερασιτεχνικοί θίασοι, που δίνουν παραστάσεις σε θέατρα, αίθουσες συλλόγων, σχολεία και καφενεία.⁹⁰

⁸⁹Για την γένεση του ελληνικού Τύπου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. Arslan Ali, *Ο ελληνικός Τύπος στο Οθωμανικό κράτος. Όπως καταγράφεται από τα έγγραφα της εποχής*, μτφ. Χρήστος Λ. Πάμπαλος, Αθήνα 2004, εκδ. Επτάλοφος, σσ. 16-19 · Μυστακίδου Κατερίνα, *Η Μεγάλη Ιδέα στον Τύπο του Γένους. Ο Τύπος στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία (1800-1923)*, Αθήνα 2004, σσ 80-102 · Στεργίου Αγγελική Θ., *Σελίδες από τη Μικρά Ασία. Εκδόσεις-περιοδικά-εφημερίδες*, Θεσ/κη 2006, σσ 99-215

⁹⁰ Κονόρτας, «Κων/λη και Μ. Ασία», οπ. π, σ. 359

iv. Ιδεολογίες

Στόχος του Οθωμανικού κράτους τον 19^ο αι ήταν η ομογενοποίηση της κατακερματισμένης Οθωμανικής κοινωνίας. Τον στόχο αυτό επεχείρησε να πραγματοποιήσει με τις μεταρρυθμίσεις της περιόδου. Έτσι δημιουργήθηκε η ιδεολογία του *Οθωμανισμού* (Osmanlilik), που έγινε η επίσημη κρατική ιδεολογία, σύμφωνα με την οποία όλοι οι υπήκοοι του Σουλτάνου, ανεξαρτήτως θρησκείας και γλώσσας, ήταν ίσοι ενώπιον του νόμου και ανήκαν σε ένα έθνος, το οθωμανικό.⁹¹

Η είσοδος στην νέα πραγματικότητα αντιμετωπίστηκε θετικά από την πολυπληθή ελληνορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης, όπως και από αυτές των Αρμενίων και των Εβραίων καθώς η διασφάλιση των ατομικών, κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων της θα μπορούσε να συμβάλει στην βελτίωση του επιπέδου της οικονομικής και πνευματικής ζωής της και στην προοδευτική πολιτική χειραφέτησή της. Η ανάπτυξη της ελληνορθόδοξης αστικής τάξης, η ενίσχυση της θέσης των Νεοφαναριωτών, η ελληνορθόδοξη δυναμική παρουσία στην διπλωματική και οικονομική ζωή της Πόλης, η ανάπτυξη της παιδείας και, τέλος, η ύπαρξη των πολυάριθμων συλλόγων (λέσχες, σωματεία, αδελφότητες, όμιλοι και φιλολογικά σαλόνια) έθεταν τα πλαίσια των ιδεολογικών μηχανισμών του ελληνορθόδοξου millet στην Κωνσταντινούπολη, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι.

Η ηγεσία της ελληνορθόδοξης κοινότητας διαπνέεται την εποχή αυτή από την ιδεολογία του *Ελληνοθωμανισμού*. Σύμφωνα με την ιδεολογία αυτή, οι ελληνορθόδοξοι, σε κλίμα ειρηνικής συνύπαρξης, θα επιδίδονταν στην εφαρμογή ενός εκτεταμένου εκπαιδευτικού και πολιτιστικού προγράμματος το οποίο θα ενδυνάμωνε το ελληνικό στοιχείο της Αυτοκρατορίας και θα «εξελληνίζε» τους ολιγάριθμους μη ελληνικής προέλευσης χριστιανούς ορθόδοξους πολίτες της. Στην πολιτική της διάσταση, η ιδεολογία αυτή ενίσχυε την ακεραιότητά της Αυτοκρατορίας. Άλλωστε η τάξη των Νεοφαναριωτών πίστευε στην ιδεολογία του Τανζιμάτ. Σύμφωνα με αυτήν, φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις θα έφερναν τον βαθμιαίο εκσυγχρονισμό της αυτοκρατορίας και την επιτυχία της ιδεολογίας του οθωμανισμού και της ισοπολιτείας. Άλλωστε, σαν μέλη της ιθύνουσας τάξης, οι Νεοφαναριώτες εργάζονταν για οθωμανικούς σκοπούς και υποστήριζαν την καθεστηκυία τάξη. Αντιδρώντας δριμύτατα σε ενέργειες των βαλκανικών εθνικοτήτων, συμπεριλαμβανομένου και του ελληνικού στοιχείου, η τάξη αυτή πολέμησε τον διαμελισμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ειδικά για τα συμφέροντα και το μέλλον του ελληνικού έθνους, η

⁹¹ Παρ' όλα αυτά η διάδοση της ιδεολογίας του οθωμανισμού συναντούσε αντίδραση από τους, όλο και σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, διαδιδόμενους εθνικισμούς (επίσης χαρακτηριστικό του 19^{ου} αι.) που οδήγησαν, τελικά, στην διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

τάξη αυτή πίστευε πως οι ελληνορθόδοξοι θα ευημερούσαν όχι μόνο οικονομικά, αλλά και κοινωνικοπολιτικά, αν παρέμεναν συνδεδεμένοι σε μία σύγχρονη, φιλοδυτική και κοσμοπολίτικη Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁹²

Ο ελληνοθωμανισμός είναι, λοιπόν, μία ιδεολογία που, ως προς το πολιτικό της σκέλος, συμπίπτει απόλυτα με την μεταρρυθμιστική πραγματικότητα, άρα και με τις προοπτικές που αυτή ανοίγει στους μη μουσουλμάνους της Αυτοκρατορίας. Η αναγνώριση της οθωμανικής νομιμότητας από τους πλούσιους Ρωμιούς της Κωνσταντινούπολης είναι απόλυτα ταυτισμένη με τα πολιτικά και οικονομικά τους συμφέροντα: συμμόρφωση και υπακοή στις Μεγάλες Δυνάμεις και αξιοποίηση των ευκαιριών που οι μεταρρυθμίσεις, υπό την αιγίδα των Δυνάμεων, προσφέρουν. Ως προς το πολιτιστικό του σκέλος, ο ελληνοθωμανισμός παραπέμπει στην ιδεολογία περί ελληνοποίησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. είχε απομυθοποιηθεί η οποιαδήποτε ψευδαίσθηση για τον υπερεθνικό ρόλο και την υπεροχή της ελληνόφωνης ηγεσίας του millet των Ρωμιών επί όλων των ορθοδόξων της Αυτοκρατορίας.⁹³ Η θρησκεία έχει πάψει να αποτελεί το στοιχείο που νομιμοποιεί την ένταξη των ορθοδόξων στο millet και την αυτονόητη, κατά συνέπεια, αποδοχή της ηγεσίας αυτού του millet. Η εκπαίδευση θα είναι πλέον το κατ' εξοχήν στοιχείο που, αυτή την περίοδο, θα επιτρέπει, από την μια, την ομογενοποίηση του millet και, από την άλλη, στην ηγεσία του millet να ασκήσει τον ηγετικό της ρόλο. Σ' αυτό το πλαίσιο λοιπόν, το ελληνικό σκέλος του ελληνοθωμανισμού δεν παραπέμπει στην ελληνοποίηση της Αυτοκρατορίας, αλλά στην ελληνοποίηση του millet, ως το μοναδικό μέσο νομιμοποίησης της αρχής των ισχυρών Ρωμιών επί του millet.

Την ιδεολογία του ελληνοθωμανισμού επηρέασαν δύο παράγοντες: η ίδρυση του ελληνικού κράτους και η ανάπτυξη του Πανσλαβισμού, με αποκορύφωμα τον βουλγαρικό εθνικισμό.

Η ίδρυση του ελληνικού κράτους και η σταδιακή αναγωγή του σε εθνικό κέντρο όλων των Ελλήνων έχει σημαντικές συνέπειες ως προς το γεωγραφικό του χώρο και ως προς τον προσδιορισμό του όρου millet. Η οριοθέτηση του γεωγραφικού του χώρου δημιουργεί μία σημαντική διάκριση: Έλληνες εντός και Έλληνες εκτός Ελλάδας, δηλ. Ελλαδίτες και Έλληνες. Έτσι μετά το 1832, οι Ρωμιοί της Αυτοκρατορίας, ενώ εξακολουθούν να ζουν στον οθωμανικό χώρο και να έχουν ως κέντρο τους την Κωνσταντινούπολη, ορίζονται ως «έξω» σε σχέση με το άλλο κέντρο (Αθήνα). Τούτο φαίνεται και από την ταυτόχρονη ίδρυση τριών συλλόγων σε Κωνσταντινούπολη και Αθήνα: 1) του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολης,

⁹² Αλεξάνδρης Αλέξης, «Οι Έλληνες στην Υπηρεσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1850-1922» στο *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 21(1980), σσ. 365-404

⁹³ Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19^{ος} αι.-1909*, σπ. π, σ. 304

2) του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, το 1869 στην Αθήνα με πεδίο δράσης τους «έξω» Έλληνες (άλλωστε ο Σύλλογος ανήκε στο Υπουργείο Εξωτερικών) και 3) την Εκπαιδευτική και Φιλανθρωπική Αδελφότητα «Αγαπάτε Αλλήλους» του Πατριαρχείου, το 1880. Έτσι, από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. το Πατριαρχείο και η ιεραρχική του οργάνωση (μητροπόλεις, ενορίες), είναι αυτό που προσφέρει στο ελληνικό κράτος την κατ' εξοχήν απόδειξη της ελληνικότητας των «έξω Ελλήνων».⁹⁴

Η Αθήνα σιγά σιγά αναδεικνύεται στο νέο κέντρο του Ελληνισμού, που στόχο έχει να «αφυπνίσει» την εθνική ιδέα στους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ως κατ' εξοχήν στοιχείο αποκατάστασης της συνοχής του εθνικού χώρου θεωρήθηκε η παιδεία. Προς το σκοπό αυτό ιδρύθηκε το Πανεπιστήμιο Αθηνών, το οποίο θα λειτουργούσε ως όπλο του ελληνισμού.⁹⁵

Η παιδεία, μάλιστα, των Ρωμιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ανήκε στις εθνικές υποθέσεις του νεοσυσταθέντος ελληνικού κράτους. Αποτελούσε πνευματική-«εθνική» υπόθεση τόσο του Πατριαρχείου όσο και εθνική του ελληνικού κράτους.⁹⁶

Τον ρόλο αυτό κλήθηκε να παίξει και ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης ο οποίος, παρά τις διακηρυκτικές του αρχές για την ανεξαρτησία του, είχε επιρροές και από τα δύο κέντρα: Κωνσταντινούπολη και Αθήνα. Η ίδρυσή του οφείλεται μεν στην ισχυρή αστική τάξη των Κωνσταντινοπολιτών (Ζάνος, Καραθεοδωρής, Ζωγράφος κ.α) η παιδεία, ωστόσο, που είναι ο κύριος στόχος του, εκπροσωπείται πλέον από την Αθήνα και το ελληνικό κράτος. Ο Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως θα αναπαράγει τις αρχές τόσο του ελληνικού έθνους, όσο και της ελληνικής παιδείας και, μέσα από αυτόν, η Κωνσταντινούπολη θα αναλάβει τον ρόλο της μητρόπολης του διασπασμένου εθνικού συνόλου.

Ο ελληνισμός του 19^{ου} αι. είχε δύο κέντρα: το «νέο» (Αθήνα) και το «Παλαιό» (Κων/λη) που εξέφραζαν δύο ιδεολογίες. Από την μία η Μεγάλη Ιδέα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και από την άλλη ο ελληνοθωμανισμός των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος δεν ήταν τίποτα άλλο, παρά μια μεταφορά στο εθνικό ιδίωμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁹⁷ Ο ελληνοθωμανισμός δεν αναιρούσε την οθωμανικότητα, αλλά κατά κάποιο τρόπο την νομιμοποιούσε και την αναπαρήγαγε. Και αυτό διότι η ελληνικότητα δεν ταυτιζόταν με το ελληνικό κράτος την ίδια στιγμή που, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κάποιοι Έλληνες μετακύλιαν το εθνικό τους αίσθημα προς το τουρκικό: «*Το ελληνικόν στοιχείον επικρατεί μεν και σήμερον (1867) μάλλον των λοιπών φυλών παρά τη οθωμανική κυβερνήσει. Αλλά οι εν τη*

⁹⁴ Στο ίδιο, σσ. 298-301

⁹⁵ Δημαράς Κ. Θ., «Ιδεολογήματα στην αφετηρία του ελληνικού Πανεπιστημίου» στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, τ. 1, Αθήνα 1989, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 46

⁹⁶ Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία. 19^{ος} αι-1909*, σπ. π, σ. 299

⁹⁷ *Η Ελπίς*, (15.11.1867) παρατίθεται σε Σκοπετέα, σπ. π, σ. 311

οθωμανική επικρατεία διατελούντες Έλληνες δεν είναι πλέον οι προ της εποχής του 1821 προστατεύσαντες τον ελληνισμόν (...) είναι απλώς Τούρκοι καθ' όλην της λέξεως την έννοιαν πρεσβεύοντες το χριστιανικόν θρήσκευμα.»⁹⁸. Έτσι, ενώ, πριν το 1821, ήταν δυνατόν να θεωρηθεί δεδομένη η θέση ισχύος των Ελλήνων και των ελληνοφώνων, στο πολυεθνικό μόρφωμα του millet των Rum, το ελληνοθωμανικό σχήμα σήμαινε την συγκυριαρχία Ελλήνων και Οθωμανών. Αυτό θα γινόταν όχι με την διάβρωση της Αυτοκρατορίας εκ των έσω, αλλά με την ενσωμάτωση των Ελλήνων στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό, όπου θα αντιμετωπίζονταν ως προνομιούχοι Οθωμανοί υπήκοοι και όχι ως επίλεκτα μέλη της ελληνορθόδοξης κοινότητας.

Οι σχέσεις των Ελλήνων του ελληνικού κράτους και των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης συχνά χαρακτηριζόταν από διάσταση απόψεων. Η κατηγορία για ραγιαδισμό είναι αυτή που προσάπτουν πιο συχνά οι Ελλαδίτες στους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης. Συχνά η Αθήνα χαρακτήριζε την στενή ταύτιση των Ελλήνων αξιωματούχων με την Υψηλή Πύλη ως ανθελληνική στάση. Το σημαντικότερο γεγονός που χαρακτηρίζει την ρήξη αυτή, έλαβε χώρα το 1847, με τα «Μουσουλικά».⁹⁹

Ένας σημαντικός παράγοντας «ελληνοποίησης» του ορθόδοξου millet, αλλά και της ιδεολογίας του ελληνοθωμανισμού, ήταν η ανάπτυξη των εθνικισμών στα Βαλκάνια, και κυρίως των Βουλγάρων. Οι εθνικιστικές ιδεολογίες διαδόθηκαν ιδιαίτερα στα κατώτερα και μεσαία μη μουσουλμανικά στρώματα και προωθήθηκαν από τα ανεξάρτητα γειτονικά κράτη, όπως η Ελλάδα, η Σερβία και η Ρουμανία ή και από τις Μεγάλες Δυνάμεις (Ρωσία), που τους χρησιμοποιούσαν, ώστε να μπορούν να παρεμβαίνουν στα εσωτερικά θέματα της Αυτοκρατορίας. Στη διάδοση των εθνικισμών συνετέλεσε, σε μεγάλο βαθμό, και το γεγονός ότι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν υπήρχε ενιαίο εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο θα προωθούσε αποτελεσματικά την οθωμανική ιδεολογία. Για τους μουσουλμάνους υπήρχαν τα κορανικά σχολεία, ενώ οι μη μουσουλμάνοι προσέρχονταν στα σχολεία των δικών τους θρησκευτικών κοινοτήτων ή και τα ξένα εκπαιδευτικά ιδρύματα.¹⁰⁰

⁹⁸ Σκοπετέα, οπ. π., σσ. 315-316

⁹⁹ Μετά το θάνατο του σουλτάνου Μαχμούτ Β' (1839), η οθωμανική κυβέρνηση έστειλε πρεσβευτή στην Αθήνα τον ελληνικής καταγωγής Κωστάκη Μουσούρο. Οι σχέσεις μεταξύ της Πύλης και της ελληνικής κυβέρνησης ήταν ακόμα τεταμένες και οι αντεγκλήσεις μεταξύ του Έλληνα πρωθυπουργού Ιωάννη Κωλέττη και του Οθωμανού επιτετραμμένου Κωστάκη Μουσούρο ήταν συνεχείς. Καθώς ο Μουσούρος ήταν αποφασισμένος να υπερασπιστεί τα οθωμανικά συμφέροντα με ιδιαίτερο ζήλο, οι σχέσεις Ελλάδας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας επιδεινώθηκαν σε τέτοιο βαθμό, που κατέληξαν στην διακοπή τους, μεταξύ του 1847 και 1848., Αλεξανδρής, «Οι Έλληνες στην Υπηρεσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», οπ.π, σσ. 373-374

¹⁰⁰ Κονόρτας, «Κων/λη», οπ.π, σσ. 343-360

Η άνοδος του Πανσλαβισμού, στο β' μισό του 19^{ου} αι., με κύριο υποστηρικτή την Ρωσία, οδήγησε στην διάσπαση του ορθόδοξου millet.¹⁰¹ Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, μετά από την στάση της Ρωσίας η οποία φανερά υποστήριζε τις επιδιώξεις των Βουλγάρων, στράφηκαν προς την Πύλη. Μετά το 1856 η Ρωσία όχι μόνο υποστήριζε τις βουλγαρικές επισκοπές και την τέλεση σε αυτές της λειτουργίας στην σλαβική γλώσσα αλλά, επίσης, ενίσχυε σημαντικά την κίνηση για την δημιουργία μιας μεγάλης Βουλγαρίας στα Βαλκάνια.¹⁰²

Έτσι, οι Βούλγαροι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με την συμπαράσταση της Ρωσίας, λόγω της οικονομικής τους ανάπτυξης τον 19^ο αι. και επηρεασμένοι από τις επαναστάσεις των Ελλήνων και των Σέρβων, θα διεκδικήσουν, αρχικά, ανεξαρτησία θρησκευτική και, στην συνέχεια, πολιτική. Ο βουλγαρικός εθνικισμός αναπτύσσεται κυρίως στις δεκαετίες 1840 και 1850 και εκδηλώνεται αρχικά με διαμαρτυρίες και εξεγέρσεις σλαβόφωνων πληθυσμών στα σημερινά βουλγαρικά εδάφη εξαιτίας, κυρίως, των υπερβολικά αυξημένων εκκλησιαστικών φόρων. Οι εξεγέρσεις αυτές στρέφονταν συνήθως εναντίον των Ελλήνων ιεραρχών και είχαν ως αίτημα την αντικατάστασή τους από Βούλγαρους. Στην Κωνσταντινούπολη, η ελληνο-βουλγαρική διαμάχη ξεκινά μέσα από τους κόλπους του ανώτερου κοινωνικό-οικονομικού στρώματος του χριστιανικού πληθυσμού, χρησιμοποιώντας ως πολιτική έκφραση την αντίθεση ανάμεσα στην εύπορη εξελληνισμένη βουλγαρική αστική τάξη από τη μια, και τους φτωχούς βουλγαρόφωνους πληθυσμούς της υπαίθρου από την άλλη.¹⁰³

Η εκκλησιαστική υπαγωγή των βουλγαρικών περιοχών στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως εμπόδιζε, σύμφωνα με τους οπαδούς της βουλγαρικής αναγέννησης, την πολιτισμική αφύπνιση των πληθυσμών βουλγαρικής καταγωγής. Παράλληλα, τα μέλη του Ανώτατου Ελληνορθόδοξου Κλήρου κατηγορούνταν για διαφθορά και καταχρήσεις εις βάρος του βουλγαρικής καταγωγής ποιμνίου τους. Στην Κωνσταντινούπολη επικρατούσαν δύο τάσεις, ανάλογα με τα συμφέροντα των υποστηρικτών της εκάστοτε πλευράς: από την μία πλευρά ήταν οι μετριοπαθείς, οι οποίοι επιθυμούσαν την δημιουργία μιας αυτόνομης βουλγαρικής εκκλησίας που θα εξαρτιόταν από το Πατριαρχείο, όπως η σερβική από την άλλη πλευρά ήταν οι ριζοσπάστες, οι οποίοι πίεζαν προς οριστική ρήξη των δύο πλευρών.

Ενώ οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχαν αρχικά την υποστήριξη της Υψηλής Πύλης, λόγω του φόβου της προώθησης της ρωσικής πολιτικής, τελικά χάνουν την στήριξή της,

¹⁰¹ Η σλαβική απειλή έπεισε τους Ρωμιούς, που πίστευαν στο απαραβίαστο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ότι η διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν προτιμότερη από την διάλυσή της. Αλεξάνδρης, οπ. π, σ. 377

¹⁰² Για την διαμάχη μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων, και για την ίδρυση της Εξαρχίας βλ. Γεδεών Μ., *Σύγγραφα Πατριαρχικά και Συνοδικά του Βουλγαρικού Ζητήματος 1852-1873*, Κων/λη 1908

¹⁰³ Τσικαλουδάκη Μαρία, «Η Θράκη. Η διάσπαση της Οθωμανικής ενότητας» στο *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 4, Αθήνα 2003, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ. 327-341

λόγω της αλυτρωτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους, των κρητικών εξεγέρσεων που συμβαίνουν εκείνη την στιγμή. Τελικά, στις 28 Φεβρουαρίου 1870, η Πύλη εξέδωσε φερμάνι με το οποίο αναγνώριζε την Βουλγαρική εξουσία ως Αυτοκέφαλη Εκκλησιαστική Ορθόδοξη οντότητα. Έτσι, το ορθόδοξο millet χωρίζεται σε Bulgar και σε Rum millet. Στα millet αυτά ενώ για την οθωμανική έννομη τάξη τα κριτήρια χωρισμού ήταν θρησκευτικά, στην ουσία, διαφοροποιητικός παράγοντας ήταν και η γλώσσα και το έθνος.¹⁰⁴ Η διάσπαση της ορθόδοξης κοινότητας σε δύο Millet προοιωνίζει και την μετεξέλιξή του millet των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος.

¹⁰⁴Κονόρτας, «Κων/λη», οπ. π, σσ. 343-360 · Ματάλας, οπ. π., σ σ. 243- 249

Β. ΟΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ ΚΩΝ/ΛΕΩΣ

«Έχοντες αδιαλείπτως τα βλέμματα προς την Δύσιν εστραμμένα [...]»¹⁰⁵.

Με αυτήν τη φράση θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η μεγάλη μεταρρυθμιστική περίοδος, γνωστή στη νεότερη οθωμανική περίοδο ως Tanzimat, η οποία διήρκεσε από τα τέλη της τρίτης δεκαετίας του 19^{ου} αι., με την έκδοση του μεταρρυθμιστικού διατάγματος “Hatt-i Serif του Gülhane” (3 Νοεμβρίου 1839), έως την ανάκληση της ισχύος του πρώτου οθωμανικού συντάγματος στις αρχές του 1877, με ενδιάμεσο σημαντικό σταθμό την έκδοση του αυτοκρατορικού διατάγματος του Hatt-i Hümayun στις 18 Φεβρουαρίου 1856 στα πλαίσια της συνθήκης των Παρισίων την 30^η Μαρτίου 1856.¹⁰⁶

Η κρίση που διέρχονταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αι και εξής¹⁰⁷ οδήγησε σταδιακά στην συνειδητοποίηση, από τους υπεύθυνους της εκάστοτε διακυβέρνησης, των αδυναμιών στο στρατιωτικό, διοικητικό, πολιτικό, νομικό και εκπαιδευτικό πεδίο με αποτέλεσμα την ανάληψη δράσης με στόχο, αφ’ ενός, την ανανέωση του οθωμανικού κράτους και αφ’ ετέρου, την διατήρησή του μέσα στο πλαίσιο της επιρροής των ευρωπαϊκών δυνάμεων.¹⁰⁸

Ο οθωμανικός επεκτατισμός σταμάτησε και τυπικά το 1683 με την πολιορκία της Βιέννης επί Μωάμεθ Δ’ (1648-1687). Το σημείο αυτό θεωρείται η απαρχή μιας μακρόχρονης περιόδου με κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα την βαθμιαία εδαφική συρρίκνωση της Αυτοκρατορίας¹⁰⁹ και την αυξανόμενη αναποτελεσματικότητα των δομών της έναντι της Δύσης.¹¹⁰ Η στρατιωτική αδυναμία του οθωμανικού κράτους σε σύγκριση με την τεχνολογικά πρωτοπόρα Ευρώπη, η παρακμή του διοικητικού και γαιοκτητικού συστήματος, η γενικευμένη, από τα μέσα του 18^{ου} αι. και εξής, έλλειψη ασφάλειας με την ανεξέλεγκτη δράση των λεγόμενων ντερεμπέδων

¹⁰⁵ «Νεολόγος», αρ. φύλλου 121, 20.12.1866/1.1.1867

¹⁰⁶ Για τους όρους της συνθήκης βλ. Λάσκαρι Θ. Μιχαήλ, *Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800-1923*, οπ. π., σσ. 120-127

¹⁰⁷ Για τις απαρχές της βλ. Χαλίλ Ινάλτσικ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική περίοδος 1300-1600*, μτφ. Κοκολάκης Μιχάλης, Αθήνα 1995, εκδ. Αλεξάνδρεια, σσ. 79-98 · Lewis Bernard, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας. Τα στάδια της ανάπτυξης*, οπ.π., σσ. 67-111

¹⁰⁸ Davison Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, 1963, Princeton University Press, σ.6

¹⁰⁹ Δημ. Κιτσίκης, «Οθωμανική Αυτοκρατορία» στο *Παγκόσμια Ιστορία*, τ. 2, Αθήνα 1990, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, σσ. 147-149

¹¹⁰ Στο ίδιο, σσ. 147-147

(ημιαυτόνομοι τοπάρχες) (“derebey”) και των αγιάνηδων (“ayan”)¹¹¹, καθώς και η αδυναμία στο οικονομικό επίπεδο, κατέστησαν αναγκαίες τις κρατικές παρεμβάσεις με βασική επιδίωξη την διάσωση του κράτους από τους κινδύνους που υπήρχαν/ελλόχευαν ως προς την εδαφική του ακεραιότητα, τον γενικό του εκσυγχρονισμό και, τέλος, την ένταξή του στο χώρο των δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Σημαντικό ρόλο στις ζυμώσεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας έπαιξε και η Γαλλική Επανάσταση το 1789 και οι αναταράξεις που αυτή προκάλεσε τόσο στο επίπεδο των πολιτικών ιδεών, όσο και στο επίπεδο των εδαφικών κερκτημένων. Αποτέλεσμα υπήρξε η συνεχής αναζήτηση μέτρων για την εκ βάθρων αναδιοργάνωση του θεσμικού πλαισίου λειτουργίας των εθνοτήτων της Αυτοκρατορίας προς κατευθύνσεις περισσότερο φιλελεύθερες και πιο συμμετοχικές.¹¹²

Οι πρώτες προσπάθειες για την επίτευξη αυτών των στόχων εντοπίζονται στα μέσα του 17^{ου} αι και αφορούν το στρατιωτικό πεδίο. Οι Οθωμανοί σουλτάνοι, με πρώτο τον Μουράτ Δ’ (1623-1640), προσπάθησαν να βελτιώσουν την αποτελεσματικότητα των οθωμανικών όπλων και κυρίως ορισμένων σωμάτων, όπως των Γενιτσάρων, που υστερούσαν απέναντι στους άριστα εξοπλισμένους και εκπαιδευμένους ευρωπαϊκούς στρατούς. Έτσι, μέχρι και τα τέλη του 18^{ου} αι., έγιναν προσπάθειες εισαγωγής δυτικών μεθόδων εκπαίδευσης στον οθωμανικό στρατό χωρίς, ωστόσο, να προσλάβουν αυτές μόνιμο χαρακτήρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των προσπαθειών αυτών υπήρξε η τοποθέτηση ευρωπαίων σε στρατιωτικές θέσεις εκπαίδευσης του οθωμανικού στρατού. Για παράδειγμα ο Γάλλος Μπονεβάλ, το 1733, επί Μαχμούτ Α’ (1730-1754) ανέλαβε την αναδιοργάνωση του οθωμανικού πυροβολικού, ενώ ο Ούγγρος Φρανσουά Μπαρόν ντε Τοτ το 1733, επί Μουσταφά Γ’ (1757-1774), υπηρέτησε την Οθωμανική Αυτοκρατορική ως εκπαιδευτής του πυροβολικού.¹¹³

Η πρώτη ουσιαστικά συστηματική προσπάθεια ριζικής αναδιοργάνωσης της Αυτοκρατορίας σε στρατιωτικό επίπεδο και όχι μόνο, έγινε επί Σελίμ Γ’ (1789-1807), που θεωρήθηκε πρόδρομος των μεταρρυθμίσεων Tanzimat που θα ακολουθούσαν. Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Σελίμ Γ’, γνωστό και ως «Νέα Οργάνωση» (“nizam-i-cedit”) είχε ως στόχο¹¹⁴: α) την δημιουργία νέων και πλήρως εκσυγχρονισμένων στρατιωτικών σωμάτων με την βοήθεια Γάλλων ειδικών, ως εκπαιδευτών (για παράδειγμα η ίδρυση σχολών, όπως αυτή των τοπογράφων-μηχανικών το

¹¹¹ Αντωνόπουλος Ανδρέας, *Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Ανατολικό Ζήτημα 1866-1881. Η μαρτυρία του Νεολόγου της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 2007, εκδ. Τσουκάτου, σ. 111

¹¹² Για την επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης στην Νοτιοανατολική Ευρώπη βλ. Κιτρομιλίδης Πασχάλης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα 1990, εκδ. Διάττων

¹¹³ Davison Roderic H., *Reform*, οπ.π., σσ. 20-21

¹¹⁴ Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τον υπό δημιουργία νέο στρατό. Κατέληξε να εννοεί το σύνολο του αναμορφωτικού του έργου, Σκιάτης Διονύσιος, «Η κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11, Αθήνα 1977, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, σ. 377

1795, θα συνέβαλε την επάνδρωση του νέου οθωμανικού στρατού με ικανά και εκπαιδευτικά στελέχη¹¹⁵), β) την σύσταση μονίμων οθωμανικών διπλωματικών αποστολών στην Ευρώπη και γ) την αναμόρφωση του γαιοκτητικού συστήματος, μαζί με την κατάργηση του θεσμού της υπενοικίασης των φόρων και την ανάληψη αυτής της υποχρέωσης από το κράτος.

Παράλληλα, ο Σελίμ Γ' προώθησε την σύσταση ειδικού συμβουλευτικού οργάνου ("meclis-i-mesveret"), το οποίο θα αποτελούνταν από υψηλά ισταμένους αξιωματούχους του κράτους, με κύρια αρμοδιότητα την συζήτηση γύρω από την εισαγωγή νέων νομοθετημάτων μεταρρυθμιστικού χαρακτήρα.¹¹⁶

Η μεταρρυθμιστική αυτή προσπάθεια έληξε με την ανατροπή και δολοφονία του Σελίμ Γ', την άνοιξη του 1807, ύστερα από γενικευμένες επαναστατικές ταραχές, πρωτοστατούντων των συντηρητικών στοιχείων της Αυτοκρατορίας (π.χ. γενίτσαροι).¹¹⁷ Φάνηκαν, έτσι, τα περιορισμένα όρια δεκτικότητας της οθωμανικής κοινωνίας απέναντι στις αλλαγές, όπως επίσης και η αδυναμία των Οθωμανών ιθυνόντων να κατανοήσουν τις βαθύτερες αιτίες της δυτικοευρωπαϊκής προόδου.¹¹⁸

Ο νέος Σουλτάνος Μαχμούτ Β' (1808-1839)¹¹⁹ είχε να αντιμετωπίσει σημαντικά εξωτερικά και εσωτερικά προβλήματα. Από τη μια η σερβική επανάσταση (1804-1813), οι πόλεμοι με την Ρωσία (1806-1812 και 1828-1829), η ελληνική επανάσταση (1821-1830), η σύγκρουση με τον Χεδίβη της Αιγύπτου Μωχάμεντ Άλη (1831-1832) και, από την άλλη, η ολοένα και αυξανόμενη αντίδραση των Γενιτσάρων έναντι των μεταρρυθμιστικών τάσεων, δυσκόλεψαν, αλλά δεν σταμάτησαν την προσπάθεια του Μαχμούτ Β' για την εκμηδένιση των πολλαπλών κέντρων εξουσίας εντός της Αυτοκρατορίας και τον συνολικό εκδυτικισμό του κράτους.

Όσον αφορά τον στρατιωτικό τομέα, οι μεταρρυθμιστικές του κινήσεις επέτυχαν, το 1826, την εξάλειψη του παρωχημένου, πλέον, σώματος των γενιτσάρων με την κατάργηση του αξιώματος του Αγά των Γενιτσάρων ("Yeniceri agasi") και την αντικατάστασή του από το αξίωμα του Σερασκέρη ("Serasker"), αλλά και την οργάνωση ενός νέου τύπου στρατού με την ονομασία «Νικηφόροι Στρατιώτες του Μωάμεθ» ("Asakir-i-Mansure-i-Muhammediye").¹²⁰

¹¹⁵ Στο ίδιο, σ. 377

¹¹⁶ Davison Roderic H., *Reform*, οπ. π, σελ. 24

¹¹⁷ Αναλυτικά για την περίοδο του Σελίμ Γ' βλ.: στο ίδιο, οπ. π, σσ. 23-25 · Lewis Bernard, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, οπ. π, σσ. 143-178 · Μπακιρτζής Ιωάννης Μ., *Σκέψεις για την εφαρμογή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων του 19^{ου} αι. Η περίπτωση της Θράκης*, Ξάνθη 2000, εκδ. οίκος Σπανίδη, σσ. 16-17

¹¹⁸ Αντωνόπουλος, *Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, οπ. π, σ. 113

¹¹⁹ Είχε μεσολαβήσει η περίοδος βασιλείας του Μουσταφά Δ' (1807-1808), μέσα σ' ένα έντονα πολεμικό κλίμα, Bernard Lewis, οπ. π, σσ. 180-182

¹²⁰ Αναλυτικότερα για μεταρρυθμίσεις του στρατού βλ. Bernard Lewis, οπ. π, σσ. 191-201

Μεταρρυθμιστικές κινήσεις έγιναν και στην εκπαίδευση με την ίδρυση (1838) στην Κωνσταντινούπολη δύο σχολών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (“rüşdiye”), που περιελάμβαναν και την διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας¹²¹, αλλά και στην διοίκηση, με την δημιουργία υπουργικού συμβουλίου (“Meclis-i Hass ή Meclis-i Vükela) (1826). Παράλληλα δημιουργήθηκε Συμβούλιο Στρατιωτικών Υποθέσεων (“Meclis-i Dar-ı Surayi Askeri”) (1836) και Ανώτατο Συμβούλιο Δικαστικών Διαταγμάτων (“Meclis-i Vala-ı Ahkam-ı Adiliye) (1838) με κεντρικό ρόλο τον σχεδιασμό και την εκτέλεση των μεταρρυθμίσεων.¹²²

Κυρίαρχο γνώρισμα της περιόδου απετέλεσε το γεγονός ότι οι πρωτοβουλίες λήφθηκαν από την κεντρική εξουσία, η οποία ανέλαβε την διεύθυνση όλης της μεταρρυθμιστικής διαδικασίας.¹²³ Η προσπάθεια για συγκεντρωτισμό φάνηκε από την πρώτη οθωμανική απογραφή το 1831, όπως επίσης και από την χωρομέτρηση της αυτοκρατορίας.¹²⁴ Τα μέτρα, όπως ήταν φυσικό, δεν μπορούσαν να εφαρμοστούν άμεσα σε όλη τους την έκταση, ούτε σε όλες τις περιοχές της Αυτοκρατορίας. Προετοίμασαν, ωστόσο, τις μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ) που ακολούθησαν (1839-1876), έχοντας δημιουργήσει γύρω από το πρόσωπο του Οθωμανού μονάρχη έναν πυρήνα διοικητικών στελεχών που θα μπορούσαν να προωθήσουν ακόμη περισσότερο το πνεύμα του εκσυγχρονισμού του κράτους και της κοινωνίας, σαφώς επηρεασμένοι από τις ευρωπαϊκές ιδέες.¹²⁵

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 201

¹²² Στο ίδιο, σ. 71-73 και Davison Roderic H., *Reform*, οπ. π, σσ. 28-33

¹²³ Davison Roderic H., οπ. π, σ. 30

¹²⁴ Bernard Lewis, οπ.π, σς. 211-212

¹²⁵ Κονόρτας Παρασκευάς, «Κωνσταντινούπολη και Μ. Ασία, 1833-1876», οπ. π, σσ. 343-360

B1. Οι Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις

i. Αυτοκρατορικό διάταγμα του Hatt-i Serif του Gülhane (3 Νοεμβρίου 1839)

Στην κατ' εξοχήν περίοδο των μεταρρυθμίσεων Tanzimat, σουλτάνος ήταν ο Αβδούλ Μεντζίτ (1839-1861) ο οποίος, με μεθοδευμένους και αυξανόμενους ρυθμούς, προσπάθησε για την ριζική αναδιοργάνωση της Αυτοκρατορίας. Η έκδοση του αυτοκρατορικού διατάγματος του Hatt-i Serif του Gülhane, στις 3 Νοεμβρίου 1839, υπήρξε αποτέλεσμα της προεργασίας του τότε υπουργού Εξωτερικών (1839-1841 και 1845-1852) και μετέπειτα Μεγάλου Βεζίρη (1839-1841 και 1846-1852) Μουσταφά Ρεσίτ Πασά, του θεωρούμενου και ως πραγματικού αρχιτέκτονα των Οθωμανών μεταρρυθμίσεων του 19^{ου} αι.¹²⁶ Η έκδοση του αυτοκρατορικού διατάγματος ήρθε ως απάντηση στις συνεχόμενες πιέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων για γρήγορο εξευρωπαϊσμό των θεσμών του οθωμανικού κράτους με αφορμή την κρίση του Ανατολικού Ζητήματος του 1839-1841.¹²⁷ Το *Υψηλόν Διάταγμα του Περιπτέρου των Ρόδων* (Hatt-I Serif του Gülhane) προάσπιζε αρχές όπως η ασφάλεια της ζωής, της τιμής και της περιουσίας των υπηκόων, κατάργηση της εκμίσθωσης φόρων, τακτική στρατολόγηση στις ένοπλες δυνάμεις, δίκαιη και δημόσια δίκη ατόμων που κατηγορούνταν για αδικήματα και ισότητα των ατόμων κάθε θρησκείας στην εφαρμογή αυτών των νόμων.¹²⁸ Με το νέο πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων εισάγεται τακτικό σύστημα φορολόγησης σε αντικατάσταση του παλαιότερου και παρηκμασμένου της εκμίσθωσης των φόρων¹²⁹, όπως επίσης και δημιουργία συστήματος στρατολόγησης με ταυτόχρονο εξορθολογισμό της χρονικής διάρκειας της στρατιωτικής θητείας, από εφ' όρου ζωής σε πενταετή ή επταετή.¹³⁰

Ταυτόχρονα, υπήρξε και αναθεώρηση του θεσμού της δικαιοσύνης, σύμφωνα με τα σύγχρονα δυτικά πρότυπα.¹³¹ Ο σημαντικότερος θεσμός ήταν το Συμβούλιο Δικαστικών Θεσπισμάτων (Meclis- i Akham- i Adliye), το οποίο είχε δημιουργηθεί δύο χρόνια πριν, από τον σουλτάνο

¹²⁶ Αντωνόπουλος, *Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, οπ. π., σ. 116

¹²⁷ Anderson M.S, *The Eastern Question*, οπ. π., σσ.88-109

¹²⁸ Bernard Lewis, οπ. π., σσ.240-241

¹²⁹ Βέβαια, το νέο σύστημα του 1840 δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, καθώς δεν έφερε τα αναμενόμενα εισοδήματα στο κράτος. Γι' αυτό, μετά από δύο χρόνια, επανήλθε το παλιό σύστημα, Davison Roderic H., *Reform*, οπ. π., σ. 44

¹³⁰ Bernard Lewis, οπ.π., σ. 248

¹³¹ Η δημοσίευση, το 1840, νέου ποινικού κώδικα ("Ceza Kanunnamesi"), ο οποίος ήταν επηρεασμένος από την αντίστοιχη γαλλική νομοθεσία, απέτελεσε ένα σπουδαίο βήμα στην πορεία για την πλήρη εξίσωση των κατοίκων της Αυτοκρατορίας., Bernard Lewis, οπ. π, σ. 243-245 και Davison Roderic H., *Reform*, οπ. π, σ. 44

Μαχμούτ Β'. Το διάταγμα προέβλεπε ότι το σώμα θα διευρυνόταν με προσθήκη νέων μελών και θα αναλάμβανε εποπτική και ημι- νομοθετική λειτουργία.¹³² Το 1847 ιδρύθηκαν μικτά αστικά και ποινικά δικαστήρια, με Ευρωπαίους και Οθωμανούς δικαστές.¹³³ Το 1850 δημοσιεύτηκε ο «Εμπορικός Κώδικας», από τον Ρεσίτ πασά, ο οποίος θα εφαρμοζόταν σε εμπορικά δικαστήρια. Η δημοσίευση αυτού του κώδικα ήταν η πρώτη επίσημη αναγνώριση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ενός συστήματος νομοθεσίας και δικονομίας ανεξάρτητου από τους ουλεμάδες, που χειριζόταν θέματα πέραν του πλαισίου του «σεριάτ» (ιερός νόμος).¹³⁴

Όσον αφορά την εκπαίδευση, στόχος των Οθωμανών ιθυνόντων ήταν η δημιουργία ενός κοσμικού και λαϊκού εκπαιδευτικού συστήματος αποτελούμενου από πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια (“rüşdiye”) σχολεία και Πανεπιστήμιο, παράλληλα με την διατήρηση της παραδοσιακής ισλαμικής εκπαίδευσης που εξαντλούνταν σε σχολεία παροχής βασικών γνώσεων (“mekteb”) και στα ιεροδιδασκαλεία (“Medresse”).¹³⁵ Μάλιστα, το 1846 σχηματίστηκε Συμβούλιο Δημόσιας Εκπαίδευσης το οποίο, τον επόμενο χρόνο, εξελίχθηκε σε υπουργείο.¹³⁶ Με την κυκλοφορία της εγκυκλίου, την 1^η Μαρτίου 1846, δημιουργήθηκε η σκέψη για διάδοση των δημοτικών σχολείων (sibyan mektebi), αλλά και για αλλαγή των υπαρχόντων προγραμμάτων.¹³⁷ Ήδη, από τον Δεκέμβριο του 1840, άνοιξαν τα πρώτα Παρθεναγωγεία. Επίσης, με την εγκύκλιο, διορίστηκε επιτροπή επτά «ειδικών σε θέματα δικαστικής, στρατιωτικής και πολιτικής επιστήμης», προκειμένου να μελετήσουν τις υπάρχουσες σχολές και να προετοιμάσουν θέσεις για νέες.¹³⁸

Όσον αφορά την διοίκηση, εισήχθη ένα νέο σύστημα επαρχιακής διοίκησης συγκεντρωτικού χαρακτήρα, βασισμένου στο γαλλικό σύστημα των νόμων και των επαρχιακών διαμερισμάτων (départemens), και το οποίο εξελίχθηκε στο θεσμό των Βιλαετιών (“Vilayet”).¹³⁹ Με την οργάνωση του 1843, η αυτοκρατορία διαιρέθηκε σε έξι στρατιωτικές διοικήσεις, με τις τρεις να είναι η Ρούμελη, η Κωνσταντινούπολη και η Μακεδονία-Βοσνία (με κέντρο το Μοναστήρι) και

¹³² Bernard Lewis, *οπ.π.*, σ. 242

¹³³ Στο ίδιο, σ. 252

¹³⁴ Στο ίδιο, σσ. 252-253. Οι Οθωμανοί σουλτάνοι, μέχρι τον Μαχμούτ Β', εξέδιδαν Κανόνες (Kanun), που, μερικές φορές, περιγράφονται ως νόμοι. Η περιγραφή, ωστόσο, δεν είναι ακριβής. Ο Οθωμανικός Κανόνας δεν έχει τόσο την έννοια θέσπισης νόμων, αλλά περισσότερο αποτελεί κωδικοποίηση υπαρχόντων νόμων- καταγραφή νομικών κανόνων. Στο ίδιο, σ. 244

¹³⁵ Davison Roderic H., *Reform*, *οπ. π.*, σσ. 44-45

¹³⁶ Bernard Lewis, *οπ. π.*, σ.251

¹³⁷ Ortaylı İbert, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας. Ο οθωμανικός 19^{ος} αι. Η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό*, μτφ. Στάθη Κατερίνα, επιμ.-σχολ. Παπαγεωργίου Στέφανος, Αθήνα 2004, εκδ. Παπαζήση, σ. 323

¹³⁸ Bernard Lewis, *οπ.π.*, σ. 251

¹³⁹ Άλλα μέτρα που λήφθηκαν, ήταν α) η συγκέντρωση εκπροσώπων των επαρχιών στην πρωτεύουσα με συμβουλευτικές αρμοδιότητες, ανά τακτά χρονικά διαστήματα (“meclis-i umumi”) και β) η περιοδική αποστολή επιτροπών στις ίδιες τις επαρχίες για εξέταση της πορείας των μεταρρυθμίσεων, στο ίδιο, σ. 243 και σσ.249-250 και Davison Roderic H, *Reform*, *οπ. π.*, σ. 48 και σσ.136-171

οι άλλες τρεις, η ανατολική Ανατολία, η Συρία και το Ιράκ, καθεμία από τις οποίες είχε επικεφαλής έναν μουσίρη (στρατάρχη με το βαθμό του βεζίρη).¹⁴⁰

Μία από τις διατάξεις του Αυτοκρατορικού Διατάγματος δήλωνε ότι, «πρέπει να ληφθούν μέτρα για την δημιουργία τραπεζών και άλλων ανάλογων θέσεων, ώστε να διευκολυνθεί η μεταρρύθμιση του νομισματικού και οικονομικού συστήματος και να δημιουργηθούν κεφάλαια που θα χρησιμοποιηθούν για την ενίσχυση των πόρων του υλικού πλούτου της αυτοκρατορίας μου».¹⁴¹

Έτσι, εγκρίθηκε η ίδρυση οθωμανικής τράπεζας, τον Απρίλιο του 1840, η οποία θα διαρθρωνόταν σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, με εγγυημένη ετήσια κυβερνητική επιδότηση 30 εκατ. πιάστρα.¹⁴² Στόχος ήταν η ομαλοποίηση της οικονομίας της Αυτοκρατορίας και η μετέπειτα ενίσχυση των παραγωγικών της δυνατοτήτων.¹⁴³

¹⁴⁰ Ortayli, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας*, οπ. π, σ. 238

¹⁴¹ Bernard Lewis, οπ. π, σ. 246

¹⁴² Στο ίδιο, σ. 247

¹⁴³ Στο ίδιο, σσ. 246-248

ii. Το αυτοκρατορικό διάταγμα του Hatt-I Humayun (18 Φεβρ. 1856)

Η μεγαλύτερη ώθηση στον σταδιακό εκσυγχρονισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δόθηκε με την έκδοση του μεταρρυθμιστικού διατάγματος του Hatt-i Humayun στις 18 Φεβρουαρίου 1856, το οποίο ήταν αποτέλεσμα των έντονων διπλωματικών πιέσεων, κυρίως από την πλευρά της Μ. Βρετανίας και Γαλλίας, αλλά και της ανάγκης εμβάθυνσης του μεταρρυθμιστικού προγράμματος με την λήψη νέων μέτρων σε όλους τους τομείς. Το διάταγμα επιβεβαίωσε τις αρχές του διατάγματος του 1839, απαγόρευσε την εκμίσθωση φόρων και άλλες καταχρήσεις και παρέθεσε, με όρους πιο σαφείς και κατηγορηματικούς από πριν, την πλήρη ισότητα όλων των Οθωμανών υπηκόων, ανεξαρτήτως θρησκείας.¹⁴⁴

Το έργο των μεταρρυθμίσεων ανέλαβε να πραγματοποιήσει μια νέα ομάδα Οθωμανών μεταρρυθμιστών πολιτικών (Μεχμέτ Εμίν Ααλή Πασάς, Κεσέτζη- Ζαδέ Μεχμέτ Φουάτ Πασάς και Αχμέτ Σερίφ Μιντχάτ Πασάς), οι οποίοι ήταν γνώστες των δυτικών πολιτικών ιδεών και πρακτικών.

Οι διεργασίες βέβαια, είχαν ξεκινήσει στα τέλη 1855, αρχές 1856, όταν επιχειρήθηκε η εκ βαθέων αναδιοργάνωση και διαίρεση του προϋπάρχοντος Συμβουλίου Δικαστικών Διαταγμάτων σε 2 τμήματα: α) στο Συμβούλιο Δικαστικών Θεσπισμάτων (“Meclis-i Wala-yi Ahkam-i Adliye”) με αρμοδιότητες πάνω σε νομικά, κυρίως, θέματα, και β) στο Υψηλό Συμβούλιο Μεταρρύθμισης (“Meclis-i Ali-i Tanzimat”), το οποίο αργότερα εξελίχθηκε σε αυτοτελές υπουργείο Δικαιοσύνης οργανωμένο κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Το Συμβούλιο αυτό και είχε την ευθύνη όλου του μεταρρυθμιστικού προγράμματος.¹⁴⁵ Στόχος των μεταρρυθμιστών ήταν η άρση των ανισοτήτων μεταξύ των διάφορων εθνοτήτων της Αυτοκρατορίας, η οποία θα οδηγούσε στην οικοδόμηση μιας κοινής οθωμανικής ταυτότητας που θα υπερέβαινε τις θρησκευτικές, κατά κύριο λόγο, ιδιαιτερότητες των κατοίκων της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Με κατευθυντήρια γραμμή τον παραπάνω στόχο, λήφθηκαν όλα τα μεταρρυθμιστικά μέτρα όπως, για παράδειγμα, η κατάργηση του κεφαλικού φόρου (“cizye”)¹⁴⁶ και η επέκταση του προνομίου της στρατιωτικής θητείας και στους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Bernard Lewis, *οπ. π.*, σς. 256-257

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σς. 255, 259

¹⁴⁶ Για τον φόρο βλ. Σαρρή Νεοκλή, *Οθωμανική πραγματικότητα. Συστηματική παρά-θεση δομών και λειτουργιών. Η Δογματική Διοίκηση*, τ. 2, Αθήνα 1995, εκδ. Αρσενίδης, σς. 163-164

¹⁴⁷ Σύντομα, όμως, δόθηκε η δυνατότητα για απαλλαγή με την πληρωμή ενός φόρου εξαίρεσης (“Bedel-i Askeriye”), λόγω της απροθυμίας των χριστιανών, αλλά και της ακαταλληλότητάς τους να υπηρετήσουν σ’ ένα στρατό, η πλειοψηφία των στελεχών του οποίου ήταν αλλόθρησκη, Bernard Lewis, *οπ. π.*, σς. 257-258

Επιδίωξη σε νομικό επίπεδο αποτελούσε η ριζική εκκοσμίκευση του θεσμικού πλαισίου της αυτοκρατορίας, την οποία προσπάθησαν να εξασφαλίσουν με: α) την εισαγωγή νέου κώδικα γαιών και νέου ποινικού κώδικα το 1858¹⁴⁸, β) την αναδιοργάνωση των εμπορικών δικαστηρίων (συγχωνεύτηκαν το 1860 με τα αντίστοιχα μικτά)¹⁴⁹, γ) την εισαγωγή νέων εμπορικών και ναυτικών κωδίκων¹⁵⁰ και δ) την αναμόρφωση του σωφρονιστικού συστήματος¹⁵¹.

Στον οικονομικό τομέα επίκεντρο της μεταρρυθμιστικής πολιτικής υπήρξε ο εξορθολογισμός της οικονομίας, αλλά και η εξάλειψη των πολλαπλών καταχρήσεων σε όλα τα επίπεδα. Για τον λόγο αυτό, το 1879, ιδρύθηκε το Ανώτατο Λογιστήριο (Divan-i Muhasebat), το οποίο ήλεγχε όλα τα έσοδα στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας.¹⁵² Λόγω του διεφθαρμένου κρατικού μηχανισμού όμως, τόσο η εισαγωγή σταθερής νομισματικής μονάδας (“Kaime”) για την κάλυψη των ετήσιων ελλειμμάτων, όσο και η σύναψη δανείων είτε από την Ευρώπη¹⁵³, είτε από τοπικούς τραπεζίτες του Γαλατά, δεν έφεραν τα επιθυμητά αποτελέσματα.¹⁵⁴

Πρωτεύοντα ρόλο ως προς την επιτυχή έκβαση του μεταρρυθμιστικού προγράμματος έπαιξε η εισαγωγή ενός νέου συστήματος επαρχιακής διοίκησης. Η άσκηση αποτελεσματικότερου κεντρικού ελέγχου, σε συνδυασμό με την αποδοτικότερη λειτουργία της αρχής της λαϊκής εκπροσώπησης σε όλα τα επίπεδα της διοίκησης θα μπορούσε να συντελέσει στην ενδυνάμωση του ιδεώδους του Οθωμανισμού και, κατ’ επέκταση, στην εξουδετέρωση των όποιων κινδύνων υφίσταντο ως προς την εδαφική ακεραιότητα της Αυτοκρατορίας.¹⁵⁵ Κάτι τέτοιο επιχειρήθηκε να διασφαλισθεί με τον Νόμο περί Βιλαετιών, που δημοσιεύτηκε στα τέλη Νοεμβρίου 1864 και ουσιαστικά εγκαθίδρυε ένα νέο οργανισμό επαρχιακής διοίκησης, δομημένου κατά τα πρότυπα των γαλλικών επαρχιακών κανονισμών.¹⁵⁶ Στην κορυφή της διοικητικής ιεραρχίας τοποθετούνταν το βιλαέτι (“Vilayet”), ανάλογο, περίπου, του σημερινού νομού, με επικεφαλής τον Βαλή (“Vali”). Κάθε βιλαέτι υποδιαιρούνταν σε συγκεκριμένο αριθμό σαντζακίων (“Sancak”) με διοικητή τον Μουτσαρρίφη (“Mutasarrif”) κάθε σαντζάκι σε καζάδες (“Kaza”),

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 261. Με τον Νόμο των Γαιών, τον Ιούλιο του 1858, η αγροτική γη χωριζόταν σε πέντε κατηγορίες: 1) τα ιδιόκτητα εδάφη, 2) την δημόσια γη, 3) τα βακουφικά εδάφη, 4) τα κληροδοτούμενα εδάφη (ανοιχτή γη για βοσκοτόπια) και 5) την χέρσα γη, Ortayli, *οπ. π.*, σ. 368. Στο πεδίο του δημοσίου δικαίου, η αποχώρηση από το θεοκρατικό δίκαιο και την θεοκρατική οργάνωση άρχισε με την ανακήρυξη του Ποινικού Κώδικα, τον Μάιο του 1840. Αυτός ο νόμος που στις 14 Ιουλίου 1851, ανασυστάθηκε με τον τίτλο «Νέος Νόμος», θα εφαρμοζόταν σε όλους τους Οθωμανούς, χωρίς διάκριση τάξης, δόγματος, θρησκείας. Τον Αύγουστο του 1858 ο Ποινικός Κώδικας ανασυστάθηκε εκ νέου, έχοντας ως πρότυπο τον γαλλικό Ποινικό Κώδικα του 1810, Ortayli, *οπ. π.*, σ. 315

¹⁴⁹ Bernard Lewis, *οπ. π.*, σ. 261

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 261 · Ortayli, *οπ. π.*, σ. 312

¹⁵¹ Αντωνόπουλος, *οπ. π.*, σσ. 120-121

¹⁵² Ortayli, *οπ. π.*, σ. 231

¹⁵³ Bernard Lewis, *οπ. π.*, σ. 261

¹⁵⁴ Davison Roderic H., *Reform*, *οπ. π.*, σσ. 110-113

¹⁵⁵ Αντωνόπουλος, *οπ. π.*, σ. 124

¹⁵⁶ Davison Roderic H., *Reform*, *οπ. π.*, σσ. 145-146

με επικεφαλής τον Καϊμακάμη (“Kaymakam”) και κάθε καζάς σε καριγιέδες (“Kariye”), είδος κοινοτήτων ή τμήματα πόλεων, αποτελούμενα από πενήντα τουλάχιστον οικίες και ναχιγιέδες (“Nahiye”), ομάδες ,δηλαδή, αγροτικών κοινοτήτων. Οι κυβερνήτες των τριών μεγαλύτερων διοικητικών μονάδων (Βαλής, Μουτασαρρίφης και Καϊμακάμης) διορίζονταν από τον Σουλτάνο, ενώ αυτοί των μικρότερων, οι λεγόμενοι μουχτάρηδες (“Muhtar”), εκλέγονταν από τους κατοίκους των κατά τόπους κοινοτήτων.¹⁵⁷

Το σύστημα αυτό, με κύρια χαρακτηριστικά του τον συγκεντρωτισμό και την αποκέντρωση, επέτρεπε στον Βαλή να ασκήσει την εξουσία του πάνω σ’ ένα ευρύ πεδίο αρμοδιοτήτων (πολιτικές και οικονομικές υποθέσεις, εφαρμογή δικαστικών αποφάσεων και εκτέλεση αυτοκρατορικών νόμων). Καθιερώθηκαν και επαρχιακοί σύμβουλοι (“Meclis-i idare”) οι οποίοι είχαν συμβουλευτικό χαρακτήρα, διαχειρίζονταν ζητήματα πολιτικής και οικονομικής φύσης και λογοδοτούσαν στους κρατικούς αξιωματούχους. Ο συγκεκριμένος νόμος, προέβλεπε την σύσταση πολιτικών και ποινικών δικαστηρίων με σημαντική εκπροσώπηση των μη μουσουλμανικών πληθυσμών¹⁵⁸, καθώς και γενική συνέλευση¹⁵⁹ σε κάθε βιλαέτι με συμβουλευτικό χαρακτήρα.

Παρ’ όλο που ο Νόμος περί Βιλαετιών αναθεωρήθηκε μερικώς το 1867 και ευρέως το 1871, δεν συνέβαλε αποφασιστικά στην ενίσχυση της εσωτερικής συνοχής της Αυτοκρατορίας.¹⁶⁰ Λόγοι αποτυχίας θα μπορούσαν να θεωρηθούν η συγκέντρωση πολλών εξουσιών στο πρόσωπο του διοικητή της κάθε επαρχίας, γεγονός το οποίο κατέστησε το όλο σύστημα δεκτικό σε κάθε είδους αυθαιρεσίες, όπως επίσης και η προβληματική λειτουργία των, γύρω από τον εκάστοτε Βαλή, συμβουλίων.¹⁶¹ Επίσης μετά τον θάνατο του Ααλή πασά, τον Σεπτέμβριο του 1871, οι Οθωμανοί πολιτικοί δεν επέδειξαν τον ίδιο ζήλο για την συνέχιση και βελτίωση του Νόμου, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μια χαοτική κατάσταση στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας.¹⁶²

Μεταρρυθμιστικές κινήσεις επιχειρήθηκαν και στον τομέα της δικαιοσύνης και της εκπαίδευσης. Το 1868 συστάθηκε το Διβάνιο Δικαστικών Θεσπισμάτων (“Divan-I Ahkami Adliye”)¹⁶³ με δικαστικές αρμοδιότητες και ήταν μια αναθεωρημένη έκδοση του προηγούμενου Συμβουλίου Δικαιοσύνης. Ταυτόχρονα ιδρύθηκε το Συμβούλιο Επικρατείας (“Sura-yi Delvet”) ως ανώτατο δικαστήριο διοικητικών υποθέσεων με καθορισμένες συμβουλευτικές και

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σσ. 148-149.

¹⁵⁸ Για τον τρόπο επιλογής των μελών τους βλ. στο ίδιο, σσ.149-150

¹⁵⁹ Για τον θεσμό της Γενικής Συνέλευσης βλ. στο ίδιο, σσ. 150-151

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σσ.158-159

¹⁶¹ Μπακιρτζής Ιωάννης, *Σκέψεις για την εφαρμογή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων τον 19^ο αι.*, οπ. π., σσ. 47-48

¹⁶² Για την περίοδο του διαδόχου του Ααλή πασά στο αξίωμα του Μεγάλου Βεζύρη, Μαχμούτ Νεδίμ Πασά βλ. Davison Roderic H., *Reform*, οπ. π., σσ. 167-168

¹⁶³ Bernard Lewis, οπ. π, σ. 266

ημινομοθετικές ευθύνες. Η ολοκλήρωση των νομικών μεταρρυθμίσεων έγινε το 1870 με την δημοσίευση του πρώτου μέρους του νέου ποινικού κώδικα, γνωστού ως “Mecelle”, ο οποίος ολοκληρώθηκε το 1876.¹⁶⁴ Το 1879 με τον Νόμο περί Οργάνωσης των Δικαστηρίων (Teskilat- i Mehakim Kanun) αυξήθηκε ο αριθμός των δικαστών στα ποινικά δικαστήρια και δημιουργήθηκε ο θεσμός του εισαγγελέα και του συμβολαιογράφου ενώ, ήδη, με φερμάνι του 1875 η δικηγορία είχε πάρει την θέση της στο νομικό σύστημα του οθωμανικού κράτους.¹⁶⁵

Όσον αφορά τον χώρο της εκπαίδευσης, το 1868, εγκαινιάστηκε η λειτουργία του Αυτοκρατορικού Οθωμανικού Λυκείου στην συνοικία Γαλατά-Σεράι της Κωνσταντινούπολης. Η ίδρυση του σχολείου απετέλεσε μία προσπάθεια δημιουργίας ενός κοσμικού εκπαιδευτικού συστήματος όπου δεν θα κυριαρχούσε ο διαχωρισμός λόγω θρησκείας, αλλά η έννοια της κοινής οθωμανικής ταυτότητας.¹⁶⁶ Έχοντας αυτό ως στόχο, οι Οθωμανοί μεταρρυθμιστές εξέδωσαν τον «Καταστατικό Χάρτη της Γενικής Παιδείας» (Maarif- i Ummumiye Nizamnamesi) το 1869, ο οποίος διαιρούσε την γενική παιδεία σε τρεις βαθμίδες.¹⁶⁷ Η πρώτη αποτελούνταν από τα σχολεία σιμπιγιάν (sibyan) και ρουσντιγιέ (rüsdiye) και κάλυπτε μια περίοδο οχτώ χρόνων. Στην δεύτερη βαθμίδα βρίσκονταν τα σχολεία ινταντί (idadi) και σουλτανί (sultaniye). Η Τρίτη βαθμίδα ήταν οι Ανώτερες Σχολές (Mekatib- i Aliye). Επικεφαλής αυτών των σχολών ήταν η Παιδαγωγική Σχολή Αρρένων (Darülmualhim) και η Παιδαγωγική Σχολή Θηλέων (Darülmualhimat), το Πανεπιστήμιο (Darüfünun) και διάφορες άλλες τεχνικές σχολές.¹⁶⁸ Τα σχολεία των δύο πρώτων βαθμίδων (“sibyan”, “rüsdiye”, “idadiye”) θα δημιουργούνταν σε κάθε πόλη ή χωριό, ενώ σχολεία τύπου “sultanniye” στην πρωτεύουσα κάθε βιλαετίου.

Ο Καταστατικός Χάρτης για την Παιδεία, διέθετε μια πλευρά οθωμανικότητας.¹⁶⁹ Στα σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης η φοίτηση χριστιανών και μουσουλμάνων προβλεπόταν να είναι ξεχωριστή, ενώ σε αυτά της δευτεροβάθμιας, μικτή.¹⁷⁰ Αναγνωριζόταν επίσης και η ύπαρξη και λειτουργία σχολείων συντηρούμενων είτε από ιδιώτες, είτε από τις θρησκευτικές κοινότητες της Αυτοκρατορίας.¹⁷¹

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σσ. 268-269

¹⁶⁵ Ortayli, *οπ. π.*, σ. 314

¹⁶⁶ Βασική γλώσσα διδασκαλίας ήταν τα γαλλικά. Bernard Lewis, *οπ. π.*, σ. 269 και Davison Roderic H., *Reform*, *οπ. π.*, σ. 246

¹⁶⁷ Davison Roderic H., *Reform*, *οπ. π.*, σσ. 250-251

¹⁶⁸ Αναλυτικότερα, βλ. Ortayli, *οπ.π.*, σσ. 324-325

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 326

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 249

¹⁷¹ Προϋπόθεση ήταν η κατοχή του κρατικού διπλώματος από τους καθηγητές, Αναγνωστοπούλου Αθανασία, «Οι Μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και το θεσμικό πλαίσιο του Μιλλέτ των Ρωμιών. Πατριαρχείο, Κοινοτικοί Θεσμοί, Παιδεία» στο *Η παρουσία των εθνικών μειονοτήτων στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αι., Πρώτη Επιστημονική Ημερίδα*, Πρακτικά, Αθήνα 5 Οκτωβρίου 1996, Αθήνα 1997, εκδ. Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών, σσ. 17-89, σσ. 50-57

Στις μεταρρυθμιστικές κινήσεις των Οθωμανών πολιτικών υπήρχαν και οι προσπάθειες ριζικής αναμόρφωσης του πλαισίου λειτουργίας των θρησκευτικών κοινοτήτων (“Millet”) της Αυτοκρατορίας προς την κατεύθυνση της επέκτασης του κοσμικού ελέγχου και του περιορισμού των ευρύτατων εξουσιών του κλήρου. Στόχος των Οθωμανών μεταρρυθμιστών ήταν η διατήρηση των ομαλών σχέσεων της οθωμανικής εξουσίας με τους εκπροσώπους των θρησκευτικών κοινοτήτων, καθώς ήθελαν να μειώσουν τις πιέσεις που ασκούσαν οι Μεγάλες Δυνάμεις στην Αυτοκρατορία για τα θέματα των κοινοτήτων (millet) και, συνεπώς, να ελαχιστοποιήσουν τις δυνατότητες παρέμβασης των Μεγάλων Δυνάμεων στα εσωτερικά της Αυτοκρατορίας προς το όφελος της μιας ή της άλλης κοινότητας.¹⁷² Γι’ αυτό, πρώτη κιόλας ενέργεια των μεταρρυθμιστών ήταν η υποχρεωτική σύσταση εξειδικευμένων επιτροπών από την πλευρά της κάθε μιας από τις κοινότητες προς εξέταση των αναγκαίων παρεμβάσεων και υποβολής, κατόπιν, των προτάσεων τους στην αυτοκρατορική κυβέρνηση, σύμφωνα με το β’ άρθρο του διατάγματος του Hatt-I Humayun.¹⁷³

Οι στόχοι των Οθωμανών ιθυνόντων αποτυπώθηκαν με την έκδοση κανονισμών για τις τρεις κυριότερες θρησκευτικές κοινότητες της Αυτοκρατορίας: την ελληνορθόδοξη («Γενικοί Κανονισμοί»/”Rum Patrikligi Nizamati”, 1862)¹⁷⁴, την αρμενοκαθολική («Κανονισμοί του Αρμένικου Πατριαρχείου»/”Ermeni Patrikligi Nizamati, 1863) και την Εβραϊκή («Κανονισμοί της Εβραϊκής Κοινότητας»/”Hahamhane Nizamati”, 1865). Με τους Κανονισμούς αυτούς επεδίωκαν την εξάλειψη των όποιων αυθαιρεσιών από την πλευρά του κλήρου, αλλά και την ενεργή συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου στην καθημερινή διαχείριση των τοπικών υποθέσεων. Από την άλλη επιβεβαιωνόταν και η ανομοιογένεια ανάμεσα στους υπηκόους της Πύλης, καθώς στις μεταρρυθμιστικές κινήσεις λαμβάνονταν υπόψη τα διαχωριστικά πλαίσια συγκρότησης των ιδίων των κοινοτήτων. Παράλληλα, η ολοένα αυξανόμενη λαϊκή συμμετοχή στην διοίκηση των κοινοτήτων και, ειδικότερα, η έμφαση που δόθηκε στο ζήτημα της κοσμικής εκπαίδευσης των μη μουσουλμανικών μιλλέτ, επιτάχυναν τις διεργασίες συνειδητοποίησης της εθνικής

¹⁷² Μαμώνη Κυριακή, «Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες» στο *Ιστορικά*, 59^ο (30 Νοεμβρίου 2000), εκδ. Ελευθεροτυπία, σσ. 12-15

¹⁷³ «Πάσα όμως χριστιανική ή άλλη μη μουσουλμανική κοινότης θέλει αναθεώρηση και εξέταση, εντός ωρισμένης προθεσμίας, τας ενεστώσας αυτής προνομίας και ατελείας, και θέλει συζητήση ενώπιον ειδικών συμβουλίων, σχηματισθησομένων τη Αυτοκρατορική Ημών εγκρίσει, εν τοις οικείοις πατριαρχείοις και υπό την εποπτεϊάν της Υψηλής Μου Πύλης, τας μεταρρυθμίσεις, όσας ο χρόνος και η πρόοδος των φώτων και του πολιτισμού απαιτεί. Έκαστον συμβούλιον υποχρεούται να υποβάλη τας μεταρρυθμίσεις ταύτας εις την Υψηλήν Μου Πύλην.», Παπαστάθης Χαράλαμπος, *Οι Κανονισμοί των Ορθοδόξων Κοινοτήτων του Οθωμανικού Κράτους και της Διασποράς*, οπ. π., σ. 22

¹⁷⁴ Το κείμενο τους βρίσκεται στο ίδιο, σσ. 78-110

ιδιαιτερότητας των διάφορων πληθυσμιακών ομάδων της Αυτοκρατορίας, απομακρύνοντάς τες, ακόμη περισσότερο, από τον επίσημα διακηρυγμένο στόχο, τον Οθωμανισμό.¹⁷⁵

¹⁷⁵ Αντωνόπουλος, οπ.π., σσ. 121-124 · Davison Roderic H., οπ. π, σ. 132

iii. Σύνταγμα του 1876

Μετά το θάνατο του Ααλή Πασά τον Σεπτέμβριο του 1871, η Οθωμανική Αυτοκρατορία άρχισε να απομακρύνεται σταδιακά από τα οράματα και τις ιδέες της μεταρρυθμιστικής περιόδου. Εξαίρεση στην απομάκρυνση αυτή αποτέλεσε η ολιγόμηνη βασιλεία του φιλελεύθερου Μουράτ Ε' (Μάιος-Αύγουστος 1876) και του Οθωμανού μεταρρυθμιστή Αχμέτ Σερίφ Μιντχατ Πασά¹⁷⁶ (Αύγουστος-Οκτώβριος 1872 και Δεκέμβριος 1876-Ιανουάριος 1877) στην περίοδο των οποίων πραγματοποιήθηκε και η διακήρυξη του πρώτου οθωμανικού συντάγματος, τον Δεκέμβριο του 1876. Αν και η ιδέα της εισαγωγής ενός τέτοιου θεσμού υπήρχε εν μέρει σε συζητήσεις της προηγούμενης δεκαετίας¹⁷⁷, τελικά τέθηκε σε εφαρμογή το 1876, ύστερα από τις πιέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων στην Υψηλή Πύλη για ανάγκη εύρεσης λύσης στο Ανατολικό Ζήτημα,¹⁷⁸ με την σύγκληση διάσκεψης τον Νοέμβριο 1876 στην Κωνσταντινούπολη για την επιβολή μέτρων για τα ζητήματα της Βοσνίας, της Ερζεγοβίνης και της Βουλγαρίας.

Σημαντικό ρόλο, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, έπαιξε η «θητεία» του Μουράτ Ε' στον σουλτανικό θρόνο, ο οποίος δεσμεύτηκε για την παραχώρηση ενός φιλελεύθερου καταστατικού χάρτη στην Αυτοκρατορία.¹⁷⁹ Μέσω ενός συνταγματικού καθεστώτος, ο Μουράτ Ε' επεδίωκε την ανεξαρτησία και την διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως, επίσης, και την αναζωογόνηση του κυβερνητικού μηχανισμού και την διατήρηση της ισότητας των υπηκόων της. Η ύπαρξη ενός κοινοβουλευτικού σώματος θα λειτουργούσε εξισορροπτικά ανάμεσα στην Υψηλή Πύλη και το Παλάτι και θα εξασφαλιζόταν η εφαρμογή των ληφθεισών μεταρρυθμίσεων.

Ο νέος Σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ Β' (Αύγουστος 1876) επιτάχυνε τις διαδικασίες για διακήρυξη συντάγματος, καθώς επιθυμούσε να το χρησιμοποιήσει ως διπλωματικό όπλο απέναντι στις πιέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων για λύση του Ανατολικού Ζητήματος.¹⁸⁰ Έτσι, στα τέλη Σεπτεμβρίου 1876, ο Αβδούλ Χαμίτ Β' διέταξε την σύσταση επιτροπής από κρατικούς

¹⁷⁶ Ο Αχμέτ Σερίφ Μιντχάτ Πασάς διετέλεσε δύο φορές και για μικρά χρονικά διαστήματα Μεγάλος Βεζίρης, μία Υπουργός Εξωτερικών, Γενικός Διευθυντής (Βαλής) (1861-1864), Δούναβη (1864-1868), Βαγδάτης (1869-1872), Θεσ/κης, Σμύρνης και Συρίας (1881). Είχε, επίσης, διατελέσει πρόεδρος του Συμβουλίου του Κράτους (1868-1869) και της επιτροπής κατάρτισης του πρώτου οθωμανικού συντάγματος, το φθινόπωρο 1876, Αντωνόπουλος, *οπ. π.*, σ. 155

¹⁷⁷ Για τις συζητήσεις και την συμβολή του Μιντχατ Πασά βλ. Davison Roderic H., *οπ. π.*, σ. 361

¹⁷⁸ Αναλυτικότερα για το Ανατολικό Ζήτημα βλ. Λάσκαρις Μιχαήλ Θ., *Το Ανατολικόν Ζήτημα*, *οπ. π.* · Κωφός Ευάγγελος, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα, 1875-1881*, Αθήνα 2001, σσ. 67-69

¹⁷⁹ Ανάμεσα στους υποστηρικτές του Σουλτάνου υπήρχε και σημαντικό τμήμα Ελλήνων αστών της Πόλης, Κω/νος Σβολόπουλος, *Κων/λη 1856-1909, Η ακμή του Ελληνισμού*, Αθήνα 1995 (β' εκδ. 2006), εκδ. Εκδοτική Αθηνών, σσ. 25-35

¹⁸⁰ Αντωνόπουλος, *οπ. π.*, σσ. 130-131

λειτουργούς με σκοπό την επεξεργασία σχεδίου συντάγματος.¹⁸¹ Η επιτροπή, αποτελούμενη από 28 μέλη,¹⁸² ξεκίνησε τις εργασίες της στις 25 Σεπτεμβρίου και υπέβαλε το σχέδιο προς έγκριση στον Σουλτάνο στις 14 Νοεμβρίου. Το σχέδιο προέβλεπε: α) την σύσταση κοινοβουλίου από εκατόν είκοσι μέλη, β) τον περιορισμό των προνομίων του ανώτατου άρχοντα, γ) την αύξηση των εξουσιών του υπουργικού συμβουλίου, (του οποίου οι αποφάσεις γύρω από εξωτερικά ή εσωτερικά ζητήματα θα επικυρώνονταν με αυτοκρατορικό ιραδέ), δ) την θέσπιση του αξιώματος του Πρωθυπουργού (“Bas Vekil”) με την ταυτόχρονη κατάργηση του γραφείου της Μεγάλης Βεζιρίας, ε) τον διορισμό του πρωθυπουργού από τον σουλτάνο, ο οποίος θα διόριζε και τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου, κατόπιν των αρμόδιων υποδείξεων του πρώτου, στ) την καθιέρωση, για το σύνολο των κατοίκων της Αυτοκρατορίας, της ονομασίας Οσμανλήδες (“Osmanlı”) και ζ) την αναγνώριση της τουρκικής ως επίσημης γλώσσας του κράτους.¹⁸³

Ύστερα από κάποιες αναθεωρήσεις, η επίσημη διακήρυξη του Συντάγματος έγινε στις 11 Δεκεμβρίου 1876.¹⁸⁴ Το σύνταγμα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αποτέλεσμα μιας εξελικτικής διαδικασίας που ξεκίνησε το 1839 και απετέλεσε το αποκορύφωμα των μεταρρυθμιστικών ενεργειών.¹⁸⁵ Όμως, στις 24 Ιανουαρίου 1877, με την αποπομπή του Μιντχατ Πασά από τη θέση του Μεγάλου Βεζίρη, ακυρώθηκε το σύνταγμα, με την Αυτοκρατορία στη συνέχεια να ακολουθεί πιο απολυταρχικές μεθόδους διακυβέρνησης.

Οι μεταρρυθμίσεις στόχο είχαν να συνδυάσουν τις παραδοσιακές αξίες του Ισλάμ από την μία με τις ευρωπαϊκές ιδέες από την άλλη. Η περίοδος Tanzimat δημιούργησε τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την ανάδυση του σύγχρονου τουρκικού έθνους που επρόκειτο να τελεσφορήσουν στην δεκαετία του 1920.¹⁸⁶

¹⁸¹ Davison Roderic, *οπ. π.*, σσ. 368-369

¹⁸² Για τα ονόματα των μελών βλ. στο ίδιο, σσ. 369-370

¹⁸³ Davison Roderic H., *οπ. π.*, σσ. 374-375

¹⁸⁴ Ταυτόχρονα ο Μινχάτ Πασάς επισκέφθηκε τον Οικουμενικό Πατριάρχη και τον Αρμένιο ομολογό του, για να ενισχύσει, με αυτόν τον τρόπο, τους κοινούς δεσμούς των κατοίκων της Αυτοκρατορίας κάτω από το νέο συνταγματικό καθεστώς, Davison Roderic H., *οπ. π.*, σ. 383

¹⁸⁵ Για τις διατάξεις βλ. στο ίδιο, *οπ. π.*, σσ. 386-388

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 408 · Bernard Lewis, *οπ. π.*, σσ. 343-350

B2. Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και οι Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις

Μετά την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, η Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν ο μοναδικός θεσμός της μεσαιωνικής πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας που μπόρεσε να περάσει σχεδόν αλώβητος στη νέα πολιτική τάξη των πραγμάτων που δημιουργήθηκε.¹⁸⁷ Διατηρώντας την ιεραρχική της δομή και την γεωγραφική δικαιοδοσία, ήταν υπεύθυνη για την διατήρηση της συλλογικής θρησκευτικής ταυτότητας των ορθόδοξων πληθυσμών που είχαν υπαχθεί στην οθωμανική εξουσία. Κυρίως ο ανώτατος κλήρος και οι μονές διασφάλιζαν την συνοχή της ορθόδοξης κοινωνίας και την συνέχιση της ορθόδοξης πίστης.

Σημαντικότερο ρόλο στην συνέχιση αυτή διαδραμάτισε το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Οι Πατριάρχες και το περιβάλλον τους ήταν συνεχιστές της Ορθοδοξίας, αλλά και της Ρωμιουσύνης, δηλαδή της βυζαντινής παράδοσης. Άλλωστε, επίσημη γλώσσα του Πατριαρχείου ήταν η ελληνική και το δίκαιο που εφαρμοζόταν ήταν το βυζαντινορωμαϊκό. Επίσης, έδρα του Πατριαρχείου ήταν η Κωνσταντινούπολη, παλιά πρωτεύουσα της Ανατολικής Ρωμαϊκής Ορθόδοξης Αυτοκρατορίας.

Η συνεχής παρουσία του Ορθόδοξου κλήρου οφείλεται αφ' ενός στις λειτουργίες που επιτελούσε, ιδιαίτερα μετά το τέλος των βυζαντινών αυτοκρατόρων, και αφ' ετέρου στην οθωμανική εξουσία. Ο Μωάμεθ Β' και οι διάδοχοί του διατήρησαν τους θεσμούς και την ιεραρχική δομή της Εκκλησίας, για λόγους εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Η συνύπαρξη Σουλτάνου και Πατριάρχη, οι οποίοι έδρευαν στην ίδια πόλη, διήρκησε 470 χρόνια (1453-1923). Το Πατριαρχείο βρισκόταν στην ηγεσία της ελληνορθόδοξης κοινότητας, πλαισιωμένο από μέλη της ομάδας των Φαναριωτών (και από το 1821 και μετά των Νεοφαναριωτών) και των τότε ισχυρών συντεχνιών της Κωνσταντινούπολης.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία διοικούνταν, από τα τέλη του πρώτου μισού του 18^{ου} αι., με βάση το λεγόμενο σύστημα του Γεροντισμού.¹⁸⁸ Δίπλα στον Πατριάρχη ηγετικό ρόλο είχαν οι πέντε «Γέροντες» Μητροπολίτες Ηρακλείας, Κυζίκου, Χαλκηδόνος, Νικαίας και Νικομηδείας.¹⁸⁹ Το σύστημα του γεροντισμού είχε καθιερωθεί και με σουλτανικά διατάγματα. Οι πέντε

¹⁸⁷Κονόρτας Παρασκευάς, *Οθωμανικές θεωρήσεις*, οπ. π., σ. 39

¹⁸⁸Αναλυτικότερα βλ. στο ίδιο, σσ.127-134 και του ίδιου, «Κων/λη και Μ. Ασία», οπ. π, σσ. 343-360 · Σταματόπουλος Δημήτριος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μία ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αι.*, Αθήνα 2003, εκδ. Αλεξάνδρεια, σσ. 93-95 · Πατρινέλης Χ., «Εσωτερική Ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11, Αθήνα 1977, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, σσ. 126-127

¹⁸⁹Αργότερα έγιναν οχτώ, με την προσθήκη των Μητροπολιτών Δερκών, Εφέσου και Καισαρείας

μητροπολίτες είχαν το δικαίωμα να ξεκινήσουν την διαδικασία για την εκλογή και παύση του Πατριάρχη η οποία, βέβαια, θα επικυρωνόταν από τον Σουλτάνο.¹⁹⁰ Η αναγνώριση του ρόλου των πέντε Μητροπολιτών ήταν προνόμιο το οποίο παραχώρησε μονομερώς η Οθωμανική διοίκηση και το οποίο θα μπορούσε ο Σουλτάνος μονομερώς να ανακαλέσει. Ο «Γερωντισμός» απετέλεσε το σύστημα διοίκησης του Πατριαρχείου μέχρι την αλλαγή που επέφεραν οι «Εθνικοί Κανονισμοί» το 1860-1862, παρ' όλο που οι πέντε Μητροπολίτες είχαν, σύμφωνα με τα σουλτανικά διατάγματα και πατριαρχικά βεράτια, μόνο γνωμοδοτική αρμοδιότητα. Λόγω της μόνιμης διαμονής τους στην Κωνσταντινούπολη ανέπτυξαν ιδιαίτερες σχέσεις τόσο με την οθωμανική εξουσία, όσο και με την ορθόδοξη/ φαναριώτικη αριστοκρατία, ώστε να μην περιορίζονται στις γνωμοδοτικές αρμοδιότητες.¹⁹¹

Τομή στην λειτουργία της Ορθόδοξης Εκκλησίας απετέλεσε η μεταρρυθμιστική περίοδος και, κυρίως, η έκδοση του Χάττ-ι Χουμαγιούν. Το διάταγμα αυτό αναγνώριζε και διατηρούσε σε ισχύ όλα τα προνόμια που είχαν χορηγήσει οι σουλτάνοι στα μη μουσουλμανικά millet. Κάθε θρησκευτική κοινότητα, όμως, ήταν υποχρεωμένη να προτείνει μεταρρυθμίσεις που θα εφαρμόζονταν στην ίδια. Οι χριστιανοί θα μετείχαν τόσο στην απονομή της δικαιοσύνης με τα μικτά δικαστήρια, όσο και στην διοίκηση με τα μικτά διοικητικά συμβούλια. Το ιερονομικό μουσουλμανικό δίκαιο (σερί) έπαυε να έχει αποκλειστική ισχύ και άρχιζε η νομοπαρασκευαστική προσπάθεια για την σύνταξη κωδίκων ιδιωτικού, ποινικού και δικονομικού δικαίου, καθώς και νόμων διοικητικής οργάνωσης. Η διοίκηση των εσωτερικών υποθέσεων των χριστιανικών και, γενικά, μη μουσουλμανικών κοινοτήτων, θα ανήκε σε συμβούλιο, τα μέλη του οποίου θα εκλέγονταν από το θρησκευτικό και λαϊκό στοιχείο κάθε κοινότητας. Ουσιαστικά η «αυτοδιοίκηση» των μη μουσουλμανικών πληθυσμών περιοριζόταν μέσα σε θρησκευτικά πλαίσια, δηλαδή: α) στα καθαρώς θρησκευτικά ζητήματα, όπως π.χ η εκλογή και η ισοβιότητα των επισκόπων, η ανέγερση ναών, β) σε θεσμούς που είχαν κυρίως θρησκευτικό χαρακτήρα π.χ, γάμοι, διαζύγια, διαθήκες και γ) στην σύσταση/οργάνωση και

¹⁹⁰ Και στο χρονικό του Αθ. Κομνηνού Υψηλάντη φαίνεται ότι, στο πλαίσιο της οθωμανικής έννομης τάξης, αναγνωρίζεται από την Πύλη και ένας άλλος παράγοντας που ενεργεί για την ανάδειξη του Πατριάρχη, πέρα από την σουλτανική βούληση: «Ο Ηρακλείας Γεράσιμος...προβάλλει να γένη χάττι-σερίφι προστάττον να μη γίνεται τις πατριάρχης αν δεν ερωτηθή η κατάσταση του και δεν δώσουν καλήν μαρτυρίαν δια τον βίον και την διαγωγήν του οι πέντε αρχιερείς, ο Ηρακλείας, ο Κυζίκου, ο Νικομηδείας, ο Νικαίας και ο Χαλκηδόνας...και χάττι-ι μεν δεν έγινεν...., όθεν τους έδωκε μόνον το φερμάνιν», Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών και πολιτικών των εις δώδεκα βιβλίων Η', Θ' και Ι', ήτοι τα μετά την Άλωσιν (1453-1789)*, Κων/λη 1870 (αν. έκδοση Αθήνα, Καραβίας 1972), σ. 350

¹⁹¹ Για τον Γερωντισμό αναλυτικότερα βλ. Γεδεών Μ., *Αποσημειώματα Χρονογράφου, 1800-1913*, Αθήνα 1932, σ. 231 και του ιδίου, *Μνεία των προ εμού 1800-1863-1912*, Αθήνα 1934, σ. 165

λειτουργία των κοινοτικών, φιλανθρωπικών και πολιτιστικών οργανώσεων, επειδή κριτήριο για την συγκρότησή τους ήταν η θρησκευτική πίστη των μελών τους.¹⁹²

Το Πατριαρχείο Κων/λεως αποτελούσε για τους Οθωμανούς το μηχανισμό μέσα από τον οποίο επιτυγχάνονταν η διοίκηση των ορθοδόξων στην οθωμανική εξουσία, και για την ορθόδοξη κοινότητα αποτελούσε τον ανώτατο εκπρόσωπο τους στην Υψηλή Πύλη και τον ανώτατο ρυθμιστή της οργάνωσης της κοινότητας. Ο Πατριάρχης Κων/λεως, λοιπόν ήταν ο μιλλέτ μπασί, ο «Εθνάρχης» της ορθόδοξης κοινότητας¹⁹³: *«Ο Οικουμενικός Πατριάρχης και τα περί Αυτά Δύο σώματα, ήτοι η αγία και Ιερά Σύνοδος και το Διαρκές Εθνικόν Μικτόν Συμβούλιον, ων τα καθήκοντα και δικαιώματα ως και ο τρόπος της εκλογής ορίζονται υπό των Γενικών Κανονισμών, αποτελούσι την ανωτάτην Εκκλησιαστικήν και Εθνικήν Αρχήν.»*¹⁹⁴

Με τις μεταρρυθμίσεις έχουμε την τυπική, πλέον, αναγνώριση του μιλλέτ των Ρωμιών, το οποίο εντάσσεται στους οθωμανικούς θεσμούς, και την επικράτηση του ρόλου του Πατριάρχη. Καθώς με τις μεταρρυθμίσεις Τανζιμάτ διακηρύσσεται, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η αρχή της οθωμανικότητας (οσμανλίλικ), δηλαδή η αρχή της ισότητας όλων των υπηκόων του οθωμανικού κράτους. Οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι νομιμοποιούν την οθωμανική τους υπηκοότητα, μέσα από την ένταξή τους στο millet. Όπως αναγράφεται στο 2^ο άρθρο του αυτοκρατορικού διατάγματος του Χάττι Χουμαγιούν: *«Πάσαι αι πνευματικάί προνομίαι και ατέλειαι, αι υπό των ενδόξων προγόνων Μου και μετ' αυτούς χορηγείσθαι εις πάσας τας χριστιανικάς ή άλλας μη μουσουλμανικάς κοινότητας ενοικούσας εν τω Κράτει Μου, υπό την προστάτιδα αιγίδα Μου, αναγνωρίζονται και διατηρούνται εν ισχύ».*¹⁹⁵

Επομένως, ο Οικουμενικός Πατριάρχης, ως πνευματικός ηγέτης, είναι ο εγγυητής της οθωμανικότητας των ορθοδόξων, άρα και ο εγγυητής της αναγνώρισης της οθωμανικής αρχής από το ποίμνιό του. Μετά την δημοσίευση του Χάττι Χουμαγιούν, η Υψηλή Πύλη απέστειλε «Οδηγίες» στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, οι οποίες αναφέρονταν στην συγκρότηση ειδικού συμβουλίου που θα κατάρτιζε οργανισμό λειτουργίας του millet. Το συμβούλιο ονομάστηκε «Προσωρινόν Εθνικόν Συμβούλιον»¹⁹⁶ και απαρτιζόταν και από λαϊκούς και κληρικούς. Οι κληρικοί ήταν 8 μαζί με τον Πατριάρχη. Από την πλευρά των λαϊκών συμμετείχαν: α) πέντε

¹⁹² Παπαστάθης, *Κανονισμοί*, οπ. π., σ. 11

¹⁹³ Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19^{ος} αι.-1909.*, οπ. π., σ. 277. : «Η χρήση του όρου 'Εθνάρχης' πρέπει να αποδοθεί στον Κ. Παπαρρηγόπουλο, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 14, εκδόσεις Γαλαξίας, Αθήνα, σελ. 57»

¹⁹⁴ Παπαστάθης, οπ. π., σ. 132

¹⁹⁵ Στο ίδιο, άρθρο 2, σ. 22

¹⁹⁶ Ο όρος εθνικός στα ελληνόγλωσσα κείμενα της εποχής που εκδίδονται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, δεν αναφέρεται στο έθνος με την σημερινή έννοια, αλλά στο millet, Κονόρτας, «Κων/λη και Μ.Ασία», οπ. π., σσ. 343-360. Για την εκπροσώπηση του κλήρου και των λαϊκών βλ. Σταματόπουλος, οπ. π., σσ. 78-85

«πρόκριτοι του έθνους», δηλαδή Νεοφαναριώτες, οι οποίοι κατείχαν υψηλές θέσεις στον διοικητικό μηχανισμό, β)πέντε «πρόκριτοι των εσναφίων» (δηλ. των συντεχνιών) της Κωνσταντινούπολης, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν και δύο τραπεζίτες και γ) δώδεκα αντιπρόσωποι από ορισμένες διοικητικές περιφέρειες της Αυτοκρατορίας¹⁹⁷.

Το κείμενο ονομάστηκε «Εθνικοί/Γενικοί Κανονισμοί περί διευθετήσεως των Εκκλησιαστικών και Εθνικών πραγμάτων των υπό τον Οικουμενικόν Θρόνον διετελούντων Ορθοδόξων Χριστιανών, υπηκόων της Α. Μεγαλειότητος του Σουλτάνου» ('nizamat- I mevzu'a),¹⁹⁸ ψηφίστηκε ως νόμος του κράτους το 1862 και απετέλεσε το «Σύνταγμα» με βάση το οποίο διοικήθηκε το ορθόδοξο millet μέχρι και το 1923, οπότε και καταργήθηκε με την συνθήκη της Λωζάννης.

Οι Κανονισμοί περιλάμβαναν επτά μέρη¹⁹⁹: 1)Κανονισμός για την εκλογή του Πατριάρχη,²⁰⁰ 2)Κανονισμός για Εκλογή Αρχιερέων,²⁰¹ 3)Κανονισμός για τον σχηματισμό της Ιερής Συνόδου,²⁰² 4)Κανονισμός για το Μικτό Συμβούλιο,²⁰³ 5)Κανονισμός για επιχορηγήσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου και των Αρχιερέων,²⁰⁴ 6)Κανονισμός για την μισθοδοσία των Πατριαρχικών Υπαλλήλων και Λοιπόν Εξόδων και Προσόδων,²⁰⁵ 7)Κανονισμός για τα Μοναστήρια.²⁰⁶ Οι «Γενικοί Κανονισμοί»(1860-1862) εγγράφονταν στο γενικότερο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων Tanzimat που στόχευαν στην ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας, στην εξουδετέρωση των φυγόκεντρων τάσεων στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας και, συνεπώς, στην διατήρηση της συνοχής της.²⁰⁷

Η αναγνώριση της διάκρισης σε millet συνδέεται και από την αναγνώριση της εξουσίας των λαϊκών στο πλαίσιο του millet, άρα του περιορισμού της εξουσίας του Πατριάρχη. Όπως αναφέρει το 3^ο άρθρο του φιρμανίου του Χάττι Χουμαγιούν, το 1856: «*Η διοικήσεις των εθνικών υποθέσεων των χριστιανικών και άλλων μη μουσουλμανικών κοινοτήτων θέλει τεθή υπό την προστασίαν συμβουλίου, ου τινος τα μέλη εκλεχθήσονται εκ τε του κλήρου και των λαϊκών εκάστης*

¹⁹⁷ Τρεις από τη Μ. Ασία (Σμύρνη, Κασταμονή και Σπάρτη της Πισιδίας), δύο από την Θράκη (Φιλιππούπολη, Αδριανούπολη), δύο από την Μακεδονία (Θεσσαλονίκη και Μοναστήρι), ένας από την Κρήτη, ένας από τα νησιά του Αιγαίου (Μυτιλήνη), ένας από την Θεσσαλία (Λάρισα), ένας από τη Βοσνία και ένας από την Βουλγαρία (Τύρνοβο), Κονόρτας, «Κων/λ και Μ. Ασία», οπ. π., σσ. 343-360

¹⁹⁸ Παπαστάθης, *Κανονισμοί*, οπ. π., σσ. 11-12. Το κείμενο των Εθνικών Κανονισμών βρίσκεται στο ίδιο, σσ. 78-110

¹⁹⁹ Σταυρίδης Θ. Βασίλειος, *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι 1860-σήμερα*, τ. 1, Θεσ/κη 1977, σσ. 31-33

²⁰⁰ Παπαστάθης, *Κανονισμοί*, οπ. π., σσ. 84-88

²⁰¹ Στο ίδιο, σσ. 88-91

²⁰² Στο ίδιο, σσ. 91-98

²⁰³ Στο ίδιο, σσ. 98-102

²⁰⁴ Στο ίδιο, σσ. 102-107

²⁰⁵ Στο ίδιο, σσ. 108-109

²⁰⁶ Στο ίδιο, σσ. 109-110

²⁰⁷ Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία*, οπ. π., σ. 104 · Davison, *Reform*, οπ. π., σ. 386-388

κοινότητας».²⁰⁸ Το Πατριαρχείο, όπως είναι φυσικό, δεν συμφωνούσε με αυτή την ρύθμιση, όπως φαίνεται και από την αντίδραση του Μανουήλ Γεδεών²⁰⁹, καθώς μεγάλο μέρος των πατριαρχικών θεωρούσε την νέα νομοθεσία ως «σφετερισμόν αιωνόβίων δικαίων του οικουμενικού πατριάρχου» θεωρώντας ότι, μέσα από την εκκοσμίκευση, στόχευαν οι Οθωμανοί στην «ραδιουργικήν διάλυσην της Συνόδου, και την αθέτησιν και κατάργησιν των προνομίων και δικαιωμάτων της Εκκλησίας, και την ανατροπήν πάσης της τέως καθεστώσης διοικητικής τάξεως της εκκλησίας».²¹⁰ Και παρ' όλο που η ανάμειξη λαϊκών στοιχείων στις υποθέσεις του Πατριαρχείου ήταν μια πρακτική αιώνων²¹¹, η θεσμική κατοχύρωση ενός σώματος λαϊκών δίπλα στην Ιερά Σύνοδο έθετε για πρώτη φορά όρια στην κοσμική εξουσία του κλήρου, αναγνωρίζοντας επισήμως αυτό που οι λαϊκοί, σε επίπεδο κοινότητας, αμφισβητούσαν εδώ και χρόνια: την απόλυτη εξουσία του κλήρου. Παράλληλα, όμως, η εξουσία του Πατριαρχείου θεσμοθετείται σε ολόκληρο το ορθόδοξο σώμα.²¹²

Από τις μεταρρυθμίσεις, λοιπόν, αναγνωρίζονται «αι εξουσίαι, αι υπό Μωάμεθ του κατακτητού και των διαδόχων αυτού παραχωρηθείσαι τοις Πατριάρχαις και επισκόποις των χριστιανικών θρησκευμάτων...»²¹³, οι οποίες (εξουσίες) «θέλουσι τεθή εν αρμονία προς την νέαν κατάστασιν, ην οι γενναίοι και εθελόκαλοι σκοποί Μου ασφαλίζουνσιν εις τας κοινοτήτας ταύτας».²¹⁴ Την εποχή του Τανζιμάτ, δηλαδή, το οθωμανικό κράτος ουσιαστικά αναγνωρίζει και θεσμοθετεί τα προνόμια που είχαν εκχωρηθεί στον θρησκευτικό ηγέτη ως έθιμο (αντετ)^{215, 216} και αφορούσαν

²⁰⁸ Παπαστάθης, οπ. π., αρθ. 3, σ. 22

²⁰⁹ Ο Μ. Γεδεών ήταν λόγιος, συγγραφέας και Μέγας Χαρτοφύλακας του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κων/λεως (1897). Από το 1881 έως το 1923 υπήρξε μέλος της συντακτικής ομάδας της «Εκκλησιαστικής Αλήθειας», του επίσημου οργάνου του Πατριαρχείου Κων/λεως, ενώ την περίοδο 1888-1890 διετέλεσε αρχισυντάκτης της, Καποδίστρια Δέσποινα, «Μανουήλ Γεδεών. 'Οτελευταίος γνήσιος Φαναριώτης'» στο *Ιστορία Εικονογραφημένη*, 471(2007), σσ. 104-107

²¹⁰ Γεδεών Μ. Ι., «Κανονισμών απόπειραι» στο *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 40(1920), σσ. 280-281

²¹¹ Και στην βυζαντινή περίοδο ο Πατριάρχης είχε μια ακολουθία που απαρτιζόταν από ανώτερους κοσμικούς αξιωματούχους, των οποίων οι αρμοδιότητες, αν και ασαφείς, διατηρήθηκαν και κατά την οθωμανική περίοδο, βλ. αναλυτικά Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19^{ος} αι.-1909*, οπ. π., σ. 378, υποσ. 25 · Μαθάς Ζ., *Κατάλογος Ιστορικός των πρώτων επισκόπων και των εφεξής Πατριαρχών της εν Κωνσταντινούπολει Αγίας και Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας*, Αθήνα 1884, σ. 155

²¹² Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία*, οπ. π., σ. 330

²¹³ Παπαστάθης, οπ. π., αρθ. 2, σ. 22

²¹⁴ Στο ίδιο

²¹⁵ Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, οπ. π., σ. 282

²¹⁶ Η επίσημη θέση του Οθωμανικού κράτους, με την χορήγηση των βερατιών, είναι ότι τα «προνόμια» δεν υπήρχαν αυτοδικαίως, αλλά η ύπαρξή τους, η υπόσταση και η άσκηση από τα μέλη του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου του λειτουργήματος και των κάθε είδους αρμοδιοτήτων τους, πηγάζαν από την βούληση του Οθωμανού μονάρχη. Η απαρίθμηση των υποχρεώσεων, των εγγυήσεων και των αρμοδιοτήτων του Πατριάρχη στα βεράτια (βλ. Κονόρτας, *Θεωρήσεις*, οπ. π., σσ. 53-119) δείχνει την βούληση της σουλτανικής εξουσίας να εμφανίζεται ως ρυθμιστής, κάθε πτυχής, σχεδόν, της εκκλησιαστικής δραστηριότητας. Μέχρι το 1860, όλα τα γνωστά πατριαρχικά βεράτια βασιζόνταν στην διαπροσωπική σχέση Σουλτάνων-Πατριαρχών και, στο προοίμιό τους αναγράφεται η συμφωνία μεταξύ του εκχωρούντος το βεράτι Σουλτάνου και του κατόχου του βερατιού Πατριάρχη: ο Πατριάρχης καταβάλλει τα ορισμένα ποσά και, σε αντάλλαγμα, ο Οθωμανός μονάρχης παρέχει τα «προνόμια» και ρυθμίζει μια σειρά θεμάτων σχετικών με τις δραστηριότητες των μελών του Ανώτατου

στις εκκλησιαστικές υποθέσεις. Αν εξαιρεθούν οι διατάξεις που προβλέπουν την διαδικασία ανόδου του Πατριάρχη στο αξίωμα του, καθώς και τις προϋποθέσεις της παύσης του, κάθε άλλη διάταξη του κειμένου των βερατιών στην προ του Τανζιμάτ περίοδο αποτελούσε και ένα «προνόμιο», το οποίο εκχωρούσε ο οθωμανικός μονάρχης. Τα προνόμια αυτά αφορούσαν τον τρόπο άσκησης της πατριαρχικής εξουσίας, την παροχή προνομιακής δικαστικής και φορολογικής μεταχείρισης, την καθιέρωση υπό όρους του απαραβίαστου του προσώπου του Πατριάρχη, και τέλος την εξασφάλιση, και μέσω της οθωμανικής διοικητικής μηχανής, της εξουσίας του Πατριάρχη στον Κλήρο και στους λαϊκούς της δικαιοδοσίας του.²¹⁷ Την περίοδο του Τανζιμάτ, όμως το Οθωμανικό κράτος αποδίδει τα προνόμια στο σύνολο της κοινότητας των πιστών, δηλαδή δεν είναι πλέον προνόμια του Πατριαρχείου αλλά ολόκληρου του millet, με αποτέλεσμα να τα εκκοσμικεύει. Ο Πατριάρχης είναι, πλέον, ο θρησκευτικός/φυσικός ηγέτης των χριστιανών ορθοδόξων, όχι μόνον κατ' εντολή του Οθωμανού μονάρχη, αλλά και σύμφωνα με την βούληση των πιστών.²¹⁸ Τα προνόμια, βέβαια, ο Πατριάρχης τα αποκτούσε «*υπό την αίρεσιν υλικών ανταλλαγμάτων. Καμία προνομιακή μέριμνα δεν προήλθε χωρίς σοβαρή αντικαταβολή (πεσκές) προς το αυτοκρατορικό ταμείο*».²¹⁹

Με τις μεταρρυθμίσεις ενσωματώνεται θεσμικά η ιεραρχική οργάνωση της Εκκλησίας στην κρατική μηχανή ενώ, γύρω από αυτήν την ιεραρχία, οργανώνεται ο εθνοθρησκευτικός χώρος των ορθοδόξων. Με αυτόν τον τρόπο αυξάνεται ο πολιτικός ρόλος του Πατριάρχη και των κατά τόπους μητροπολιτών, κατοχυρώνεται ως εκ τούτου και αυτός του ηγέτη του millet, συγχρόνως όμως μειώνεται δραστικά ο «αυτόνομος και αυθαίρετος, ο ως εκ φυσικού δικαίου χαρακτήρας»²²⁰, της λειτουργίας του Πατριαρχείου. Η εντολή, δηλαδή, που δίνεται στον Πατριάρχη να ηγείται του millet του, υπόκειται στους νόμους των μεταρρυθμίσεων: «*Ο διορισμός του πατριάρχου εξαρτάται από την υψηλήν Ανατορικήν θέλησιν μ' όλα ταύτα, επειδή κατά παλαιόν προνόμιον εκλέγονται ούτοι υπό των πνευματικών αρχηγών και των προκρίτων του*

Κλήρου. Ο Σουλτάνος, δηλαδή, εμφανίζεται να είναι η μόνη Αρχή που παρέχει το πατριαρχικό αξίωμα, ανεξάρτητα από το αν, κατά τα τέλη του 15^{ου}, αλλά κυρίως από τα μέσα του 18^{ου} αι και εξής αναγνωρίζεται σημαντικός ρόλος σε παράγοντες της Ορθόδοξης Κοινότητας (Σύνοδος και προεξάρχοντες λαϊκοί), βλ. Κονόρτας, *Θεωρήσεις*, οπ. π., σσ. 318-320

²¹⁷ Στο ίδιο, σ. 329

²¹⁸ «Οι ισοβίως διοριζόμενοι παρά της Υ. Πύλης πατριάρχαι δεν κατέβησαν ουδέποτε της έδρας των, ειμή τη ρητή αιτήσιν του πνευματικού ποιμνίου των, ή δυνάμει της αυθορμήτου αποφάσεως των. Και αι εγγυήσεις του αμεταθέτου, αι πανδήμως εγγεγραμμένοι εις το φερμάνιον του διορισμού των, εγένοντο αείποτε σεβασταί. Ο σεβασμός ούτος προς τας έκπαλαι καθιερωθείσας ασυδοσίας υπέρ των χριστιανικών κοινοτήτων δεν επέτρεψεν αείποτε εις την Υ. Πύλην να συμπράξη εις την ικανοποίησιν των ευχών των μη οθωμανών υπηκόων της, ιδίως καθόσον αφορά εις το λαόν της Βουλγαρίας, όστις από τοσούτων ετών προσπαθεί ν' αποβάλη το γραικικόν ιερατεϊόν από των εθνικών εκκλησιών του.», Παπαστάθης, οπ. π., αρθ. 3, σ. 30

²¹⁹ Ανεστίδης, οπ. π., σ. 34 · Κονόρτας, «Η οθωμανική κρίση του τέλους του ΙΣΤ' αιώνα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο» στο *Τα Ιστορικά*, 3(1985), σσ. 55-62

²²⁰ Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία. 19^{ος} αι.-1909*, οπ. π., σ. 234

έθνους, η εκλογή αυτή θέλει γίνεται κατά τους εκκλησιαστικούς Κανόνες, και την θρησκευτικήν τάξιν εκάστου έθνους, αλλά θέλει ορισθή με έναν ευθύν και δίκαιον τρόπον, όστις να ασφαλίξει και την Κυβέρνησιν και το έθνος».²²¹ Το ορθόδοξο millet αναδιοργανώνεται μέσα από την υποταγή του στον Οργανικό Νόμο²²² και ο Πατριάρχης έχει την τελική ευθύνη απέναντι στην Υψηλή Πύλη, της υλοποίησης των μεταρρυθμίσεων. Η αναδιοργάνωση του millet, σύμφωνα με τον Οργανικό Νόμο, βασίζεται στις τοπικές ορθόδοξες κοινότητες, οι οποίες θα τεθούν υπό τον έλεγχο του Πατριαρχείου, το οποίο είναι υπεύθυνο για την σύσταση των «Γενικών Κανονισμών», βάσει των οποίων οργανώνεται η εσωτερική λειτουργία των κοινοτήτων.²²³ Η εξουσία του Πατριάρχη, πολιτική και θρησκευτική αυξάνεται σημαντικά ή έστω κατοχυρώνεται αποκτώντας σταδιακά καθεστώς «κρατικού υπαλλήλου». Ενώ, δηλαδή, η Πύλη εισάγει την αρχή της ισοβιότητας των Πατριαρχών με το αυτοκρατορικό διάταγμα²²⁴, ουσιαστικά συνδέει αυτή την αρχή με την πορεία των μεταρρυθμίσεων. Η πρώτη μεγάλη αλλαγή που προβλέπεται είναι η κατάργηση των δοσιμάτων και η ένταξη του κλήρου (εκτός του Πατριάρχη και των μητροπολιτών) σε μισθολόγιο.^{225 226} Αυτό το μέτρο, όμως, δεν εφαρμόστηκε λόγω της μεγάλης αντίστασης που γνώρισε από τον κλήρο.²²⁷ Η βασική αιτία της αρνητικής στάσης δεν σχετιζόταν τόσο με την προσπάθεια υπαγωγής του ανώτατου κλήρου σε μία θέση υπαλληλίας στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό, όσο με την επιδίωξη της Υψηλής Πύλης να υπαγάγει τους κληρικούς στο καθεστώς της μισθοδοσίας, ώστε να θέσει υπό τον έλεγχο της τόσο την ακίνητη εκκλησιαστική περιουσία, όσο και τις κάθε είδους εκκλησιαστικές προσόδους.²²⁸

²²¹ Παπαστάθης, οπ. π., αρθ. 8, σ. 80. Το ίδιο ισχύει και για την εκλογή των μητροπολιτών, στο ίδιο, αρθ. 9, σ. 80

²²² Davison Roderic, οπ. π., σ. 114

²²³ Από το 1860 και έπειτα, δεν ήταν μόνο τα βεράτια που ρύθμιζαν το καθεστώς του Πατριαρχείου, αλλά και οι Εθνικοί Κανονισμοί, βλ. Κονόρτας, *Θεωρήσεις*, οπ. π., σ. 326

²²⁴ «Η αρχή του ισοβίου διορισμού των Πατριαρχών μετά την αναθεώρησιν των σήμερον εν ισχύι κανονισμών περί εκλογής, θέλει ακριβώς εφαρμοσθή, σύμφωνα με την έννοιαν του αναγορευόντος αυτούς βερατίου», Παπαστάθης, οπ. π., σ. 22

²²⁵ «Οι προαιρετικοί έρανοι, οι διδόμενοι ήδη των κλήρω, καταργούνται ολοσχερώς. Αντ' αυτών δε θέλει χορηγηθή ωρισμένη επιχορήγησις εις τους πατριάρχας και τους αρχηγούς των κοινοτήτων. Δια τους λοιπούς κληρικούς θέλει προσδιορισθεί κατά μεταγενεστέραν απόφασιν μισθός κατά δικαίαν αναλογίαν της σπουδαιότητας του βαθμού των και της αξίας των», Παπαστάθης, οπ. π., αρθ. 3, σσ. 30-31

²²⁶ Για τις οικονομικές σχέσεις Πατριάρχη-Σουλτάνου βλ. Κονόρτας, «Οικονομικές σχέσεις ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και την Οθωμανική διοίκηση» στο *Επιστημονική Ημερίδα «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η οικονομία του Γένους»*. Εισηγήσεις Αθήνα 2007, εκδ. Αδελφότης οφφικιάλων του Οικουμενικού Πατριαρχείου «Παναγία η Παμμακάριστος», σσ. 79-113

²²⁷ «Οι εκκλησιαστικοί φόροι, των οποίων το φερμάνιον του 1856 υπέσχετο την κατάργησιν, δεν είναι...φόροι εγκατασταθέντες...Περί των δοσιμάτων τούτων, εξ ων η οθωμανική κυβέρνησις ουδέν έχει συμφέρον...εύρε πρόσκομμα την εναντίαν θέλησιν του ιερατείου των διαφόρων κοινοτήτων...δεν εγένετο παραδεκτή υπό του χριστιανικού ιερατείου, μη διατεθειμένου να παραλείψει την είσπαξιν των εκκλησιαστικών δοσιμάτων, και να μισθοδοτηθή ίσως παρ' οθωμανικής Κυβερνήσεως», Παπαστάθης, οπ. π., αρθ. 3, σσ. 30-31

²²⁸ Σταματόπουλος, οπ. π, σσ 96-99 και σσ.105-109

Τα κυριότερα προνόμια που πλήττονται αναφέρονται στις, εν γένει, δικαστικές αρμοδιότητες της Εκκλησίας και είναι τα εξής: α) σε σχέση με τον τρόπο εκδίκασης των αστικών δικών των μητροπολιτών, αρχιεπισκόπων και επισκόπων και των ποινικών δικών ιερέων, καλόγηρων, καλογραιών,²²⁹ β)σε σχέση με την εξουσία της Εκκλησίας, «*όπως συνωδά τοις ιεροίς κανόσι τιμωρή τους υποκείμενους αυτή κληρικούς εάν ποτέ θρησκευτικώς πταίσωσι*»,²³⁰ γ)σε σχέση με τους γάμους και τα διαζύγια, αφού «*Αι εν τοις πατριαρχικοίς και μητροπολιτικοίς βεράτιοις περί γάμου των ορθοδόξων χριστιανών διατάξεις σαφέσταται εισιν, εκτενέστατα και λεπτομερέστατα καθορίζουσai ότι μόνη η Εκκλησία έχει την εξουσίαν συζευγνύνειν και διαζευγνύνειν και διεξάγειν πάσαν από του γάμου διαφοράν*»,²³¹ δ)σε σχέση με τις διαθήκες των ορθόδοξων χριστιανών,²³² ε)σε σχέση με την επισκευή και ανέγερση εκκλησιών και στ)σε σχέση με την ανέγερση σχολείων.²³³

Από τη στιγμή που το Πατριαρχείο χάνει την προνομιακή του θέση στο πλαίσιο της Οθωμανικής εξουσίας, χάνει αυτομάτως και το προνόμιο της απόλυτης εξουσίας επί των ορθοδόξων. Και ενώ ο Πατριάρχης είναι αυτός στον οποίο παρέχεται η «εντολή» για την ηγεσία του millet, για τις οικονομικής φύσεως υποθέσεις του millet, υπεύθυνο είναι το συμβούλιο που θα συσταθεί και από λαϊκούς.^{234 235}

Το Εθνικό Διαρκές Μικτό Συμβούλιο που συγκροτείται, το 1860, από δώδεκα μέλη (4 μητροπολίτες και 8 λαϊκούς)²³⁶ και το οποίο προεδρεύεται, με πατριαρχικό δίπλωμα, από έναν από τους μητροπολίτες, τον πρώτο τη τάξει, συνιστά μαζί με την Ιερά Σύνοδο, την Ανώτατη Θρησκευτική και Εθνική Εξουσία, με επικεφαλής τον Πατριάρχη²³⁷

²²⁹Υπόμνημα του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς το Υπουργείο Δικαιοσύνης και Θρησκευμάτων στο «Τα Περί Προνομίων Επίσημα Έγγραφα»(14 Ιουλίου 1883) στο *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, Δ(1883-1884), σσ. 128-129

²³⁰Στο ίδιο, σ. 130

²³¹Στο ίδιο, σ. 131

²³²Στο ίδιο, σ. 131

²³³Στο ίδιο, σσ. 132-133

²³⁴«Επειδή, καθώς τα την γενικήν διοίκησιν αφορώντα ανήκουν φυσικώς εις την υψηλήν κυβέρνησιν, ούτω και τα θρησκευτικά ανήκουν εις τους πνευματικούς αρχηγούς εκάστου έθνους, και κατά συνέπειαν, αι ιδιαίτερα υλικάι μόνον υποθέσεις θέλουν υποβάλλεσθαι εις το ειρημένον συμβούλιον», Παπαστάθης, οπ. π., αρθ. ΙΒ', σελ. 80

²³⁵Μετά το Χαττι Χουμαγιούν αλλάζει και η διάταξη των βερατιών και αυτό φαίνεται από την απάντηση του Ααλή πασά στο αίτημα του Πατριάρχη Γρηγορίου Στ' για την έκδοση του πατριαρχικού βερατιού το 1867, σύμφωνα με τα παλαιά πρότυπα. Ο Ααλή πασάς υποστήριξε ότι, μετά την έκδοση του Χάττι Χουμαγιούν, το 1856, είχε μεταβληθεί και το τυπικό της σύνταξης των βερατιών, και αυτό γιατί τα «αρχαία» βεράτια είχαν μια σειρά διατάξεων, οι οποίες δεν είχαν λόγο ύπαρξης π.χ διάταξη για να διαβάζει ο Πατριάρχης το Ευαγγέλιο μεγαλοφώνως. Μάλιστα ο Ααλή πασάς πρότεινε να διοριστούν δύο εκπρόσωποι του Πατριαρχείου οι οποίοι, σε συνεργασία με την Πύλη, θα σύγκριναν τα «αρχαία» βεράτια με τα σύγχρονα και θα γίνονταν οι απαραίτητες ρυθμίσεις για να μην υπάρξει παραβίαση οποιωνδήποτε προνομίων, Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση*, οπ. π., σ. 232

²³⁶Παπαστάθης, οπ. π., σσ. 98-99

²³⁷Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, οπ. π., σ. 287. Για την συγκρότηση του συμβουλίου βλ. Σταματόπουλος, οπ. π., σσ. 121-123

Η σύσταση του Εθνικού Μικτού Συμβουλίου και η συμμετοχή των λαϊκών σε υποθέσεις που άλλοτε συνιστούσαν προνόμια του Πατριαρχείου, οδηγεί στην ανάπτυξη μιας σχέσης εξάρτησης ανάμεσα στον Πατριάρχη και στους λαϊκούς. Ο τρόπος εκλογής του ίδιου του Πατριάρχη²³⁸, που οδηγεί τυπικά στην αναβάθμιση του ρόλου των λαϊκών στον κύκλο του Πατριαρχείου,²³⁹ καθιστά τους λαϊκούς ρυθμιστές της θέσης του Πατριάρχη: (η καθαίρεση του ή η ενίσχυση της εξουσίας του απέναντι στις αντιδράσεις των Συνοδικών πολλές φορές θα εξαρτηθεί από αυτούς). Οι Κανονισμοί όριζαν ότι «το Συμβούλιον θέλει έχει και δύο γραμματείς [...] δυναμένους να μεταφράζωσιν εις τας ακολούθους διαλέκτους: Ελληνικήν, Οθωμανικήν, Βουλγαρικήν και Γαλλικήν».²⁴⁰ Η βουλγαρική γλώσσα, δηλαδή, αναγνωρίστηκε ως μία από τις επίσημες γλώσσες του ορθόδοξου millet. Άλλωστε στην Εθνοσυνέλευση που συγκλήθηκε στην Κων/λη, μεταξύ Αυγούστου 1858 και Φεβρουαρίου 1860, για την σύνταξη των «Γενικών Κανονισμών» συμμετείχαν και τέσσερις Βούλγαροι, οι αντιπρόσωποι των επαρχιών Βιδινίου, Τυρνόβου, Σόφιας και Φιλιππούπολης. Εκείνοι πρότειναν τη συγκρότηση «ιδίας εθνικής ιεραρχίας» για τους Βουλγάρους, καθώς και την είσοδό τους στην Ιερά Σύνοδο και στο Διαρκές Μικτό Συμβούλιο, προτάσεις οι οποίες απορρίφθηκαν από την Συνέλευση.²⁴¹ Τα ονόματα των λαϊκών μελών, ωστόσο, τόσο του πρώτου όσο και των υπολοίπων Μικτών Συμβουλίων ήταν ελληνικά.²⁴² Το εθνικό, λοιπόν, στοιχείο δεν φαίνεται να προκύπτει από τις βουλές της οθωμανικής εξουσίας. Προκύπτει, μάλλον, από το γεγονός ότι η επίσημη αναγνώριση του Πατριαρχείου ως κεφαλής ολόκληρου του ορθόδοξου millet συμβαδίζει με την επικράτηση στην ανώτατη αρχή του millet ανθρώπων που ήταν κάτοχοι της ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας, σε βάρος των σλαβόφωνων ή τουρκόφωνων Ορθοδόξων.²⁴³

Ενώ στα μέσα του 18^{ου} αι. η εξουσία που είχε ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως σε όλους τους ορθοδόξους των Βαλκανίων και ο de facto έλεγχος που ασκούσε στα άλλα τρία Πατριαρχεία της Ανατολής του έδιναν τη δυνατότητα να είναι ο πραγματικός ηγέτης όλων των ορθόδοξων υπηκόων του Σουλτάνου, τον 19^ο αι κλιμακώνεται η αμφισβήτηση της οικουμενικότητας του Πατριαρχείου. Ήδη, πριν το τέλος του 18^{ου} αι., το 1783, μετά την

²³⁸ «Εάν τινές εκ του συλλόγου των λαϊκών μελών της Συγκλήσεως ήθελον προτείνει και άλλα τινά άτομα, των οποίων τα ονόματα δεν υπάρχουν εν τοις δελτίοις, είναι δε άξια του θρόνου, τότε και ταύτα, εάν εγκριθώσιν υπό του ενός τρίτου του συλλόγου των εν τη Συνελεύσει κληρικών μελών, συγκαταριθμηθήσονται μετά των εκλεξιμών», Παπαστάθης, οπ. π., αρθ. ΣΤ', σ.85 · Σταματόπουλος, οπ. π., σσ. 85-91

²³⁹ Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, οπ. π., υποσ. 58, σ. 381

²⁴⁰ Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία*, οπ. π., σ. 116

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. 116

²⁴² Το πρώτο Διαρκές Εθνικό Μικτό Συμβούλιο απαρτίζεται από τους μητροπολίτες Άρτης Σωφρόνιο, Δημητριάδος Δωρόθεο και Βελεγράδων Άνθιμο, καθώς και από τους λαϊκούς Παύλο Μουσουρό, Γ. Κρεστίδη, Στέφανο Καραθεοδωρή, Κ. Καραθεοδωρή, Χρ. Ζωγράφο, Δ. Γκέσογλου, Βασίλειο Κρικότσο και Τζάνο Κωνσταντινίδη, στο ίδιο, σ. 116

²⁴³ Στο ίδιο, σ. 117, υποσ. 18

κατάργηση της αυτονομίας του παλαιότερα υποτελούς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία Χανάτου της Κριμαίας και την προσάρτησή του στην Ρωσία,²⁴⁴ το Πατριαρχείο εκχώρησε στη Ρωσική Εκκλησία την Μητρόπολη Γοθίας και Κάφα στην Κριμαία, Η ανάπτυξη των εθνικιστικών κινήματων στα Βαλκάνια, οδήγησε στην δημιουργία αυτόνομων και ανεξάρτητων κρατών στην περιοχή , τα οποία επεδίωξαν παράλληλα και την ανακήρυξη χειραφετημένων από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Εκκλησιών στην επικράτειά τους. Το Οθωμανικό κράτος αναμίχθηκε ενεργά στη διαδικασία χειραφέτησης της Σερβικής (1830) και Βουλγαρικής (1870) Εκκλησίας. Το χάττι σερίφ που ανακήρυσσε την αυτονομία της Σερβικής Ηγεμονίας το 1830, προέβλεπε, μεταξύ άλλων, ότι η εκλογή των Ιεραρχών της Ηγεμονίας θα γινόταν από τον λαό, ενώ ο Οικουμενικός Πατριάρχης θα προέβαινε στην χειροτονία τους. Τον Αύγουστο του 1830 εκδόθηκε, εκτός από το χαττί σερίφ και συνοδικός Τόμος, ο οποίος εκχωρούσε μια μορφή αυτονομίας στην Ορθόδοξη Εκκλησία της νέας Ηγεμονίας, αναγνωρίζοντας επικεφαλής της, τον Μητροπολίτη Βελιγραδίου. Το 1879, λίγο μετά από την Συνθήκη του Βερολίνου και την ανεξαρτησία του Σερβικού κράτους, η Σερβική Εκκλησία ανακηρύχθηκε, πάλι με συνοδικό Τόμο, αυτοκέφαλη Αρχιεπισκοπή.²⁴⁵

²⁴⁴Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες. Ειδήσεις ιστορικά βιογραφικά περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέου του Πρωτοκλήτου μέχρι Ιωακείμ Γ' του από Θεσ/κης*, Αθήνα 1996, ανατ., σ. 570

Ρουμανική Ορθόδοξη Εκκλησία, μονομερώς αυτοκέφαλη από το 1865, έλαβε την συγκατάθεση του Οικουμενικού Πατριαρχείου με συνοδικό Τόμο το 1885, επτά χρόνια μετά την ανεξαρτητοποίηση της Ρουμανίας (1878).

Η οικουμενικότητα του Πατριαρχείου συνέπλεε με την ιδέα της πολυεθνικής Αυτοκρατορίας, με την οποία είχε συμβιώσει για αιώνες. Γι' αυτό, στον 19^ο αι., δεν συνέπλευσε με τα εθνικά κινήματα στα Βαλκάνια καθώς, όπως ο Σουλτάνος έχανε εδάφη και υπηκόους, έτσι αντίστοιχα και ο Πατριάρχης έχανε επαρχίες και ποίμνιο. Η παραμονή του Πατριαρχείου στην οθωμανική έννομη τάξη, εκτός από την εδαφική συρρίκνωση, το ανάγκασε να έρθει σε αντιπαράθεση με την Οθωμανική κυβέρνηση αρκετές φορές, κατά τα τέλη του 19^{ου} αι και τις αρχές του 20^{ου} αι, με αφορμή το Βουλγαρικό και το Προνομιακό Ζήτημα.

Το Προνομιακό Ζήτημα προέκυψε από τις προσπάθειες της οθωμανικής εξουσίας να αφαιρέσει τα προνόμια της Εκκλησίας, τα οποία το Πατριαρχείο θεωρούσε κεκτημένα από την Άλωση και, συνεπώς, αναλλοίωτα και αναφαίρετα. Το Προνομιακό Ζήτημα γνώρισε τρεις φάσεις, δύο επί απολυταρχίας Αβδούλ Χαμίτ Β' (1883-1884, 1890-1891) και μία επί Νεότουρκων (1908-1918) και είναι αλληλένδετο με τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες (Tanzimat).²⁴⁷ Οι Οθωμανοί ιθύνοντες διαπίστωσαν ότι τα “προνόμια” των μη μουσουλμάνων ήταν ανασταλτικός παράγοντας στην δημιουργία ενός σύγχρονου ενιαίου κράτους με δυτικά πρότυπα. Η πρώτη και η δεύτερη φάση του Προνομιακού Ζητήματος κατέληξαν σε υποχώρηση της οθωμανικής κυβέρνησης, κάτι το οποίο δεν έγινε και με τους Νεότουρκους (τρίτη φάση), οι οποίοι προσπάθησαν να εκσυγχρονίσουν το κράτος με εθνικιστικές ιδέες.

Το Προνομιακό Ζήτημα ανέκυψε σε μία περίοδο σημαντικών ανακατατάξεων στον κοινωνικό και πολιτικό χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Σημαντικό ρόλο έπαιξε το βουλγαρικό ζήτημα, το οποίο απετέλεσε το πρώτο ουσιαστικό σχίσμα στον ορθόδοξο κόσμο. Μετά το σχίσμα αυτό, η οθωμανική κυβέρνηση άρχισε να στοχεύει στην μείωση του κύρους του Πατριαρχείου, προκειμένου να αντιμετωπίζει ως ισότιμα πνευματικά κέντρα το Πατριαρχείο και την βουλγαρική Εξαρχία.

Η εμφάνιση της διαμάχης χρονολογείται από τις αρχές της δεκαετίας του 1880, όταν ο Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' απέστειλε στο Υπουργείο Δικαιοσύνης και Θρησκευμάτων υπόμνημα, με το οποίο διαμαρτύρεται για την παραβίαση του προνομιακού καθεστώτος, υπενθυμίζοντας ότι τα προνόμια της εκκλησίας είχαν κατοχυρωθεί με πολλές νεώτερες συνθήκες και φερμάνια, όπως το Hatt-i Humayıun, το άρθρο 11 του εν αναστολή οθωμανικού Συντάγματος κ. α.²⁴⁸ Στο

²⁴⁷Κονόρτας Π., «Η εξέλιξη των εκκλησιαστικών βερατίων και το Προνομιακό Ζήτημα» στο *Ιστορικά*, 5(1988), σσ., 259-286

²⁴⁸Εξερτζόγλου Χ., “Το Προνομιακό Ζήτημα” στο *Ιστορικά*, 9(1992), σσ. 65-84

υπόμνημα ο Πατριάρχης αναφερόταν σε διαταγές τις Οθωμανικής κυβέρνησης προς τις νομαρχίες στις οποίες ορίζονταν ότι οι αστικές υποθέσεις των κληρικών θα εκδικάζονταν στο εξής από τα κατά τόπους ιεροδικεία και ότι, σε περίπτωση ποινικών αδικημάτων, οι κληρικοί θα προσωποκρατούνταν και θα δικάζονταν από πολιτικά δικαστήρια, στον τόπο που τελέστηκε το αδίκημα. Επιπλέον, διαμαρτυρόταν και για το γεγονός ότι το Υπουργείο Δικαιοσύνης δεν αναγνώριζε το τελεσίδικο των αποφάσεων για απόδοση διατροφής και την εκτέλεση των διαθηκών.

Η δημοσιοποίηση των θέσεων της Εκκλησίας θεωρήθηκε ως μέσο πίεσης προς την κυβέρνηση, η οποία από την μία αρνιόταν ότι το “προνομιακό καθεστώς” θιγόταν, από την άλλη ισχυριζόταν ότι τα αιτήματα του Πατριαρχείου αποτελούσαν στην πραγματικότητα νέες προσθήκες στο ήδη υπάρχον καθεστώς.²⁴⁹ Έτσι στη συνέλευση της Ιεράς Συνόδου και του Μικτού Διαρκούς Εθνικού Συμβουλίου, το 1884, ο Ιωακείμ παραιτείται και τα δύο σώματα καλούνται να εκλέξουν, μέσω εθνοσυνέλευσης, τον διάδοχό του. Τον Μάιο του 1884 η σουλτανική κυβέρνηση ανακοίνωσε την αποδοχή του “αρχαίου καθεστώτος”, αποδεχόμενη τα σημεία τα οποία είχε θέσει το πατριαρχικό υπόμνημα. Με την κατάληξη των εργασιών της εθνοσυνέλευσης και την εκλογή του νέου Πατριάρχη, η ένταση που προκλήθηκε στις σχέσεις Πατριαρχείο και οθωμανικής εξουσίας εκτονώθηκε.

Η ανακίνηση του προνομιακού ζητήματος έλαβε χώρα το 1890, λόγω της “*συστηματικής καταργήσεως των προνομίων*” και της “*άρδην εκριζώσεως των εκκλησιαστικών ημών δικαίων*”²⁵⁰ Οι καταγγελίες αφορούσαν την ανατροπή του σουλτανικού φερμανίου του 1884 σχετικά με την εκδίκαση υποθέσεων γάμου, διαζυγίων και διατροφών. Ένταση προκάλεσε και η πρόθεση της οθωμανικής κυβέρνησης να επιβάλει την εισαγωγή της οθωμανικής γλώσσας στα ελληνορθόδοξα εκπαιδευτήρια. Η εκμάθηση της τουρκικής αποτελούσε ήδη μέρος των σχολικών προγραμμάτων στα σχολεία των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων, αλλά μέχρι τότε δεν είχε επιβληθεί από το κράτος. Τόσο το Πατριαρχείο, όσο και οι κοινότητες θεωρούσαν ότι η υποχρεωτική εισαγωγή της τουρκικής γλώσσας έπρεπε να είναι δική τους αρμοδιότητα και όχι του κράτους.

Η νέα κρίση στις σχέσεις των δύο πλευρών οδήγησε σε μαζικές διαμαρτυρίες των ορθοδόξων και στην παραίτηση του Πατριάρχη Διονυσίου Ε'.²⁵¹ Το οθωμανικό κράτος, τελικά, προσανατολίστηκε σε μία νέα συνεννόηση με το Πατριαρχείο, και ήδη από τα μέσα Δεκεμβρίου 1890 αναμενόταν αυτοκρατορικός ιραδές που θα αποκαθιστούσε τα προνόμια της Εκκλησίας. Η

²⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 67

²⁵⁰ Παπαδόπουλος Χρυσόστομος, *Εκ της Ιστορίας της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως κατά τον ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα 1945, σ. 46

²⁵¹ Για τα αιτήματα του Πατριαρχείου βλ. Εξεργζόγλου, «Το Προνομιακό Ζήτημα», οπ. π, σ. 69

κατάσταση εκτονώθηκε τον Ιανουάριο 1891 με την έκδοση ιραδέ, ο οποίος αναγνώριζε για άλλη μία φορά το προνομιακό καθεστώς. Οι σχέσεις των δύο πλευρών ομαλοποιήθηκαν, αλλά εξακολουθούσαν να επηρεάζονται από το βουλγαρικό ζήτημα.²⁵²

Το ζήτημα των προνομίων του Πατριαρχείου απετέλεσε ένα από τα στοιχεία διαμάχης ανάμεσα στο οθωμανικό κράτος και την ορθόδοξη εκκλησία, η οποία είχε την αφετηρία της στην συστηματική προσπάθεια του οθωμανικού κράτους, στην περίοδο των μεταρρυθμίσεων, να υποβαθμίσει την θέση του Πατριαρχείου και να υπονομεύσει τον οικουμενικό του χαρακτήρα.

²⁵²Για την τρίτη φάση του ζητήματος βλ. στο ίδιο, σ. 70-74

Γ. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΟΥ 19^{ου} αι.

Γ1. Οι πολιτικές μεταβολές. Οθωμανική εξουσία-Αγγλική Διοίκηση

Το νησί της Κύπρου, λόγω της γεωγραφικής του θέσης, κατά το πέρασμα των αιώνων, αποτελούσε πόλο έλξης για την εκάστοτε κυρίαρχη δύναμη στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Η περίοδος της Οθωμανικής κυριαρχίας αρχίζει το 1571, ύστερα από πολιορκία και κατάληψη των πόλεων της Λάρνακας και της Αμμοχώστου από τους Οθωμανούς. Μέχρι πρότινος, το νησί ανήκε στους Ενετούς, οι οποίοι κατείχαν το νησί από το 1489. Οι Βενετοί χρησιμοποιούσαν την Κύπρο κυρίως για ανεφοδιασμό των πλοίων τους καθώς πρωταρχικός τους στόχος ήταν η ανάπτυξη του εμπορίου τους στην Ανατολική Μεσόγειο. Στόχος των Οθωμανών έγινε η Κύπρος, μετά το 1552, και την κατάκτηση της Ρόδου. Έτσι, την 1^η Ιουλίου 1570 ο οθωμανικός στόλος κάνει απόβαση στην Πάφο και στις 26 Ιουλίου, ο οθωμανικός στρατός στρατοπεδεύει στην Λευκωσία. Τελικά την 1^η Αυγούστου 1571, ύστερα από την πολιορκία της Αμμοχώστου, υπήρξε συνθηκολόγηση για παράδοση της Αμμοχώστου με τους εξής όρους:

1)Οι Οθωμανοί θα σέβονταν τη ζωή των πολιτών και των στρατιωτών, 2)Οι Οθωμανοί θα επέτρεπαν στα στρατεύματα να αποχωρήσουν με πολεμικές τιμές, 3)Οι Οθωμανοί θα χορηγούσαν πλοία στους Βενετούς για να πάνε στην Κρήτη, μαζί με όσους πολίτες επιθυμούσαν να φύγουν, 4)Όσοι πολίτες επιθυμούσαν να μείνουν, θα απολάμβαναν την ελευθερία άσκησης της πίστης τους και της χρήσης των ναών τους.²⁵³

Στις 7 Μαρτίου 1573 υπογράφηκε συνθήκη ειρήνης μεταξύ Βενετίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Κύπρος προσαρτήθηκε στην Οθωμανική επικράτεια, και οι Καθολικοί απέκτησαν το δικαίωμα λειτουργίας δικών τους εκκλησιών.²⁵⁴ Η Κύπρος εντάχθηκε διοικητικά στο βιλαέτι των Δαρδανελίων και νήσων και διοικούνταν από τον βαλή (κυβερνήτη). Το 1669 ανήκε στην δικαιοδοσία του Καπουδάν πασά μέχρι το 1703, όταν η διοίκηση επανήλθε στον Μ. Βεζύρη μέχρι το 1787.²⁵⁵

²⁵³ Hacket John, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου*, μτφ. Παπαϊωάννου Χαρίλαος, Αθήνα 1923, τ. 1, σσ. 244-245

²⁵⁴ Ζαφειρίου Λεύκιος, *Κυπριακό Χρονολόγιο*, Λευκωσία 2008, σ. 38

²⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 40 · Hacket John, *οπ. π.*, σ. 252

Η, μέχρι πρότινος, διαίρεση του νησιού σε δώδεκα επαρχίες καταργήθηκε, και αντί αυτής το νησί χωρίσθηκε σε 17 διαμερίσματα. Για την ασφάλεια του νησιού εγκαταστάθηκαν 1000 γενίτσαροι.²⁵⁶

Στην κορυφή της διοίκησης στην Κύπρο βρισκόταν ο μουτεσαρίφης (έπαρχος) ο οποίος, όπως και ο βαλής, διοριζόταν από την Πύλη.²⁵⁷ Ο βαλής διόριζε τον καϊμακάμη (προϊστάμενος περιφέρειας) ο οποίος, με την σειρά του, διόριζε τον μουδίρη (κοινοτάρχη). Κάθε κοινότητα (nahieh) αποτελούνταν από έναν αριθμό χωριών. Επικεφαλής του χωριού ήταν ο εκλεγμένος από τους τοπικούς κατοίκους μουχτάρης. Ο έπαρχος ήταν ο προϊστάμενος του Κρατικού Συμβουλίου (divan-mejlis-i-kebir), το οποίο αποτελούνταν από τον αρχιεπίσκοπο, δύο έως τρεις ακόμα εκπροσώπους των χριστιανών, τον μουφτή και τρεις Οθωμανούς υπαλλήλους. Το Συμβούλιο ήταν αρμόδιο για τον καθορισμό της γενικής και της κατά κεφαλήν φορολογίας, τους τελωνειακούς δασμούς και τις ιδιωτικές απαιτήσεις (προσφυγές), εκτός από τις κληρονομικές υποθέσεις, για τις οποίες ήταν αρμόδιος ο καδής και οι εκκλησιαστικές αρχές.

Σε κάθε κοινότητα υπήρχε ένα διοικητικό συμβούλιο (mejlis-i-Idare) αποτελούμενο από πέντε μουσουλμάνους και τρεις χριστιανούς, καθώς και ένα δικαστήριο (mejlis-i-daav-i), πρόεδρος του οποίου ήταν ο καδής. Το Διοικητικό Συμβούλιο αποτελούσαν ο περιφερειάρχης, ο επίσκοπος, ο διαχειριστής των οικονομικών (mal- müdiri) καθώς και δύο εκλεγμένοι εκπρόσωποι των χριστιανών και των μουσουλμάνων. Στο δικαστήριο εκτός από τον καδή συμμετείχαν εξίσου χριστιανοί και μουσουλμάνοι ως μέλη. Οι σοβαρές αποφάσεις διαβιβάζονταν στο ανώτερο δικαστήριο της Λευκωσίας. Επιπλέον, υπήρχε και ένα εμπορικό δικαστήριο με έδρα την Λάρνακα, συγκροτημένο εξίσου από χριστιανούς και μουσουλμάνους.²⁵⁸

Την βάση της διοίκησης αποτελούσε η κοινότητα. Η κάθε κοινότητα διοικούνταν από τον επικεφαλής της, τον μουχτάρη, τον αντικαταστάτη του και ένα συμβούλιο γερόντων (ikhtivar mejlisi) όλοι εκλεγμένοι για ένα έτος. Ο ιμάμης και ο ιερέας ήταν αυτομάτως μέλη του συμβουλίου, ενώ, στα μεικτά χωριά, κάθε πληθυσμιακή ομάδα είχε τον δικό της μουχτάρη. Η κύρια φροντίδα του μουχτάρη και του συμβουλίου ήταν η κατανομή των φόρων και των εισφορών μεταξύ των κατοίκων του χωριού και των φορολογούμενων μελών της κοινότητας και η προώθησή τους στους κεντρικούς φοροεισπράκτορες.²⁵⁹ Ο μουχτάρης έπρεπε να γνωρίζει γραφή και ανάγνωση για να τηρεί το βιβλίο γεννήσεων, θανάτων και αγοραπωλησιών.

²⁵⁶ Hacket John, *οπ. π.*, σ. 249

²⁵⁷ Ρίχτερ Α. Χάιντς, *Ιστορία της Κύπρου: 1878-1949*, μτφ. Σαρρόπουλος Κώστας, τ. 1, Αθήνα 2007, εκδ. Εστία, σσ. 53-54

²⁵⁸ Kyrris P. Costas, *History of Cyprus*, Λευκωσία 1996, εκδ. Lavender Fields Books, σ. 289

²⁵⁹ Hill George, *A history of Cyprus 1867-1948*, London 1972, Cambridge University Press, σ. 9

Η περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί χαρακτηρίζεται από πολλές δυσκολίες λόγω της άσχημης οικονομικής κατάστασης που επικρατεί, εξαιτίας των συχνών διοικητικών αλλαγών (άλλοτε στην δικαιοδοσία του Μεγάλου Βεζίρη και άλλοτε σε αυτή του Καπουδάν Πασά). Το νέο καθεστώς, ενώ παραχώρησε κάποιες ελευθερίες στους κατοίκους, δεν ενδιαφέρθηκε για την ανάπτυξη του τόπου· αντίθετα, ενδιαφερόταν για την εκμετάλλευσή του. Κύρια χαρακτηριστικά της διοίκησης ήταν η κακή ή και ανύπαρκτη άσκηση εξουσίας, η αυθαίρετη απονομή της δικαιοσύνης, η καταπίεση, η αδιαφορία, η υπέρογκη επιβολή φορολογίας και η απουσία εκτέλεσης οποιωνδήποτε αναπτυξιακών έργων. Η κατάσταση αυτή, σε συνδυασμό με τους λοιμούς και τις αρρώστιες, οδήγησαν σταδιακά την Κύπρο σε παρακμή. Συγκεκριμένα, το 1589 υπήρξε επιδημία πανώλης η οποία «εξολόθρευσε» ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Το 1624 και 1640 ξέσπασε λοιμός και το 1692 ξέσπασε πανώλη η οποία αφάνισε το 1/3 του πληθυσμού. Το 1734/5 και 1759 ξέσπασαν νέα κύματα πανώλης, τα οποία αφάνισαν το 1/3 του εναπομείναντος πληθυσμού.²⁶⁰

Η καταπίεση, η έλλειψη κοινωνικής δικαιοσύνης και η επιβολή δυσβάσταχτης βαριάς, οδήγησαν σε αρκετές περιπτώσεις τον λαό σε εξεγέρσεις. Στις ταραχές αυτές, οι οποίες είχαν κοινωνικό και οικονομικό χαρακτήρα, συμμετείχαν και ορθόδοξοι και μουσουλμάνοι και αργότερα οι Λινοβάμβακοι (Κρυπτοχριστιανοί), οι οποίοι ήταν ορθόδοξοι που προκειμένου να αποφύγουν την καταπίεση και την φορολογία, ασπάζονταν τον Μουσουλμανισμό ενώ παρέμεναν κρυφά χριστιανοί.²⁶¹ Εξεγέρσεις σημειώνονται από την αρχή της οθωμανικής στο νησί. Ήδη από τις αρχές του 17^{ου} αι., και συγκεκριμένα το 1606, σημειώνεται εξέγερση Κυπρίων υπό τον Κύπριο ισπανικής καταγωγής Πέτρο Αβεντάνιο, με σκοπό την απελευθέρωση της Κύπρου και την εξασφάλιση της βοήθειας από τον βασιλιά της Ισπανίας Φίλιππο Γ' και άλλους ισχυρούς της Ισπανίας· η εξέγερση δεν είχε κανένα αποτέλεσμα, όμως, λόγω της καταστολής της από τον οθωμανικό στρατό.²⁶²

Νέο κίνημα, λόγω φορολογίας, σημειώθηκε το 1764-1766 με συμμετοχή ορθοδόξων και μουσουλμάνων, με αρχηγό τον Χαλήλ αγά. Τον Ιούνιο του 1766 οι εξεγερμένοι πολιόρκησαν την Λευκωσία. Το κίνημα καταπνίχθηκε ύστερα από παρέμβαση της Πύλης, η οποία έστειλε ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις.²⁶³ Το 1804 σημειώθηκε αγροτικό κίνημα, τόσο κατά των οθωμανικών αρχών, όσο και κατά των εκκλησιαστικών ηγετών, λόγω της φορολογίας.²⁶⁴ Τέλος, το 1833, σημειώθηκαν τρεις ταυτόχρονες εξεγέρσεις. Η μία από τον Νικόλαο Θησέα, πρώην

²⁶⁰ Ζαφειρίου, οπ. π., σσ. 39-41

²⁶¹ Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου*, οπ. π., σ. 51

²⁶² Ζαφειρίου, οπ. π., σ. 39

²⁶³ Στο ίδιο, σ. 42

²⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 43

αγωνιστή στην επανάσταση του 1821, με επίκεντρο την περιοχή Λάρνακας-Σταυροδρομίου²⁶⁵. Η δεύτερη υπό τον καλόγερο Ιωάννικο Λαζιμάνο με επίκεντρο την Καρπασία και η Τρίτη στην επαρχία Πάφου, με συμμετοχή κυρίως Λινοβαμβάκων υπό την αρχηγία του Γκιαούρ Ιμάμη. Τα κινήματα αυτά δεν είχαν μόνο κοινωνικο-οικονομικά αίτια, αλλά και πολιτικο-οικονομικά. Σχετίζονταν, σε μεγάλο βαθμό, με προσπάθειες που προέρχονταν από έξω και αποσκοπούσαν στην απόσπαση της Κύπρου από την Οθωμανική αυτοκρατορία και την ένταξή της στις κτήσεις άλλων δυνάμεων. Ο Γκιαούρ Ιμάμης φαίνεται ότι είχε υποκινηθεί και υποβοηθηθεί από τον ηγεμόνα της Αιγύπτου Μωχάμεντ Άλι, ο οποίος είχε προβάλει αξιώσεις τόσο στην Κύπρο, όσο και στην Κρήτη. Ο Νικόλαος Θησέας, είχε μεν εκμεταλλευτεί την οργή του λαού εξαιτίας της επιβολής νέων φόρων, αλλά σχετίζονταν και με τις γαλλικές φιλοδοξίες πάνω στην Κύπρο. Μάλιστα, ο τότε αρχιεπίσκοπος Κύπρου Πανάρετος που ήταν αντίθετος με τα κινήματα, σε αναφορά του στον Οικουμενικό Πατριάρχη κάνει λόγο για ευρωπαίους υποκινητές. Αλλά και ο καλόγερος Ιωάννικος της Καρπασίας φαίνεται ότι σχετίζονταν με το γαλλικό προξενείο της Λάρνακας.²⁶⁶

Και τα τρία κινήματα καταπνίγηκαν σχετικά εύκολα από τον οθωμανικό στρατό, κυρίως επειδή είχαν εκδηλωθεί ασυντόνιστα. Ο Γκιαούρ Ιμάμης διέφυγε στην Αίγυπτο, απ' όπου επέστρεψε αργότερα στην Κύπρο, συνελήφθη και αποκεφαλίστηκε. Ο Νικόλαος Θησέας κατέφυγε στην Ελλάδα με την βοήθεια του Γάλλου πρόξενου (Μπότυ) και αργότερα διορίστηκε πρόξενος του ελληνικού κράτους στην Βηρυτό. Τέλος, ο καλόγερος Ιωάννικος μεταφέρθηκε στην Λευκωσία, όπου και εκτελέστηκε δημόσια.²⁶⁷

Ιδιαίτερες δυσκολίες συνάντησε ο ορθόδοξος πληθυσμός της Κύπρου κατά την διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης καθώς θεωρήθηκε συνεργάτης των επαναστατημένων Ελλήνων. Την περίοδο εκείνη κυβερνήτης της Κύπρου με έδρα την Λευκωσία, ήταν ο Κιουτσούκ Μεχμέτ, ο οποίος, ενώ είχε γίνει ο αφοπλισμός του νησιού ειρηνικά, κατηγορήσε ορθόδοξους ότι έχουν σχέση με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις και ότι, συνεπώς, υπήρχε πιθανότητα να εισάγουν όπλα και πολεμοφόδια. Οι κατηγορίες αυτές, είχαν ως αποτέλεσμα την εξόντωση των προσώπων αυτών, ύστερα από έγκριση του Σουλτάνου. Συνολικά, από τις 9 Ιουλίου μέχρι τις 14 Ιουλίου 1821 θανατώθηκαν 486 πρόκριτοι της Κύπρου, ανάμεσά τους και ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός.²⁶⁸

Προσπάθειες για καλυτέρευση των συνθηκών της ζωής των κατοίκων γίνονται με τις μεταρρυθμίσεις του Χάττι Σερίφ το 1839 και με το διάταγμα του Χάττι Χουμαγιούν το 1856,

²⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 45

²⁶⁶ Αναγνωστοπούλου Σία, «Κύπρος: 1830-1878. Από την οθωμανική διοίκηση στην βρετανική κυριαρχία», στο *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 4, Αθήνα 2003, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σ σ. 361-372

²⁶⁷ Ζαφειρίου, οπ. π., σσ. 45-45

²⁶⁸ Για υπόλοιπα ονόματα βλ. Καραμάνης Κυριάκος, *Κύπρος*, Αθήνα 1954, σσ. 48-50

κάτι το οποίο δεν επιτυγχάνεται απόλυτα λόγω της κακής διοίκησης, αποτέλεσμα όλων των προηγούμενων ετών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του προτελευταίου Οθωμανού κυβερνήτη της Κύπρου, του Ahmet Kiamil, ο οποίος ανέλαβε την εξουσία τον Ιανουάριο του 1877.²⁶⁹ Από τον Μάρτιο του ίδιου έτους αρχίζει να επηρεάζει αρνητικά τα κοινά καθώς πίεζε τον Αρχιεπίσκοπο να εξαναγκάσει τα μοναστήρια σε φορολογία, απαιτώντας καθυστερημένους δήθεν φόρους, διότι το «*υψηλόν ταμείον έχει μεγίστας ανάγκας*».²⁷⁰

Σύμφωνα με τα έγγραφα των πρόξενων, ο Ahmet Kiamil υπήρξε ιδιαίτερα φανατικός καθώς τοιχοκολλούσε σε κεντρικά σημεία των πόλεων παραποιημένα τα αποτελέσματα των Ρωσοτουρκικών μαχών του Κριμαϊκού πολέμου ώστε να φαίνονται σαν μεγάλες οθωμανικές νίκες.²⁷¹ Αυτό το κλίμα δημιουργούσε στους χριστιανούς φόβο, ο οποίος κορυφώθηκε στις 28 Μαΐου 1877, όταν η ελληνική Βουλή συνεδρίαζε κεκλεισμένων των θυρών και οι φανατικοί μουσουλμάνοι της Λευκωσίας εξέλαβαν την κίνηση αυτή ως «*διάσκεψιν ελληνικού κατά της Τουρκίας πολέμου*».²⁷²

Με αφορμή μια σουλτανική διαταγή η οποία ζητούσε την βοήθεια όλων των Οθωμανών υπηκόων για τις ανάγκες του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877, ο Ahmet Kiamil, με το πρόσχημα των αναγκών της Υψηλής Πύλης, επιστράτευσε τους πιο σκληρούς Οθωμανούς υπαλλήλους για να μαζέψουν διάφορους νεοεφευρεθέντες ή παλαιούς ήδη πληρωμένους φόρους και προαιρετικούς, δήθεν, εράνους, τους οποίους, στην ουσία, τους μετέτρεψε σε καταναγκαστικούς.²⁷³ Ο Γάλλος πρόξενος Dubreuille προβληματισμένος από τις πολλές αναφορές που έφθαναν στα χέρια του, και οι οποίες κατά μαρτυρία του ήταν :«*φορτωμένες με αξιοθρήνητα περιστατικά των οποίων η ακρίβεια δεν θα μπορούσε δυστυχώς αμφισβητηθεί*», διαπιστώνει ότι «*δεν πρόκειται πια σήμερα για υπόκωφες απειλές, για συνωμοσίες που υφαίνονται από μουσουλμάνους εναντίον των χριστιανών, αλλά για ένοπλες επιθέσεις, βιασμούς, για πλιάτσικα και δολοφονίες, για εγκλήματα*».²⁷⁴

Ακόμα και όταν η Υψηλή Πύλη, αναγνωρίζοντας την ανέχεια των κατοίκων, έδωσε εντολή να μοιρασθεί κατ' αναλογία στους κατοίκους, η δεκάτη των σιτηρών για σπορά, ο Ahmet Kiamil

²⁶⁹ Σαμαράς Παρασκευάς, «Από την διοίκηση του προτελευταίου Τούρκου κυβερνήτη Ahmet Kiamil στη διοίκηση του πρώτου Άγγλου κυβερνήτη Sir Garnet Walseley. 1877-1879» στο *Πρακτικά του 3^{ου} Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, Λευκωσία 16-20 Απριλίου 1996, Ι. Θεοχαρίδης(επιμ.), τ.3, Λευκωσία 2001, σσ. 397-410

²⁷⁰ Αρχείο Αρχιεπισκοπής Κύπρου, Βιβλίο Δ', έγγρ. Αρ. 217, 19 Ρεπιούλ Αχηρ 93 (21 Απρ. 1877) Ahmet Kiamil προς Αρχιεπίσκοπο, στο ίδιο οπ.π., σ. 399

²⁷¹ Στο ίδιο, υποσ.8, σ. 399

²⁷² Στο ίδιο, υποσ. 9, σ. 399

²⁷³ Σύμφωνα με τον Έλληνα πρόξενο Ηλία Βασιλειάδη ζητούσαν:1) καθυστερημένα δήθεν έσοδα, 2)διπλό φόρο ζώων, 3)στρατιωτικό φόρο, 4)την δεκάτη προς 12,5 % και 5)πατριωτικό έρανο υπέρ του πολέμου απροσδιόριστα, στο ίδιο, σ. 400

²⁷⁴ Στο ίδιο, υποσ. 24, σελ. 401

την διένεμε εντελώς ανορθόδοξα. Συγκεκριμένα, έδωσε τα $\frac{3}{4}$ στους μουσουλμάνους, οι οποίοι ήταν μειονότητα και στους ορθοδόξους, οι οποίοι ήταν πλειοψηφία έδωσε το $\frac{1}{4}$ με τον όρο μάλιστα-παρά την εντολή της Πύλης- να πληρώσουν διπλά την επόμενη συγκομιδή.²⁷⁵

Η σωρεία των καταγγελιών που έφθαναν στην Υψηλή Πύλη, αλλά και η καθυστέρηση καταβολής των φόρων ύψους 20.000.000 γροσιών από μέρους της κυπριακής διοίκησης προς το Οθωμανικό κράτος ανάγκασε την Πύλη να στείλει τις 15 Νοεμβρίου 1877 ανώτατο αξιωματούχο με τον τίτλο του λιβά για να συλλέξει τους καθυστερημένους αυτούς φόρους με αμοιβή 3%-5%. Ο Ahmet Kiamil, όχι μόνο δεν βοήθησε τον εν λόγω αξιωματούχο, αλλά τον ανάγκασε να εγκαταλείψει άπραγος την Κύπρο, τον Ιανουάριο του 1878.²⁷⁶

Μετά από αυτό, η Υψηλή Πύλη έστειλε στο νησί τον Ετέμ Πασά, υποδιοικητή του Αρχιπελάγους, για να εξετάσει την διοίκηση του Ahmet Kiamil. Τελικά, μετά τις ανακρίσεις και όλα τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν, αποδείχτηκε ότι ο Kiamil πασάς καταχράστηκε τεράστια ποσά από φόρους και συνεισφορές, από τα οποία ούτε το ένα δέκατο δεν έστειλε στην κυβέρνηση του. Ο Ahmet Kiamil απολύθηκε στα μέσα Απριλίου τηλεγραφικώς, αλλά προσωρινά, μέχρι να δικαστεί. Επόμενος διοικητής του νησιού ανέλαβε ο Βεσήμ πασάς. Τα κοινωνικά δεδομένα, όμως, ακολουθούσαν την ίδια πορεία και η αντιμετώπιση προς τους ορθοδόξους δεν άλλαξε. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν η διαμόρφωση μιας ψυχολογίας των κατοίκων για θετική αποδοχή της επερχόμενης βρετανικής κατοχής. Το γεγονός της παραχώρησης των Επτανήσων από την Βρετανία στην Ελλάδα, το 1864, όπως επίσης και η αντίληψη της αδυναμίας της Κυπριακής ηγεσίας να επιβάλει την θέλησή της για συνένωση με τον ελεύθερο ελληνικό χώρο, ήταν επίσης λόγοι που οδήγησαν στην θετική αποδοχή της βρετανικής κυριαρχίας στο νησί.

Στις 4 Ιουνίου 1878 υπογράφηκε η Συνθήκη της Κων/λης μεταξύ της Αγγλίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με χαρακτηριστικά περισσότερο «αμυντικής συμμαχίας».²⁷⁷ Η συνθήκη αυτή συνομολογήθηκε με άκρα μυστικότητα στην Κωνσταντινούπολη, κατά το χρονικό διάστημα που τελούνταν το Συνέδριο του Βερολίνου, το οποίο κατέληξε στην Συνθήκη του Βερολίνου. Σύμφωνα με την Συνθήκη της Κων/λης, η Αγγλία αναλάμβανε την υποχρέωση να βοηθήσει τον Σουλτάνο Αμπτούλ Χαμίτ Β' με στρατιωτική δύναμη την υπεράσπιση των περιοχών Βατούμ, Αρνταχάν και Καρς, στην περίπτωση που η Ρωσία ήθελε να κατακτήσει τις περιοχές αυτές ή επιχειρούσε να καταλάβει οθωμανικά εδάφη επί της Ασίας(Άρθρο 1). Σε

²⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 403

²⁷⁶ Στο ίδιο, σσ. 404-405

²⁷⁷ Νικολάου Χαράλαμπος, *Διεθνείς Συνθήκες και στρατιωτικές συνθήκες-συμφωνίες και συμβάσεις: Ελλάς-Βαλκανική χερσόνησος από το 1453 μέχρι σήμερα: κείμενα-σχόλια-κρίσεις*, Αθήνα 1996, εκδ. Φλώρος, σσ. 136-138

αντάλλαγμα αυτού, ο Σουλτάνος υποσχόταν στην Αγγλία να προβεί στις αναγκαίες εσωτερικές μεταρρυθμίσεις στην διοίκηση και να παράσχει προστασία στους χριστιανούς και λοιπούς αλλόθρησκους υπηκόους του. Επιπρόσθετα, ο Σουλτάνος συμφώνησε την εκχώρηση της Κύπρου στην Αγγλία. Στις 7 Ιουλίου 1878 υπογράφηκε το φερμάνι για μεταβίβαση της διοίκησης της Κύπρου στους Βρετανούς και στις 15 Ιουλίου 1878 έγινε η τελετή μεταβίβασης της εξουσίας και η ύψωση της βρετανικής σημαίας στην Λάρνακα.²⁷⁸ Ο πρώτος Άγγλος ύπατος αρμοστής Sir Garnet Wolseley έφθασε στην Λάρνακα στις 22 Ιουλίου 1878, επισκέφθηκε την Αμμόχωστο και την Λεμεσό, στις 30 Ιουλίου 1878, έφθασε στην Λευκωσία.

Η διαχείριση της διοίκησης δεν άλλαξε σχεδόν καθόλου, αφού σε όλες τις υπηρεσίες εξακολουθούσε να κυριαρχεί το Οθωμανικό στοιχείο, ενώ φάνηκε έντονα ότι ο χριστιανικός παράγοντας παραγκωνιζόταν με την τοποθέτηση πολύ περισσότερων μουσουλμάνων στις δημόσιες υπηρεσίες(πχ. Στην Αστυνομία το 1882 υπήρχαν 88 χριστιανοί και 574 μουσουλμάνοι).²⁷⁹ Το πόσο δύσκολα θα άλλαζαν τα πράγματα φάνηκε και από το γεγονός ότι οι Βρετανοί δίσταζαν να αναγνωρίσουν τα ελληνικά, τα οποία μιλούσε η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων, ως επίσημη γλώσσα του κράτους στη θέση των τουρκικών. Αρχικά αρκέστηκαν στο να επανδρώσουν τις ανώτερες θέσεις της διοίκησης με δικούς τους ανθρώπους. Οι καϊμακάμηδες αντικαταστάθηκαν από έξι αξιωματικούς του στρατού, τα κατώτερα, όμως κλιμάκια δεν άλλαξαν. Στο ανώτατο κλιμάκιο διοίκησης, τη γραμματεία του ύπατου αρμοστή, είχαν υπαχθεί οι εξής υπηρεσίες: η Ανώτατη Οικονομική Αρχή (Receiver General and Customs and Excise), ο Λογιστικός Έλεγχος (Audit), η Υπηρεσία Δημόσιων Έργων, Τοπογραφίας και Κτηματολογίου, η Δασική Διαχείριση, η Αστυνομία και η Υπηρεσία των Φυλακών, το Ταχυδρομείο, οι Υπηρεσίες Δημόσιας Υγείας και ο νομικός εκπρόσωπος του Στέμματος ο οποίος, εκτός των άλλων, ήταν σύμβουλος της κυβέρνησης επί νομικών θεμάτων. Τον Σεπτέμβριο του 1878 θεσμοθετήθηκε το ονομαζόμενο Legislative Council (Νομοθετικό Συμβούλιο) κατά το πρότυπο του αντίστοιχου οθωμανικού θεσμού του Κρατικού Συμβουλίου. Αντιδράσεις και παράπονα προς την πλευρά του Wolseley υπήρξαν στα τέλη του 1878, καθώς ο διοικητής: 1) ήθελε να επιβάλει ξανά τον θεσμό της αγγαρείας για την επιδιόρθωση δρόμων, 2) επέβαλε υπέρογκα ποσά για ασήμαντα παραπτώματα, 3) επέβαλε φόρο στην εκκλησιαστική περιουσία, 4) κατήργησε τα προξενικά προνόμια.²⁸⁰ Τελικά, στις 21 Μαΐου 1879, ο Wolseley έφυγε από την Κύπρο, οπότε και τον διαδέχτηκε ο Robert Biddulph. Από το 1880 και μετά, η αρμοδιότητα για την Κύπρο μεταβιβάστηκε από το Αγγλικό Υπουργείο Εξωτερικών στο

²⁷⁸ Ζαφειρίου, οπ. π., σ. 52

²⁷⁹ Σαμαράς, οπ. π., σ. 407

²⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 408

Αγγλικό Υπουργείο Αποικιών, το οποίο ανέλαβε ο λόρδος Kimberley.²⁸¹ Το πρώτο μέτρο του Kimberley ήταν η μεταρρύθμιση των δικαστηρίων.²⁸² Καθιερώθηκε ένα ανώτατο δικαστήριο αποτελούμενο από δύο Άγγλους δικαστές, το οποίο λειτουργούσε τόσο ως πρωτοβάθμιο δικαστήριο, όσο και ως εφετείο. Σε καθεμία από τις πέντε πρωτεύουσες περιφερειών ιδρύθηκαν περιφερειακά δικαστήρια, τα οποία αποτελούνταν από έναν Βρετανό πρόεδρο και δύο δικαστές, έναν μουσουλμάνο και έναν χριστιανό. Οι καδήδες είχαν αποκλεισθεί από την τακτική δικαιοσύνη και προήδρευαν μόνο στα ιερατικά δικαστήρια. Ο διορισμός των δικαστών από την κυβέρνηση έθεσε επίσης τέλος στο θεσμό της εκλογής τους. Οι αλλοδαποί που ήταν εγκατεστημένοι στην Κύπρο, συμπεριλαμβανομένων των Άγγλων, δικάζονταν στο εξής κατά το βρετανικό δίκαιο αποκλειστικά.²⁸³

Η δεύτερη μεγάλης σημασίας μεταρρύθμιση ήταν η παραχώρηση συντάγματος, το οποίο έδινε στον κυπριακό πληθυσμό το δικαίωμα να συναποφασίζει σε ορισμένα θέματα. Το κυριότερο νομοθετικό όργανο ήταν το νέο Νομοθετικό Συμβούλιο, το οποίο αποτελούνταν από δώδεκα εκλεγμένα μέλη και έξι διορισμένα (*ex officio*). Εκλογικό δικαίωμα είχαν όλοι οι άρρενες κάτοικοι της Κύπρου, αρκεί να ήταν πάνω από 21 ετών και να πλήρωναν φόρο. Η βουλευτική βουλή διαρκούσε πέντε χρόνια, αλλά ο κυβερνήτης (ύπατος αρμοστής) είχε δικαίωμα να διαλύσει την συνέλευση νωρίτερα. Κάθε μέλος είχε απεριόριστο δικαίωμα ερωτήσεων στην ελληνική ή την τουρκική γλώσσα, αλλά τα πρακτικά και οι νόμοι έπρεπε να είναι στα αγγλικά. Η ψηφοφορία διεξάγονταν σύμφωνα με την αρχή της πλειοψηφίας. Το Κοινοβούλιο δεν είχε, όμως, δικαιοδοσία επί του προϋπολογισμού.²⁸⁴

Το Νομοθετικό Συμβούλιο μπορούσε να λαμβάνει θέση και αποφάσεις επί πολλών θεμάτων, το δικαίωμα, όμως της νομοθετικής πρωτοβουλίας, το ύψος του φόρου υποτέλειας, ο μισθός του αρμοστή, οι μισθοί των δικαστικών υπαλλήλων και της διοίκησης, καθώς και οι δαπάνες των δικαστηρίων ανήκαν στην αποκλειστική αρμοδιότητα της κυβέρνησης, η οποία έπρεπε να έχει την πρότερη έγκριση του Λονδίνου. Συνταγματικές αλλαγές έπρεπε να εγκριθούν από τον Βρετανό μονάρχη, ενώ ο κυβερνήτης είχε δικαίωμα να εγκρίνει ή να απορρίπτει νομοσχέδια.²⁸⁵ Εκτός από το νομοθετικό όργανο, το Σύνταγμα προέβλεπε και ένα Εκτελεστικό Συμβούλιο, το

²⁸¹ Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου*, οπ. π., σ. 94

²⁸² Και ο Wilseley είχε κάνει ορισμένες μεταρρυθμίσεις, οι οποίες είχαν περιορίσει την επιρροή των εκκλησιαστικών δικαστηρίων-χριστιανικών και μουσουλμανικών- και είχαν θέσει τέρμα στην διαφθορά, στο ίδιο, σ. 95 · Παπαγεωργίου Στέφανος, *Η πρώτη περίοδος της Αγγλοκρατίας στην Κύπρο (1878-1914)*, Αθήνα 1996, εκδ. Παπαζήση, σσ. 143-149

²⁸³ Georgallides George, *A political and Administrative History of Cyprus 1918-1926, with a Survey of the Foundations of British Rule*, Λευκωσία 1979, Cyprus Research Center, σ. 41

²⁸⁴ Hill George, *A history of Cyprus*, οπ. π., σελ. 419 · Παπαγεωργίου Στ., *Η πρώτη περίοδος της Αγγλοκρατίας*, οπ. π., σς. 131-135

²⁸⁵ Georgallides George, οπ.π., σ. 42

οποίο είχε βέβαια μόνο συμβουλευτικό χαρακτήρα. Το Συμβούλιο αυτό είχε την δυνατότητα να συναποφασίζει για την επιβολή της ποινής του θανάτου ή για την απονομή χάριτος αλλά, και στην περίπτωση αυτή, τον τελευταίο λόγο είχε ο κυβερνήτης. Τα μέλη διορίζονταν και ο κυβερνήτης είχε την δυνατότητα να επιλέγει και προσωπικότητες εκτός του χώρου της διοίκησης.²⁸⁶

Ενώ οι χριστιανοί ήταν απολύτως ικανοποιημένοι από το σύνταγμα, οι μουσουλμάνοι διαμαρτύρονταν, ζητώντας να έχουν ισάριθμη εκπροσώπηση με του χριστιανούς. Τελικά, ο αρμοστής επέβαλε τους χωριστούς εκλογικούς καταλόγους και την εφαρμογή του οθωμανικού συστήματος των Millet, σε συνδυασμό με την δημοκρατική αρχή των εκλογών με πλειοψηφικό σύστημα. Με αυτό τον τρόπο, *«ο θρησκευτικός χαρακτήρας του εκλογικού συστήματος ενθάρρυνε τους χριστιανούς και τους μουσουλμάνους να διατηρήσουν τις εθνικές τους ταυτότητες και να προσεγγίσουν τις ευρύτερες πολιτικές ευκαιρίες που τους προσέφερε η βρετανική διακυβέρνηση από μία κοινοτική, κυρίως, σκοπιά.»*²⁸⁷

Μια άλλη σημαντική μεταρρύθμιση που εισήχθη ήταν η νομισματική. Το 1879 ο Biddulph όρισε την συναλλαγματική αξία της βρετανικής στερλίνας σε 180 πιάστρα. Κόπηκαν χάλκινα νομίσματα αξίας ενός τετάρτου, μισού και ενός πιάστρου. Το 1900 προστέθηκαν ασημένια νομίσματα με αξία 4 και 5 πένες και 1 και 2 σελίνια. Τα καινούρια νομίσματα, μαζί με το βρετανικό, ήταν στο εξής τα μόνα μέσα πληρωμής.²⁸⁸

Οι αλλαγές στην διοίκηση των πόλεων και των χωριών ήταν πολύ λίγες. Τα εκλεγμένα μέλη στα κοινοτικά συμβούλια των μεγάλων πόλεων προέρχονταν από τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις και έθεταν εμπόδια στην φορολόγηση των εύπορων ανθρώπων της τάξης τους και επέβαλλαν έμμεσους φόρους που έπλητταν την πλειονότητα των φορολογούμενων. Το αποτέλεσμα ήταν οι πόλεις να διαθέτουν ελάχιστα χρήματα για δημόσια έργα, η οδοποιία να παραμελείται και η κατάσταση του δικτύου υδρεύσεως και αποχετεύσεως να είναι κακή.²⁸⁹

Στα χωριά διατηρήθηκε το σύστημα των μουχτάρηδων με κάποια αλλαγή, καθώς καθιερώθηκε η εκλογή τους. Ο αρμοστής Wolsley κατήγγησε το σύστημα του φόρου εκμίσθωσης γαιών, και ο Biddulph κατήγγησε τον φόρο της δεκάτης για τα οπωροκηπευτικά και τα σταφύλια, τον αύξησε, όμως, για τα σιτηρά, το κριθάρι και τα όσπρια. Στη θέση της δεκάτης για τα σταφύλια επιβλήθηκε ένας δασμός εξαγωγής για το κρασί, το κονιάκ και την σταφίδα. Ανάλογα ίσχυσαν και για διάφορα άλλα εξαγωγίμα προϊόντα²⁹⁰. Κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1880 φάνηκε ότι

²⁸⁶ Ρίχτερ, οπ.π, σ. 97

²⁸⁷ Geogallides, οπ. π , σ. 45

²⁸⁸ Ρίχτερ, οπ. π, σ. 99

²⁸⁹ Στο ίδιο

²⁹⁰ Αναλυτική λίστα με τα προϊόντα βλ. Georghallides, οπ. π, σ. 27

η υποχρέωση καταβολής της δεκάτης σε χρήμα οδηγούσε τους αγρότες σε χρεοκοπία. Γι' αυτό το λόγο ο Biddulph όρισε την καταβολή του σε είδος.²⁹¹

Το βρετανικό φορολογικό σύστημα υπήρξε αποτελεσματικό ώστε, μέχρι το 1895, η Μεγάλη Βρετανία πέτυχε καθαρό κέρδος 170.000 στερλινών, σύμφωνα με τις δηλώσεις του υπουργού Οικονομικών Harcourt στο Κοινοβούλιο.²⁹² Η αλλαγή φρουράς στην διακυβέρνηση της Βρετανίας από τους Συντηρητικούς στους Φιλελεύθερους είχε επιπτώσεις στην Κύπρο, αλλά και οι εξελίξεις στην Αίγυπτο εκείνα τα χρόνια επέφεραν αλλαγές στην βρετανική κυπριακή πολιτική.

Με την είσοδο της Τουρκίας στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, το 1914, στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, η Κύπρος με την Συνθήκη της Λοζάννης, το 1923, προσαρτάται στην Αγγλία, η οποία απαλλάσσει την Τουρκία από διάφορες υποχρεώσεις, όπως για παράδειγμα το δάνειο του 1855²⁹³ και μετατρέπει την Κύπρο από αγγλικό προτεκτοράτο σε βρετανική κτήση.²⁹⁴

²⁹¹ Ρίχτερ, οπ.π, σ. 101

²⁹² Georghallides, οπ. π, σ. 28

²⁹³ Ρίχτερ, οπ.π, σ. 113

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 114

Γ2. Η κοινότητα των χριστιανών ορθοδόξων της Κύπρου κατά το β' μισό του 19^{ου} αι.

i. Δημογραφία

Ο πληθυσμός της Κύπρου χωριζόταν, όπως σε όλη την Οθωμανική αυτοκρατορία σε θρησκευτικές κοινότητες, τις ονομαζόμενες Millet. Οι κυρίαρχες κοινότητες ήταν η ορθόδοξη και η μουσουλμανική, οι οποίες αποτελούσαν και την πλειοψηφία του πληθυσμού, τόσο στην οθωμανική όσο και στην βρετανική περίοδο. Ακολουθούσαν οι Αρμένιοι, οι Καθολικοί, οι οποίοι είχαν μείνει από την Βενετική κυριαρχία του νησιού, και οι Λινοβάμβακοι, οι οποίοι βρίσκονταν στα όρια μεταξύ των δύο θρησκειών: βάφτιζαν τα παιδιά τους και έκαναν περιτομή στα αγόρια, δίνοντάς τους ονόματα που μοιράζονταν από κοινού η χριστιανική και η μουσουλμανική θρησκεία.²⁹⁵ Υπήρχε και η κοινότητα των Μαρωνιτών, η οποία ανήκε σε αίρεση Μονοθελητών και ήταν γηγενής πληθυσμός της Συρίας.²⁹⁶

Πληροφορίες για τον πληθυσμό αντλούμε από τις επίσημες απογραφές, οι οποίες όμως δεν γίνονταν ούτε σε τακτά, ούτε σε συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα. Συγκεκριμένα, κατά την διάρκεια της οθωμανικής περιόδου, δύο επίσημες απογραφές έχουν υπάρξει, το 1777 και το 1841.²⁹⁷

Στις απομακρυσμένες κοινότητες, οι γεννήσεις και οι θάνατοι δεν καταγράφονταν, είτε γιατί δεν υπήρχαν οι κατάλληλες κρατικές φόρμες συμπλήρωσης των στοιχείων, είτε λόγω της γρήγορης αλλαγής των αριθμών εξαιτίας των ασθενειών. Στην συλλογή στοιχείων βοήθησαν με τις αναφορές τους και οι, κατά καιρούς, ταξιδιώτες, όπως επίσης και οι πρόξενοι, οι οποίοι βρίσκονταν εκεί, κυρίως, κατά την οθωμανική περίοδο. Με τις περιγραφές οι μεν και τις αναφορές οι δε, έδιναν πληροφορίες για τον αριθμό και την σύνθεση του πληθυσμού την εκάστοτε φορά. Λόγω της μη οργανωμένης απογραφής και συλλογής στοιχείων είναι δύσκολο να εξασφαλισθεί η εγκυρότητα των στοιχείων, καθώς πολλές αναφορές διέφεραν μεταξύ τους σε μεγάλο βαθμό.

²⁹⁵ Ρίχτερ, οπ.π., σσ., 51-52. Σύμφωνα με τον Beckingham υπήρχαν παρόμοιες πληθυσμιακές ομάδες σε όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία: «Το φαινόμενο δεν οφειλόταν μόνο στην επιθυμία τους να γλιτώσουν από τον εισπράκτορα των εκκλησιαστικών φόρων και τον στρατολόγο αλλά, επίσης, στα θεμελιώδη θρησκευτικά 'πιστεύω' των χωρικών, οι οποίοι σέβονταν την θεολογική 'φιλοξενία' των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων για τους θεούς άλλων εθνοτήτων», C. F. Beckingham, "The Turks of Cyprus" στο Gazioglu Ahmet C., *The Turks in Cyprus. A Province of the Ottoman Empire (1571-1878)*, Λονδίνο 1990, σ. 89

²⁹⁶ Παπαγεωργίου Στ., *Η πρώτη περίοδος της Αγγλοκρατίας*, οπ. π., σσ. 224-225

²⁹⁷ Papadopoulos Theodoros, *Social and Historical data of population (1570-1881)*, τ.1, Λευκωσία 1965, Texts and Studies of the History of Cyprus, σ. 11

Κύριο χαρακτηριστικό κατά την διάρκεια των ετών ήταν η αριθμητική υπεροχή των ορθοδόξων έναντι των μουσουλμάνων, η οποία παρέμενε σταθερή υπέρ των ορθοδόξων, παρά τις διάφορες αυξομειώσεις. Το 1777, σύμφωνα με την επίσημη απογραφή, ο πληθυσμός βρισκόταν στις 84.000, εκ των οποίων οι 47.000 ήταν μουσουλμάνοι και οι 37.000 χριστιανοί. Πιο συγκεκριμένα, 12.000 άνδρες και 25.000 γυναίκες για τους χριστιανούς και 15.000 άνδρες και 32.000 γυναίκες για τους μουσουλμάνους.²⁹⁸

Κατά την διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης και συγκεκριμένα στις αρχές του 1821, σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, ο συνολικός πληθυσμός ήταν 100.000, εκ των οποίων οι 80.000 ήταν χριστιανοί και οι 20.000 μουσουλμάνοι.²⁹⁹ Η επόμενη επίσημη απογραφή έγινε το 1841, όταν θα εφαρμόζονταν και οι μεταρρυθμίσεις Tanzimat στο νησί. Η απογραφή έγινε από τον κυβερνήτη Ταλαάτ εφέντη και έδειξε ότι ο συνολικός πληθυσμός του νησιού ανερχόταν σε 108.600 κατοίκους, εκ των οποίων οι 73.200 ήταν ορθόδοξοι, οι 33.300 Μουσουλμάνοι και 2.100 Μαρωνίτες, Αρμένιοι και Καθολικοί.³⁰⁰

ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1841³⁰¹

Περιοχές	Μουσουλμάνοι	Χριστιανοί Ορθόδοξοι	Άλλοι	Σύνολο	Αριθμός Χωριών
Λάρνακα	3.000	9.500	500 (Καθολικοί)	13.000	42
Λεμεσός	2.000	6.500		8.500	56
Κοιλάνι	800	5.000		5.800	39
Πάφος	4.000	7.000		11.000	79
Χρυσοχούς	1.500	3.500		5.000	55
Λεύκα	2.400	4.600		7.000	39
Μόρφου	1.000	4.55	100 (Μαρωνίτες)	5.600	44
Λάπηθος και Κερύνεια	3.000	5.000	1000	9.000	43
Ορεινή και Τηλλύρια	600	5.400		6.000	51
Κυθρέα	2.000	5.500		7.500	40

²⁹⁸ Ζαφειρίου, οπ. π, σ. 42 · Papadopoulos, *Social and historical*, οπ. π, σσ. 48-49

²⁹⁹ Τρικούπης Σπυρίδων, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 1, Λονδίνο 1860(β' εκδ.), σ. 254

³⁰⁰ Ζαφειρίου, οπ. π, σελ 45 · Papadopoulos, οπ. π, σσ. 61-63

³⁰¹ Papadopoulos, οπ. π, σ. 62

Βατυλή	2.000	8.000		10.000	64
Καρπασία	3.000	5.000	200 (Αρμένιοι)	8.200	51
Λευκωσία	8.000	3.700	300 (Μαρωνίτες)	12.000	-
	33.300	73.200		108.600	603

Το 1842, σύμφωνα με την αναφορά του Άγγλου πρόξενου James Lilburn, ο πληθυσμός ήταν 100.000 (70.000 χριστιανοί και 30.000 μουσουλμάνοι)³⁰², ενώ δύο χρόνια μετά, το 1844, σύμφωνα με τον Άγγλο πρόξενο Nivea Kerr, ο αριθμός ανερχόταν σε 101.130 (75.000 χριστιανοί και 25.000 μουσουλμάνοι).³⁰³ Ο Έλληνας πρόξενος Δημήτρης Μαργαρίτης, το 1847, αναφέρει πως σε συνολικό πληθυσμό 115.000 κατοίκων οι χριστιανοί ορθόδοξοι ήταν 77.400 και οι μουσουλμάνοι 37.600.³⁰⁴

Αναλυτικότερα ο πληθυσμός σε πόλεις (σύμφωνα με τον πρόξενο Μαργαρίτη το 1847)³⁰⁵:

	Σύνολο	Χριστιανοί	Μουσουλμάνοι
Λευκωσία	18.000	6.000	12.000
Καρπασία	8.000	5.000	3.000
Μεσσαριά	10.000	8.000	2.000
Λάρνακα	13.000	10.000	3.000
Λεμεσός	8.500	6.800	1.700
Κοιλάνι	6.000	5.000	1.000
Πάφος	11.000	6.600	4.400
Χρυσοχούς	5.000	3.500	1.500
Λεύκα	7.000	4.200	2.800
Μορφού	6.000	4.800	1.200
Λάπηθος και Κερύνεια	9.000	6.000	3.000
Κυθρέα	7.500	5.500	2.000
Ορεινή	6.000	6.000	-----
-----	115.000	77.400	37.600

³⁰² Ζαφειρίου, οπ. π, σ. 45 · Papadopoulos, οπ. π, σσ. 64-65

³⁰³ Ζαφειρίου, οπ. π, σ. 46 · Papadopoulos, οπ. π, σ. 65

³⁰⁴ Ζαφειρίου, οπ. π, σ. 46 · Papadopoulos, οπ.π., σσ. 67-68

³⁰⁵ Papadopoulos, οπ. π, σ. 68

Κατά την έκδοση του Χάττι Χουμαγιούν, στις 18 Φεβρουαρίου 1856, ο αριθμός των κατοίκων ανέρχονταν στις 164.000(120.000 χριστιανοί ορθόδοξοι και 44.000 μουσουλμάνοι).³⁰⁶

Σύμφωνα με τον Άγγλο πρόξενο Robert Campell, το 1858, οι ορθόδοξοι καταλάμβαναν το 78,4% του πληθυσμού, ενώ οι μουσουλμάνοι το 21,6%³⁰⁷, σύμφωνα με την αναφορά του Γάλλου πρεσβευτή Darrasse, το 1859.³⁰⁸ Τα αμιγώς μουσουλμανικά χωριά ήταν 118, τα αμιγώς ορθόδοξα 258 και τα μεικτά 239. Το 1861 ο πληθυσμός, σύμφωνα με τον Έλληνα πρόξενο Επαίνετο, φτάνει στις 165.000, εκ των οποίων οι 120.00 ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι, 44.000 μουσουλμάνοι και 1.000 Καθολικοί και Αρμένιοι.³⁰⁹ Το 1871, σύμφωνα με τον Γάλλο πρόξενο, Synvet Laffon, ο πληθυσμός είχε ανέβει στις 200.000, με 120.000 χριστιανούς και 55.000 μουσουλμάνους.³¹⁰

Ο αριθμός των χωριών και των κατοίκων σε διάφορες περιφέρειες του νησιού, σύμφωνα με τον Pietro Brunoni το 1876 ήταν³¹¹:

Περιοχές	Αριθμός Χωριών	Αριθμός Κατοίκων
Καρπασία	72	26.380
Λάρνακα	48	30.500
Λευκωσία		20.000
Λεμεσός	38	15.300
Κοιλάνι	18	6.600
Επισκοπή	37	12.380
Αυδήμου	22	8.400
Σύνολο	235	119.562

Σύμφωνα με την πρώτη απογραφή που έκαναν οι Βρετανοί, το 1881, ο πληθυσμός του νησιού ανερχόταν σε 185.630 κατοίκους. Ο αριθμός αυτός προσέγγιζε αρκετά τις εκτιμήσεις του Έλληνα πρόξενου το 1861, ο οποίος υπολόγιζε τον αριθμό των κατοίκων σε 165.000, αλλά και τα στοιχεία του πρόξενου της Αγγλίας, σύμφωνα με τα οποία, ο πληθυσμός ανερχόταν σε 180.000 κατοίκους και κατανεμόταν σε 615 πόλεις και χωριά(118 αμιγώς μουσουλμανικά, 258 αμιγώς χριστιανικά και 239 μεικτά). Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο αριθμός των κατοίκων ήταν περίπου 90.000. Όμως τα μέτρα καταστολής που εντάθηκαν εξαιτίας του ελληνικού

³⁰⁶ Ζαφειρίου, οπ. π, σ. 47

³⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 47 · Papadopoulos, οπ.π, σ. 70

³⁰⁸ Ζαφειρίου, οπ. π, σ 47 · Papadopoulos, οπ. π, σσ. 70-71

³⁰⁹ Ζαφειρίου, οπ. π, σ. 47 · Papadopoulos, οπ. π, σσ.70-71

³¹⁰ Ζαφειρίου, οπ. π, σ. 48 · Papadopoulos, οπ. π., σσ. 73-74

³¹¹ Ζαφειρίου, οπ. π, σ. 49 · Papadopoulos, οπ. π., σσ. 74-76

απελευθερωτικού αγώνα, μείωσαν τον αριθμό αυτό στις 60.000. Έπειτα υπήρξε σταθερά ανοδική πορεία, με αποτέλεσμα από το 1840 και μετά, ο πληθυσμός να μην είναι κάτω από 100.000.³¹²

Αναλυτικότερα το 1881:

Βρετανική Απογραφή 1881³¹³

Πίνακας 1

	Μουσουλμάνοι	Χριστιανοί Ορθόδοξοι	Άλλοι	Συνολικός Πληθυσμός
Καρπασία	3.478	8.688	20	12.186
Μεσσαριά	4.482	9.459	17	13.958
Αμμόχωστος	1.489	10.546	28	12.063
Κερύνεια	2.672	9.843	701	13.216
Μορφού	1.545	9.754	7	11.306
Κυθρέα	7.904	15.660	479	24.043
Ορεινή	1.057	9.302	87	10.446
Λεύκα	2.156	8.349	-	10.505
Χρυσοχού	3.725	5.791	5	9.521
Πάφος	2.782	8.446	16	11.244
Kelokethara	2.947	4.697	15	7.659
Κοιλάνι	422	5.331	31	5.784
Λεμεσός	2.367	5.960	308	8.635
Επισκοπή	1.228	7.583	1	8.812
Αυδήμου	1.887	3.598	1	5.486
Λάρνακα	5.317	14.624	825	20.766
	45.458	137.631	2.541	185.630

³¹² Ρίχτερ, οπ. π., σ. 51 · Hill, οπ. π., σ. 33

³¹³ Papadopoulos, οπ. π., σ. 78 · Ζαφειρίου, οπ. π., σ. 54

Πίνακας 2³¹⁴

	Μουσουλμάνοι	Χριστιανοί Ορθόδοξοι
Ελληνόφωνοι	2.454	137.499
Τουρκόφωνοι	42.489	95
Αραβόφωνοι	445	11
Άλλοι	70	25
	45.458	137.631

Με το τέλος του 19^{ου} αι., και συγκεκριμένα το 1891, ο πληθυσμός ανερχόταν σε 209.286.(158.585 χριστιανοί και 47.926 μουσουλμάνοι)³¹⁵

³¹⁴ Papadopoulos, οπ .π, σ. 82

³¹⁵ Ζαφειρίου, οπ. π, σ. 56

ii. Οικονομία

Στο οθωμανικό φορολογικό σύστημα δεν υπήρχε σχεδόν κανένας τομέας της ζωής που να μην φορολογείται. Επί Οθωμανικής περιόδου, η πιο αποδοτική πηγή εσόδων στην Κύπρο ήταν ο φόρος της δεκάτης επί της αγροτικής παραγωγής, με αμέσως επόμενο τον φόρο επί των ακινήτων και του εμπορίου, τον φόρο επί των αιγοπροβάτων, τον φόρο κατανάλωσης καπνού και οινοπνεύματος, τους δασμούς και τον φόρο εξαγοράς της στρατιωτικής θητείας. Εκτός όλων αυτών υπήρχαν και ειδικοί φόροι, καθώς και τα έσοδα από το μονοπώλιο του αλατιού. Ο φόρος της δεκάτης (χαράτσι) απέφερε το ένα τρίτο των εσόδων του νησιού, τον πλήρωναν εξίσου χριστιανοί και μουσουλμάνοι και για μια αγροτική οικονομία, όπως αυτή της Κύπρου, ήταν ένας λογικός φόρος. Οι Οθωμανοί είχαν επεκτείνει το αρχικό χαράτσι, που αφορούσε μόνο τα σιτηρά, σε όλα τα αγροτικά προϊόντα, δηλαδή και στα φρούτα, τα λαχανικά και τα σταφύλια.³¹⁶ Ο φόρος της δεκάτης επιβαλλόταν συνολικά σε όλο το χωριό. Ο μουχτάρης και οι δημογέροντες τον κατένεμαν στις οικογένειες. Κατά τον 19^ο αι, οι φορολογικές αρχές είχαν περάσει στην είσπραξη της δεκάτης σε χρήμα. Οι αγρότες έπρεπε να προπληρώνουν τους φόρους επί τη βάση εκτιμήσεων και, δεδομένου, ότι κανένας αγρότης δεν διέθετε χρηματικά αποθέματα, κατέφυγαν αναγκαστικά στους τοκογλύφους με 25% επιτόκιο.³¹⁷

Ο φόρος vergi ήταν φόρος εισοδήματος, ανεξαρτήτως τάξεως και θρησκείας του φορολογούμενου. Υπήρχαν 3 κατηγορίες: α) vergi kimat: 4% επί της αγοραστικής αξίας του ακινήτου, β) vergi irad: φόρος 4% επί των εσόδων από την εκμίσθωση γαιών και ακινήτων, και γ) vergi temettu: φόρος 3% επί του κέρδους των βιοτεχνών και των μισθωτών.³¹⁸ Η συλλογή φόρων ήταν καθήκον του μουχτάρη, ενώ το ύψος τους καθοριζόταν από την διοίκηση της περιφέρειας. Υπήρχε και ένας φόρος μόνο για χριστιανούς, για την απαλλαγή τους από την στρατιωτική θητεία, τον οποίο επίσης συνέλεγε ο μουχτάρης. Μολονότι, μετά το 1850, η στρατιωτική θητεία, έγινε υποχρεωτική και για τους χριστιανούς, ο φόρος αυτός διατηρήθηκε με άλλο όνομα. Κατά τα έτη 1867 και 1869 ο φόρος απέφερε 920.000 πιάστρα τον χρόνο.

Το μονοπώλιο αλατιού των αλυκών της Λάρνακας απέφερε, την ίδια εποχή, 5.150.000 και 2.929.550 πιάστρα, ο φόρος οίνου και οινοπνευματωδών 885.000 και 4853.488 πιάστρα, και οι δασμοί 1.150.000 και 589.595 πιάστρα.³¹⁹

³¹⁶ Ρίχτερ, οπ.π, σσ. 66-67

³¹⁷ Στο ίδιο, σ. 67

³¹⁸ Κατά τα έτη 1867 και 1869, ο φόρος vergi απέδωσε 3.400.000 και 3.000.000 πιάστρα αντιστοίχως, βλ. Hill George, οπ. π., σ. 243

³¹⁹ Archduke Louis Salvator of Austria, *The Capital of Cyprus*, Λονδίνο 1983, εκδ. Trigraph, σ. 59

Προς το τέλος της Οθωμανικής περιόδου, οι φορολογικές πιέσεις εντάθηκαν. Από το 1840 μέχρι και την αγγλική κατοχή επιβλήθηκαν τουλάχιστον δέκα έκτακτες πολεμικές εισφορές. Κατά το διάστημα 1858-1878 επιβλήθηκαν τουλάχιστον οχτώ φορές φόροι από 25% μέχρι 50%, πέραν του φόρου της δεκάτης. Ο φόρος της ξυλείας αυξήθηκε από 5% σε 25% και ο φόρος του κάρβουνου από 8% σε 12%.³²⁰

Ο κατ' εξοχήν πυρήνας της εκμετάλλευσης ήταν ο φόρος εκμίσθωσης γαιών, ο οποίος εφαρμόστηκε συστηματικά από το 1738, όταν ο Σουλτάνος έδωσε στον Μεγάλο Βεζίρη προίκα για την κόρη του τα φορολογικά έσοδα της Κύπρου, τα οποία εκείνη την εποχή ανέρχονταν σε 35.000 στερλίνες το χρόνο. Η εκμετάλλευση, όμως, των κατοίκων της Κύπρου ήταν μεγάλη, ειδικά κατά τα μέσα του 18ου αι. Μετά από τις διαμαρτυρίες του Αρχιεπισκόπου και του Δραγουμάνου, επιτεύχθηκε κάποια μείωση των φόρων. Ταυτόχρονα, ο Αρχιεπίσκοπος διορίστηκε Μιλλέτ Μπασί και οι επίσκοποι κοτζαμπάσηδες, δηλαδή προστάτες και εκπρόσωποι των χριστιανών και υπεύθυνοι για την είσπραξη των φόρων, κάτι το οποίο δεν άλλαξε καθόλου την εκμετάλλευση σε βάρος των αγροτών.³²¹

Δύο μήνες μετά την εγκαθίδρυση των βρετανικών αρχών, ο Οικονομικός Έφορος της Αρμοστείας παρέδωσε Έκθεση «Προσόδων και Δαπανών», όπου υπήρχε αναλυτικό υπόμνημα για τους φόρους που ίσχυαν στην οθωμανική περίοδο. Στο υπόμνημα αυτό, οι φορολογικοί πρόσοδοι του οθωμανικού καθεστώτος διαιρούνταν σε 7 κύριες κατηγορίες³²²: 1) Φόροι περιουσίας και επιτηδεύματος (vergi), 2) Φόρος απαλλαγής από στρατιωτικές υποχρεώσεις, 3) Δεκάτες, 4) Φόρος επί των αιγοπροβάτων, 5) Τελωνειακά τέλη, 6) Φόρος άλατος. Στο υπόμνημα περιλαμβανόταν, επίσης, κατάλογος φόρων που είχαν περιέλθει σε αχρηστία, είτε λόγω έλλειψης των λόγων για τους οποίους είχε επιβληθεί, είτε εξαιτίας της αδυναμίας της κυβέρνησης να τους συλλέξει: α) Κληρονομικοί δασμοί, β) Τέλη μεταβίβασης ή πώλησης γαιών, γ) Τέλη μέτρησης ή στάθμισης, δ) Φόρος επί της αλιείας, ε) Δικαστικά πρόστιμα

Στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων Tanzimat επιχειρήθηκε η διαμόρφωση νέων κριτηρίων. Ο κυβερνήτης λάμβανε σταθερό μισθό και δεν είχε πλέον καμία δικαιοδοσία ως προς τα φορολογικά, τα οποία υπήχθησαν σε χριστιανούς και μουσουλμάνους φορολογικούς υπαλλήλους και η ετήσια απόδοση τέθηκε υπό την εγγύηση μιας αρμένικης τράπεζας της Κωνσταντινούπολης. Το 1844 οι εισπράξεις ανήλθαν σε 6.8125.000 πιάστρα, οι μουσουλμάνοι

³²⁰ Ρίχτερ, *οπ. π.*, σσ. 68-69 και Archiduke, *οπ. π.*, σ. 269

³²¹ Ρίχτερ, *οπ. π.*, σ. 69

³²² Παπαγεωργίου, *Η πρώτη περίοδος της Αγγλοκρατίας*, *οπ. π.*, σσ. 154-155

της Λευκωσίας δεν πλήρωσαν κανενός είδους φόρο και οι δαπάνες ήταν συνολικά 600.000 πιάστρα.³²³

Ο πλούτος της Κύπρου προερχόταν από την γεωργία της. Η καλλιεργήσιμη γη ανερχόταν σε περίπου 180.000 εκτάρια (1.800.000 στρέμματα), δηλαδή το 1/5 της επιφάνειας του νησιού. Από την επιφάνεια αυτή, το 1/3 καλλιεργούνταν συστηματικά, ενώ τα υπόλοιπα μόνο ευκαιριακά. Το 1844 η υπό εκμετάλλευση αγροτική γη ανερχόταν σε 61.300 εκτάρια, ενώ για την καλλιέργεια των δημητριακών χρησιμοποιούνταν 43.000 εκτάρια (71%). Στο 36% του εδάφους καλλιεργούσαν κριθάρι και στο 24,5% σιτάρι. Τα αμπέλια κάλυπταν το 13% και οι βαμβακοκαλλιέργειες το 6,5% της αγροτικής γης.³²⁴

Το κρασί, το μετάξι και το βαμβάκι ήταν τα κυριότερα εξαγωγίμα προϊόντα. Οι άμεσα συναλλασσόμενοι με την Κύπρο ήταν η Βόρειος Αφρική και η Ευρώπη. Στην Λευκωσία υπήρχε χειροτεχνία και μικρότερες επιχειρήσεις υφαντουργίας.³²⁵ Τα δάση της Κύπρου, κατά τα μέσα του 19^{ου} αι, βρίσκονταν σε άσχημη κατάσταση. Ήδη, από τον Μεσαίωνα, η υλοτομία για καυσόξυλα είχαν οδηγήσει στην αποψίλωση μεγάλων εκτάσεων, η εκτροφή των αιγοπροβάτων μέσα στα δάση είχε ως αποτέλεσμα να μην ξαναφυτρώσει τίποτα στα βοσκοτόπια και έτσι τα βουνά της Κύπρου είχαν αποψιλωθεί. Όταν εμφανίστηκαν τα πρώτα ατμόπλοια, αυξήθηκε η ζήτηση σε ξυλάνθρακα, πράγμα που οδήγησε στην αχαλίνωτη εκμετάλλευση των δασών, ώσπου η οθωμανική διοίκηση αναγκάστηκε να λάβει μέτρα: το 1873 απαγόρευσε την εξαγωγή ξύλου και την χρησιμοποίησή του στις ατμομηχανές.³²⁶

Αν και το εμπόριο στην Κύπρο θα μπορούσε να είχε παίξει σημαντικό ρόλο, οι Οθωμανοί διαχειριστές του νησιού δεν έκαναν τίποτα για να το προωθήσουν. Το σημαντικότερο λιμάνι του νησιού ήταν ανέκαθεν η Αμμόχωστος, όμως από την εποχή της κατάκτησης της πόλης, το 1571, δεν είχε γίνει τίποτα για την διάνοιξη της εισόδου και την επαναλειτουργία του λιμανιού. Στην Λάρνακα υπήρχαν μεν, από τα μέσα του 19ου αι. τρεις φάροι, δεν υπήρχε όμως αποβάθρα. Έως το 1862 δεν υπήρχε οδική σύνδεση μεταξύ της Λάρνακας και της πρωτεύουσας Λευκωσίας, και, όταν τελικά το 1871 κατασκευάστηκε ο δρόμος, ήταν τόσο κακής ποιότητας, ώστε ύστερα από μερικές δυνατές βροχές σχεδόν αχρηστεύτηκε.³²⁷

Όταν οι Βρετανοί ανέλαβαν την διοίκηση της Κύπρου, τα οικονομικά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν σε κακή κατάσταση λόγω των μεγάλων δανείων που είχε συνάψει κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο, λόγω των δαπανηρών μεταρρυθμιστικών σχεδίων και λόγω της

³²³ Στο ίδιο

³²⁴ Στο ίδιο, σ. 71 και Jenness Diamond, *The Economics of Cyprus. A Survey to 1914*, Μόντρεαλ 1962, Mc Gill University Press

³²⁵ Ρίχτερ, οπ. π, υποσ. 68, σ. 72,

³²⁶ Jenness Diamond, *The Economics of Cyprus*, οπ. π, σ. 109 ' Ρίχτερ, οπ.π, σ. 73

³²⁷ Στο ίδιο, σ. 73

κακοδιαχείρισης. Με την σύμβαση παραχώρησης της Κύπρου, η Αγγλία υποσχόταν να καταβάλει στην Πύλη το εκάστοτε υπάρχον πλεόνασμα από τα έσοδα, έναντι των δαπανών για το νησί. Δηλαδή, η Αγγλία είχε αναλάβει την υποχρέωση να πληρώσει στον Σουλτάνο ένα ετήσιο μίσθωμα για τις κρατικές γαίες.³²⁸ Και ενώ, σύμφωνα με τους υπολογισμούς, το πλεόνασμα έφθανε τις 50.000-65.000 στερλίνες, οι Άγγλοι συμφώνησαν στις 92.800 στερλίνες, επειδή είχαν εξαρχής την πρόθεση να μην αποδώσουν στον σουλτάνο το πλεόνασμα, αλλά να χρησιμοποιήσουν τους τόκους για το οθωμανικό δάνειο το οποίο είχε χορηγηθεί με την εγγύηση της βρετανικής κυβέρνησης. Γι' αυτόν τον σκοπό, μετονόμασαν το πλεόνασμα των εσόδων σε «φόρο υποτέλειας» που έπρεπε να πληρώσουν οι Κύπριοι στον σουλτάνο. Λόγω της αποτελεσματικότερης διοίκησης των Άγγλων, τα φορολογικά έσοδα αυξήθηκαν. Σύμφωνα με κυπριακά στοιχεία του 1895³²⁹ τα φορολογικά έσοδα από 113.000 στερλίνες ετησίως-κατά την οθωμανική περίοδο- έφθασαν στις 188.000 στερλίνες, δηλαδή αύξηση 66%. Σύμφωνα με τον πίνακα φορολογίας και προσόδων, το 1914, οι φόροι ήταν³³⁰: Τελωνειακοί δασμοί, τέλη λιμένων, φόρων, αποβάθρας και καραντίνας, άμεσοι φόροι, τέλη αδειών, φόρος αιγοπροβάτων, φόρος χοίρων, Vergi Kimat: 2/1000 (αντί 4/1000 της οθωμανικής περιόδου) επί της αξίας γαιών, σπιτιών και άλλης ακίνητης περιουσίας, Defter Khahane: Αμοιβές κτηματολογικού γραφείου, φόρος καπνού, τσιγάρων, πρόστιμα και κατασχέσεις, πληρωμές ειδικών υπηρεσιών, φόροι δημόσιων έργων, υποτελικός φόρος

Ωστόσο παρά την τεράστια αύξηση, το νησί εξακολουθούσε να υποφέρει από χρόνια έλλειψη χρημάτων.

Οι Βρετανοί δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με την γεωργία της Κύπρου, αν και οι κάτοικοί της ζούσαν βασικά από αυτήν. Μόνον όταν πήρε επικίνδυνες διαστάσεις η επιδρομή των ακρίδων, στην δεκαετία του 1880, αποφάσισαν να ασχοληθούν οι Βρετανοί. Επέβαλαν ειδικό φόρο για τις ακρίδες και δαπάνησαν περίπου 25.000 στερλίνες για την εξολόθρευση των εντόμων.³³¹

Το δεύτερο σημαντικό πρόβλημα των Κύπριων αγροτών ήταν η χρόνια έλλειψη νερού. Η σχεδόν πλήρης ανομβρία το χειμώνα είχε καταστρεπτικές συνέπειες για την γεωργία, ιδιαίτερα στον κάμπο της Μεσαριάς. Μια προσπάθεια εγκατάστασης υδραγωγείων και ποτιστικών αγωγών που έγινε την δεκαετία του 1890 αποδείχτηκε ελάχιστα επιτυχής και πολύ δαπανηρή.³³² Το 1898 η κυπριακή αντιπροσωπεία που επισκέφθηκε το Λονδίνο, πρότεινε στον υπουργό Αποικιών την ίδρυση υπουργείου Γεωργίας, Αγροτικής Τράπεζας και την δημιουργία πρότυπων

³²⁸ Στο ίδιο, σ. 104

³²⁹ Στο ίδιο, σ. 108

³³⁰ Παπαγεωργίου, *Η πρώτη περίοδος της Αγγλοκρατίας*, οπ. π, σσ. 158-159

³³¹ Ρίχτερ, οπ. π, σ. 131

³³² Στο ίδιο

αγροκτημάτων. Τελικά, ο υπουργός συμφώνησε στην δημιουργία ενός Συμβουλίου Γεωργίας με συμβουλευτική λειτουργία.³³³ Για την αντιμετώπιση της τοκογλυφίας, λόγω μη ύπαρξης Αγροτικής Τράπεζας, το Νομοθετικό Συμβούλιο εξέδωσε το 1897 έναν νόμο, με τον οποίο έκανε δυνατή την δημιουργία Δημοσίου Ταμείου Δανείων, το οποίο τροφοδοτούνταν από το δημόσιο χρήμα και το πλεόνασμα του φόρου των ακρίδων.

Αντίθετα με την γεωργία, οι Βρετανοί ασχολήθηκαν εξ αρχής με την δασοκομία. Ήδη από την δεκαετία του 1870 είχαν ληφθεί κάποια μέτρα από τις οθωμανικές αρχές, τα οποία δεν ήταν αποτελεσματικά, εξαιτίας οικονομικών λόγων και κακής διοίκησης. Ο πρώτος Άγγλος διοικητής Wolseley ζήτησε να φυτευθούν χιλιάδες δέντρα γύρω από την Λευκωσία και την Λάρνακα. Ο Γάλλος δασοκόμος Paul-Gabriel Madon έγινε ο πρώτος διευθυντής δασών της Κύπρου, το 1880.³³⁴ Εμπόδιο στο πρόγραμμα της αναδάσωσης ήταν ο μεγάλος αριθμός κατσικιών που υπήρχαν στο νησί. Την περίοδο εκείνη η Κύπρος είχε τον μεγαλύτερο αριθμό αιγών (250.000) από κάθε άλλο μέρος της Μεσογείου.³³⁵ Ένα επιπλέον επιβαρυντικό γεγονός ήταν ότι τα περισσότερα μοναστήρια της Κύπρου, που βρίσκονταν στα βουνά, έτρεφαν επίσης μεγάλα κοπάδια κατσικιών.³³⁶ Αλλά και οι αγρότες, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι., εκχέρσωσαν τη γη για να φυτέψουν αμπέλια ή δημητριακά.

Πρώτο μέτρο από πλευράς Άγγλων για την βελτίωση της εικόνας των δασών ήταν η περίφραξη των κρατικών δασών και η εγκατάσταση φυλακίων ελέγχου. Ακολούθησε η απαγόρευση εισαγωγής κατσικιών και, το 1888, εκδόθηκε νόμος ο οποίος έδινε στον κυβερνήτη την δυνατότητα επιβολής φόρου στις κατσίκες. Τέλος, τον 20^ο αι, και συγκεκριμένα το 1913, περιορίστηκε με νόμο η εκτροφή κατσικιών μόνο σε μη δασικές περιοχές.³³⁷ Τα κύρια εξαγόμενα προϊόντα στο τέλος του 19^{ου} αι (1878-1897) ήταν το βαμβάκι, η σταφίδα, το κριθάρι, η βρώμη, το σιτάρι, το δέρμα, το μετάξι, το κρασί και το μαλλί.³³⁸

Η αύξηση της εν γένει οικονομικής δραστηριότητας δημιούργησε ανάγκες για νέα πιστωτικά ιδρύματα. Ως τα τέλη του 19^{ου} αι. το μόνο πιστωτικό ίδρυμα του νησιού ήταν η Οθωμανική Τράπεζα, η οποία είχε ιδρυθεί το 1863 με σουλτανικό διάταγμα και διέθετε παραρτήματα στην Κωνσταντινούπολη, το Λονδίνο και το Παρίσι. Η κυπριακή έδρα της βρισκόταν στην Λευκωσία, ενώ υποκαταστήματά της υπήρχαν στη Λάρνακα, την Λεμεσό, την Αμμόχωστο και την Πάφο. Το 1903 ιδρύθηκε ένα κρατικό Ταμιευτήριο. Επτά χρόνια αργότερα άνοιξε κατάστημα στην Λευκωσία και την Λεμεσό η Τράπεζα των Αθηνών, με πρακτορεία στην Αμμόχωστο, την Πάφο,

³³³ Στο ίδιο, σ. 132 και Georgallides, *οπ. π.*, σ. 143

³³⁴ Ρίχτερ, *οπ. π.*, σ. 129

³³⁵ Στο ίδιο, σ. 129 και Ζαφειρίου, *οπ. π.*, σ. 54

³³⁶ Η μονή Κύκκου είχε το 1884 πάνω από 20.000 ζώα, Ρίχτερ, *οπ. π.*, σ. 129

³³⁷ Ρίχτερ, *οπ. π.*, σ. 130

³³⁸ Παπαγεωργίου, *Η πρώτη περίοδος της Αγγλοκρατίας*, *οπ. π.*, σσ. 167-169

την Λάρνακα και την Κυρήνεια. Το 1912 ιδρύθηκε η Τράπεζα της Κύπρου με κεντρικό κατάστημα στην Λευκωσία και υποκαταστήματα σε όλες τις κυπριακές πόλεις.³³⁹

³³⁹ Στο ίδιο, σ. 172

iii. Κοινωνία-παιδεία

Το εκπαιδευτικό σύστημα, ως την εποχή των μεταρρυθμίσεων του Tanzimat, είχε κυρίως θρησκευτικό χαρακτήρα. Η κάθε θρησκευτική κοινότητα ήταν υπεύθυνη για την εκπαίδευση των μελών της.³⁴⁰ Στην Κύπρο, από το 1571 και έπειτα, λειτουργούσαν ιεροδιδασκαλεία (medrese) και σχολεία δημοτικής εκπαίδευσης (sibyan) για τους μουσουλμάνους (τα οποία χρηματοδοτούνταν από διάφορα βακούφια), καθώς και σχολεία ελληνικών γραμμάτων, τα οποία λειτουργούσαν μέσα από πρωτοβουλίες Αρχιερέων και εκκλησιαστικών ιδρυμάτων.³⁴¹

Η κρατική μέριμνα για την λειτουργία ενός εκπαιδευτικού συστήματος γίνεται στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του 19^{ου} αιώνα και της προσπάθειας για εκδυτικισμό του οθωμανικού κράτους. Σύμφωνα με το πνεύμα των μεταρρυθμίσεων η επίσημη εξαγγελία των οποίων γίνεται το 1839 με το Διάταγμα του Χαττ-ι Σερίφ (Hatt-I Serif), η Παιδεία εκκοσμικεύεται και γίνεται προσπάθεια να δημιουργηθεί ένα σύστημα που να αφορά όλους τους κατοίκους του Οθωμανικού κράτους. Η προσπάθεια για την κρατική Παιδεία σχετίζεται με την λογική του οθωμανισμού (osmanilik) που αναπτύσσεται την περίοδο αυτή και στοχεύει στην δημιουργία ενός κοινού οθωμανικού έθνους. Παρ' όλα αυτά οι πρακτικές που ακολουθεί το κράτος παραπέμπουν όχι στην δημιουργία μίας ενιαίας Παιδείας, αλλά σε πολλές διαφορετικές Παιδείες που ανήκουν στα εθνικοθρησκευτικά σύνολα που απαρτίζουν το οθωμανικό πληθυσμό³⁴². Στο ιε' άρθρο του αυτοκρατορικού Διατάγματος Hatt-i Humayun του 1856, καταγράφεται ότι : *«επιτρέπεται εις πάσαν κοινότητα να καθιδρύση δημόσια σχολεία των επιστημών, των τεχνών και της βιομηχανίας, αλλ' ο τρόπος διδασκαλίας και η εκλογή των καθηγητών των τοιούτων σχολείων θέλουσιν είσθαι υπό την επιτήρησιν και του ελέγχου μικτού συμβουλίου της δημοσίας εκπαιδεύσεως, ούτινος τα μέλη θέλουσι διορίζεσθαι παρ' ημών»*³⁴³.

Έτσι, σύμφωνα με τις μεταρρυθμίσεις, η Παιδεία των χριστιανών και των μουσουλμάνων στην Κύπρο, από αυτήν την περίοδο και έπειτα, είναι ξεχωριστή και υπάγεται στη διαχείριση των Αρχών των millet τους ενώ, παρά το πνεύμα των μεταρρυθμίσεων, η λογική που κυριάρχησε σε σχέση με την Παιδεία ήταν η λογική του «κατασκευάζω όσα πράγματα μπορώ με παλιά υλικά»³⁴⁴. Όπως τόνιζε το Hatt-i Humayun σε σχέση με την ανέγερση των σχολείων, σε ό, τι αφορούσε τις

³⁴⁰ Ρίχτερ, οπ. π., σ. 73.

³⁴¹ Για την Παιδεία στην Κύπρο πριν το Tanzimat βλ. Περιστιάνης Ι.Κ., *Ιστορία των ελληνικών γραμμάτων : Από της τουρκικής κατακτήσεως μέχρι της αγγλικής κατοχής (1571-1878)*, Λευκωσία 1930 · Φιλίππου Λοΐζος, *Τα ελληνικά γράμματα εν Κύπρω κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας (1571-1878)*, Λευκωσία 1930.

³⁴² Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία 19^{ος} αι.-1919*, οπ. π., σ. 210.

³⁴³ Νικολαΐδης Δημήτρης, *Οθωμανικοί Κώδικες ήτοι συλλογή απάντων των νόμων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, τ. 3 Κων/πολη 1890, σ. 2862.

³⁴⁴ Χρηστίδου-Λιοναράκη Σεβαστή, «Το οθωμανικό εκπαιδευτικό σύστημα και τα ελληνικά μειονοτικά σχολεία την εποχή του Τανζιμάτ» στο *Σύγχρονα Θέματα*, 74-75(2000), σ. 140-151

περιοχές που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, «όταν επέλθει η ανάγκη να ανεγερθώσι νέα τοιαύτα οικοδομήματα, το σχέδιον και το σχήμα, εγκριθέντα από του πατριάρχου ή των αρχηγών της κοινότητος...»³⁴⁵. Σε σχέση με την Κύπρο, η εκκλησία της Κύπρου, στο πρόσωπο των Αρχιερέων της, τίθεται επικεφαλής της λειτουργίας και της οργάνωσης των σχολείων για τους ορθόδοξους, ως η ανώτερη Αρχή για ζητήματα δημοτικής και μέσης Εκπαίδευσης.³⁴⁶

Έτσι, οι εκκλησιαστικές Αρχές της Κύπρου, δηλαδή η Αρχιεπισκοπή και οι Μητροπόλεις, δημιουργούν ένα εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο υπακούει στους όρους που έθεταν οι μεταρρυθμίσεις στο οθωμανικό κράτος και αφορά στους ορθόδοξους στο νησί. Τον Νοέμβριο του 1830 ο Αρχιεπίσκοπος Πανάρετος συγκαλεί Γενική Συνέλευση, στην οποία πήραν μέρος οι Μητροπολίτες και οι «προκριτώτεροι άνδρες εκ των πολιτικών της νήσου»³⁴⁷. Στη Συνέλευση αποφασίστηκε η δημιουργία σχολείων (Ελληνικού και αλληλοδιδασκτικού στην Λευκωσία, αλληλοδιδασκτικού στην Σκάλα και στην Λεμεσό), όπως επίσης και η χρηματική συνδρομή των πολιτών για τον μισθό των διδασκόντων³⁴⁸. Ιδιαίτερης σημασίας ήταν η Ελληνική Σχολή, η οποία άρχισε τις εργασίες της ύστερα από την πρωτοβουλία του Αρχιεπισκόπου Πανάρετου.³⁴⁹

Στις 22 Μαΐου 1839 συγκαλείται ξανά παρόμοια γενική συνέλευση, κατά την οποία αποφασίζεται η αύξηση των σχολείων, καθορίζονται οι μισθοί των δασκάλων και καταγράφονται οι εισφορές για την Παιδεία ως ένα είδος ετήσιου προϋπολογισμού. Συστήνονται οι σχολικές επιτροπές σε κεντρικό και επαρχιακό επίπεδο, οι οποίες απαρτίζονται από λαϊκούς, αλλά σε αυτές προεδρεύουν ο Αρχιεπίσκοπος ή οι οικείοι Μητροπολίτες. Η διοίκηση των σχολείων που βρίσκονται στο νησί υπάγεται στις επαρχιακές σχολικές επιτροπές, οι οποίες εκλέγονται μετά την σύγκληση γενικής συνέλευσης, από τον Αρχιεπίσκοπο για την Λευκωσία και από τους Μητροπολίτες για τις περιφέρειες τους. Οι επιτροπές αυτές είναι συνήθως εξαμελείς και αναλαμβάνουν τις διοικητικές και οικονομικές υποθέσεις των σχολείων.³⁵⁰

Η ελληνική παιδεία στην Κύπρο αρχίζει να παρουσιάζει σημαντική ανάπτυξη κυρίως από το 1859 και μετά, όταν τα σχολεία πολλαπλασιάζονται και ιδρύεται το πρώτο Παρθεναγωγείο.³⁵¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1839 λειτουργούσαν τρεις ελληνικές σχολές (Λευκωσία, Λάρνακα,

³⁴⁵ Νικολαΐδης Δ., *Οθωμανικοί Κώδικες* οπ. π., σ. 2861.

³⁴⁶ Anastasiades Andreas G., *The Development of the Administration of Elementary Education in Cyprus*, Λευκωσία 1979, σ. 16.

³⁴⁷ Φιλίππου Λοΐζος, οπ. π. σ.164 · Ρίχτερ, οπ. π., σσ. 75-76.

³⁴⁸ Αναλυτικότερα τις αποφάσεις βλ. Φιλίππου, οπ. π., σσ. 164-166.

³⁴⁹ Για την λειτουργία του, στο ίδιο, σσ. 189-203

³⁵⁰ Αναλυτικότερα βλ. στο ίδιο, σ. 168.

³⁵¹ Στο ίδιο, σ. 173.

Πάφο) , επτά αλληλοδιδασκτικά σχολεία (2 στην Λευκωσία , 2 στην Λάρνακα 1 στην Λεμεσό , 1 στην Πάφο και 1 στην Κερύνεια) , ενώ το 1878 ο αριθμός των σχολείων ανέρχεται σε 83.³⁵²

Σύμφωνα με τις αναφορές που βρίσκονται στον Κώδικα Α' της Αρχιεπισκοπής Κύπρου, το 1860 λειτουργούσαν στην Κύπρο 22 χριστιανικά σχολεία, στα οποία φοιτούσαν 1.179 μαθητές³⁵³. Τα μαθήματα που διδάσκονταν ήταν η ανάγνωση, γραφή, μαθηματικά, η Ελληνική και η Τουρκική γλώσσα.³⁵⁴ Το εκπαιδευτικό σύστημα υπάκουε μεν στις υποταγές των μεταρρυθμίσεων, αλλά ταυτόχρονα, συνέδεε το millet των Ρωμιών της Κύπρου με το millet των Ρωμιών που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, καθώς και με το σύνολο του ελληνισμού, με κέντρο αναφοράς την Αθήνα και το ελληνικό εθνικό κράτος.

Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως είναι ενήμερος για την κατάσταση Παιδείας στο νησί και, κατά διαστήματα, ενισχύει οικονομικά την λειτουργία των σχολείων.³⁵⁵ Από την πλευρά της, η εκπαιδευτική επιτροπή της Κύπρου αποστέλλει στον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο ετήσιες αναφορές.³⁵⁶ Με αυτόν τον τρόπο, αναπτύσσεται, μέσα από την ενιαία εκπαίδευση, ένα δίκτυο ομογενοποίησης και ενότητας του millet των Ρωμιών, ένα συγκεντρωτικό σύστημα εκπαιδευτικής ηγεσίας που εξουδετερώνει τον εκκλησιαστικό, αλλά και τον διοικητικό κατακερματισμό.³⁵⁷

Το ιδεολογικό, όμως, περιεχόμενο της εκπαίδευσης, καθώς και το εκπαιδευτικό πρόγραμμα δεν καθορίζονται ούτε στην Κύπρο, ούτε στην Κωνσταντινούπολη. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα διαμορφώνεται στην Αθήνα και οι δάσκαλοι και το υλικό έρχεται από εκεί διαμορφώνοντας, έτσι, ένα ιδεολογικό κλίμα που κέντρο αναφοράς του έχει την Αθήνα και το ελληνικό κράτος.³⁵⁸ Όλο το εκπαιδευτικό σύστημα διαρθρώνεται γύρω από το εκκλησιαστικό θεσμικό σύστημα, υπό την εποπτεία των εκκλησιαστικών αρχών. Η ίδια η Εκκλησία καθίσταται πεδίο αναπαραγωγής των αρχών δύο κέντρων: της Κωνσταντινούπολης και της Αθήνας. Η Κωνσταντινούπολη λειτουργεί ως πρωτεύουσα του οθωμανικού κράτους και του Πατριάρχη, κέντρο της οθωμανικής και εκκλησιαστικής ορθόδοξης νομιμότητας, αλλά και κέντρου αναπαραγωγής, μέσω του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, της Αθήνας. Η Αθήνα από την άλλη μεριά,

³⁵² Αναγνωστοπούλου Σία, «Κύπρος 1830-1878» οπ. π. σ. 371 · Περισιάνης, οπ. π., σ. 74.

³⁵³ Τα στοιχεία των αναφορών είχαν συγκεντρωθεί ύστερα από εντολή της Υψηλής Πύλης, και είχαν σταλεί σ' αυτήν μέσω του διοικητή του νησιού την περίοδο εκείνη, Ισχάκ Χαφούζ Χακκή. Βλ. Φιλίππου, οπ. π., σσ. 175-176.

³⁵⁴ Στο ίδιο

³⁵⁵ Αναγνωστοπούλου Σία , «Κύπρος 1830-1878» οπ. π., σ. 371.

³⁵⁶ Βλ. αναφορά του 1872 Φιλίππου, οπ. π., σσ. 177-178.

³⁵⁷ Αναγνωστοπούλου, «Κύπρος 1830-1878», οπ. π., σ. 371

³⁵⁸ Μιχαήλ Ν. Μιχάλης, «Εθνοθηρησκευτική ελληνική και τουρκική Παιδεία στην Κύπρο: Από το Τανζιμάτ στο σύγχρονο κράτος», σε *Ιστορικά*, 24(2007), σ.51.

λειτουργεί ως κέντρο πολιτισμικής ενότητας όλου το έξω ελληνισμού³⁵⁹ δίνοντας οικονομική στήριξη σε ελληνικά σχολεία στον οθωμανικό χώρο, αποστέλλοντας βιβλία και προωθώντας η διάδοση της εθνικής παιδείας.

Σύμφωνα με την αναφορά του Αρμοστή Biddulph το 1880 με την βρετανική κυριαρχία στην Κύπρο ο αριθμός των σχολείων φτάνει τα 140, εκ των οποίων τα 76 ήταν χριστιανικά και τα 64 μουσουλμανικά³⁶⁰. Στην αναφορά του ο Biddulph προτείνει την ίδρυση ενός ιδρύματος επιμόρφωσης των δασκάλων με Άγγλο διευθυντή και βοηθούς οι οποίοι θα μιλούσαν ελληνικά και τουρκικά, αλλά θα μπορούσαν να διδάξουν και αγγλικά. Οι επιχορηγήσεις στα υπάρχοντα σχολεία θα θεωρούνταν σπατάλη.³⁶¹ *«Πρέπει να θεσπιστεί ως αξίωμα ότι η διδασκαλία της αγγλικής γλώσσας είναι το πρώτο βήμα για να προχωρήσουν οι μαθητές στα ανώτερα μαθήματα [...] Διδάσκοντάς τους αγγλικά τους ανοίγουμε την πύλη σε κάθε είδους σύγχρονη γνώση και πρόοδο, γιατί έτσι τους δίνουμε το μέσο πρόσβασης σε όλους τους κλάδους της ανθρώπινης γνώσης»*³⁶². Μάλιστα, ο ίδιος, στην αναφορά του, σημειώνει πως: *«Η κατάσταση της εκπαίδευσης εν τη Κύπρω, εξεταζομένη με τας νεωτέρας ιδέας, δέον να θεωρηθή ως ευρισκομένη εις χαμηλόν επίπεδον. Η πλειονότης του αγροτικού πληθυσμού ουδεμίαν, ή μικράν μόρφωσιν έλαβε. Εις πολλά χωρία δεν υπάρχει ουδέ εν πρόσωπον το οποίον δύναται να αναγινώσκη και να γράφη, και η μόρφωσις των γυναικών είναι καθ' ολοκληρίαν παραμελημένη»*.³⁶³

Οι εκθέσεις των βρετανικών διοικητών φανερώνουν την κατάσταση της Παιδείας στο νησί κατά τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Σύμφωνα με τον διοικητή της Λευκωσίας Colonel Gordon: *«Το ζήτημα της παιδείας διατελεί επί του παρόντος υπό μελέτην και ελπίζω ότι τα εν τη πόλει της Λευκωσίας θα περιέλθουν εις την εξουσίαν των δημοτικών αρχών. Υπάρχουσι μόνον τέσσερα χριστιανικά σχολεία. Τα εύρον πάντοτε με καλήν επίβλεψιν καθαρά και με καλήν τάξιν. Ο Αρχιεπίσκοπος και οι ιερείς του φαίνεται ότι λαμβάνουν μεγάλην φροντίδα δια την καλήν των συντήρησιν»*.³⁶⁴ Σύμφωνα με την αναφορά του Captain Inglis στην Αμμόχωστο, *«ελειτουργούν 8 μουσουλμανικά σχολεία βοηθούμενα όλα υπό του Εβκάφ [...]. Πάντα ήταν ανεγνωρισμένα υπό της κυβερνήσεως και παρείχαν εκπαίδευσιν εις 250 παιδιά. Υπήρχαν και 10 σχολεία μη χορηγούμενα υπό της Κυβερνήσεως εν οίς εδιδάσκοντο 350 παιδιά ανάγνωσιν, γραφήν, αριθμητικήν και Ιεράν Ιστορίαν. Δεν παρέχονται λεπτομέρειαι ως προς την αποτελεσματικότητα της παρεχομένης μορφώσεως, αλλ' είναι αξιοσημείωτον ότι οι διδάσκαλοι γενικώς ημείβοντο ανεπαρκώς μέχρις απελπισίας και εις πολλές περιστάσεις είτε μετέβαινον και εδίδασκον εκ*

³⁵⁹ Αναγνωστοπούλου Σία, «Κύπρος 1830-1878» οπ. π., σσ. 371-372.

³⁶⁰ Ρίχτερ οπ. π., σ. 120 · Φιλίππου, οπ. π. σ. 180.

³⁶¹ Ρίχτερ οπ.π. σ. 170.

³⁶² Orr Captain, *Cyprus under British rule*, London 1918, εκδ. R. Scott, σ. 122.

³⁶³ Φιλίππου, οπ.π, σ. 89

³⁶⁴ Στο ίδιο, σ.σ, 182-183

καθαράς αγάπης προς το έργων των, είτε συχνάκις έκλειον την σχολήν των»³⁶⁵. Η έκθεση του διοικητή Warren για την Λεμεσό είναι ιδιαίτερα κατατοπιστική: «*Η πρώτη μεγάλη ανάγκη της πόλεως είναι η εκπαίδευσις. Το ήδη υπάρχον εν λειτουργία σχολείον είναι πτωχικώς πεποικισμένον και από απόψεως διδασκάλων και μέσων. Οι διδάσκαλοι είναι ως επί το πολύ ελληνικής εθνικότητος. Ο λαός είναι εις θέσιν να θέλει να πληρώνη αρκετά ποσά δια την μόρφωσιν των τέκνων του. Πράγματι πολλά παιδιά πηγαίνουν τώρα εις τας Αθήνας και την Βηρυτόν, και αλλαχού. Ευελπιστώ ότι θα είναι δυνατή η παροχή βοήθειας κυβερνητικής δια τόσον καλόν έργον όσον η επιτόπιος εκπαίδευσις των Κυπρίων.*»³⁶⁶ Στην Πάφο «*η εκπαίδευσις είναι παραμελημένη κατά τρόπον λυπηρόν*»³⁶⁷, σύμφωνα με τον Arthour Young. «*Τα σχολεία συνετηρούντο εκ των εισφορών των μαθητών και εκ των εκκλησιαστικών χορηγημάτων*».³⁶⁸

Με την εγκατάσταση της Βρετανικής διοίκησης στο νησί, το 1878, γίνεται προσπάθεια για την ακύρωση των οθωμανικών διοικητικών πρακτικών και την εγκαθίδρυση ενός νεωτεριστικού διοικητικού σχήματος. Ωστόσο, ο διαχωρισμός του πληθυσμού στη βάση της θρησκευτικής πίστης θεσμοθετείται και γίνεται πολιτικός, αφού η εκλογή των αιρετών μελών στο Νομοθετικό Συμβούλιο, αλλά και σε οποιαδήποτε άλλα Σώματα, γίνεται με βάση την διάκριση του πληθυσμού σε μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους, κάτι που συμβαίνει και στον τομέα της παιδείας.³⁶⁹

Αμέσως μετά την εγκατάσταση της, η βρετανική διοίκηση προσπάθησε να θέσει υπό τον έλεγχό της τα υπάρχοντα σχολεία των κοινοτήτων και το 1880 διορίζει ως Διευθυντή Παιδείας, τον κληρικό Josiah S. Spencer. Το 1881 δημιουργούνται δύο ξεχωριστά συμβούλια: το Συμβούλιο για την Ελληνική Εκπαίδευση και το Συμβούλιο για την Μουσουλμανική Εκπαίδευση. Καθήκοντα Προέδρου και στα δύο Συμβούλια είχε ο Αρχιγραμματέας της διοίκησης ενώ, και στα δύο Συμβούλια, γραμματέας ήταν ο επιθεωρητής σχολείων (πρώην διευθυντής Παιδείας)³⁷⁰. Βασικότερες αρμοδιότητες των Συμβουλίων ήταν η κατανομή της κυβερνητικής χορηγίας στα σχολεία των κοινοτήτων και η επίβλεψη των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων τους.

Στο Λονδίνο ο υπουργός αποικιών λόρδος Κίμπερλυ αντέδρασε αρνητικά στην πρόταση του Biddulph για ίδρυση αγγλικών σχολείων, αλλά και για την διδασκαλία της αγγλικής γλώσσας στα υφιστάμενα δημοτικά σχολεία. Τη διδασκαλία στην αγγλική την απέρριψε με την αιτιολογία ότι «*τα ελληνικά [...] δεν παρέχουν μόνο τα πλούσια εφόδια της κοινής εκπαίδευσης αλλά*

³⁶⁵ Φιλίππου, οπ.π, σ. 184

³⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 186

³⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 186

³⁶⁸ Στο ίδιο

³⁶⁹ Μιχαήλ Μ. οπ.π. σ 53.

³⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 54.

συμβάλλουν και στην επίτευξη υψηλής πνευματικής καλλιέργειας». ³⁷¹ Εν συνεχεία, απέρριψε τις προτάσεις ίδρυσης αγγλικών γυμνασίων και ινστιτούτου εκπαίδευσης δασκάλων. Κατά των Biddulph, ήταν προτιμότερο να ενισχυθούν τα ήδη υπάρχοντα σχολεία και των δύο κοινοτήτων ώστε με επιθεωρήσεις, με την συστηματική δημιουργία σχολικών επιτροπών και ενός Συμβουλίου Εκπαίδευσης, αλλά και με την περιστασιακή μικρή οικονομική υποστήριξη αξιόλογων δασκάλων και σχολείων να προωθηθεί η εκπαιδευτική πρόοδος. *«Στόχος της κυβέρνησης δεν είναι η βαθμιαία ανάληψη της ευθύνης για την εκπαίδευση, αλλά η απλή συμμετοχή εν είδει βοήθειας στα οικονομικά και διοικητικά βάρη, τα οποία θα εξακολουθήσουν να φέρουν η χριστιανική και μουσουλμανική κοινότητα».* ³⁷²

Στη συνέχεια ο Κίμπερλυ έκανε λόγο για τον φόρο υποτέλειας: τα οικονομικά της Κυπριακής Κυβέρνησης ήταν τόσο υπερφορτωμένα από το βάρος του φόρου προς την Πύλη, ώστε δεν ήταν σε θέση να αναλάβει οποιεσδήποτε οικονομικές υποχρεώσεις για την υποστήριξη του σχολικού συστήματος. ³⁷³ Κατά το έτος 1882 η κυβέρνηση διέθεσε συνολικά 3.000 στερλίνες, εκ των οποίων 2.250 έλαβαν τα ελληνικά σχολεία και 750 στερλίνες τα τουρκικά. Για τα ελληνικά σχολεία αυτό αποτελούσε σημαντική πρόοδο διότι, κατά την οθωμανική περίοδο, δεν είχαν καμία ενίσχυση, όμως ακόμα και για τουρκικά σχολεία το νέο σύστημα σήμαινε κάποια βελτίωση διότι επί, οθωμανικής κυριαρχίας, έπαιρναν επιχορήγηση ύψους μόνο 500 στερλινών. ³⁷⁴

Το 1895 ψηφίζεται Νόμος για την Παιδεία ο οποίος, ουσιαστικά, επισημοποιεί το διαχωρισμό της Παιδείας του νησιού και αναφέρει ότι: *«Εγκαθιδρύονται Εκπαιδευτικά Συμβούλια (ξεχωριστά για τους ορθοδόξους και τους μουσουλμάνους) που θα ρυθμίζουν και θα αποφασίζουν οριστικά πάνω σε όλα τα θέματα που συνδέονται με την μουσουλμανική και την χριστιανική εκπαίδευση στην Κύπρο και θα συμβουλεύουν και θα βοηθούν τον Υπάτο Αρμοστή στη διάθεση των ποσών που ψηφίζονται κάθε χρόνο ως χορηγία για την εκπαίδευση».* ³⁷⁵ Σύμφωνα με τον Νόμο του 1895, σχηματίζονται δύο ανώτατα εκπαιδευτικά Συμβούλια, με έδρα τους την Λευκωσία. Το ελληνικό εκπαιδευτικό Συμβούλιο απαρτιζόταν από τον Αρχιγραμματέα της διοίκησης ως πρόεδρο, τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου και εννέα αιρετά μέλη. Τα έξι εκλέγονταν από την ελληνική κοινότητα (ένα από κάθε μία Επαρχιακή Εκπαιδευτική Επιτροπή) και τα τρία εκλέγονταν από τους

³⁷¹ Ρίχτερ οπ.π. σ. 121.

³⁷² Στο ίδιο, σ. 121.

³⁷³ Orr οπ.π. σ. 124.

³⁷⁴ Ρίχτερ οπ.π. σ. 122.

³⁷⁵ Μιχαήλ Μ. οπ.π. σ. 54.

Έλληνες Βουλευτές του Νομοθετικού Συμβουλίου μεταξύ τους. Τα μέλη του Συμβουλίου είχαν διετή θητεία.³⁷⁶

Το Συμβούλιο είχε δικαίωμα να προτείνει στον Αρμοστή τα σχολεία που θα έπρεπε να λάβουν οικονομική ενίσχυση. Καθόριζε το διδακτικό πρόγραμμα και τα βιβλία και μεριμνούσε γενικά για τα εκπαιδευτικά ζητήματα. Το συμβούλιο ήταν επίσης αρμόδιο για τον διορισμό και την απόλυση των δασκάλων. Σε επαρχιακό επίπεδο, ο Νόμος προέβλεπε την δημιουργία των επαρχιακών εκπαιδευτικών Επιτροπών οι οποίες ήταν, επίσης, κοινοτικές. Οι επαρχιακές επιτροπές για τους χριστιανούς απαρτιζόνταν από τον τοπικό διοικητή, τον Μητροπολίτη της συγκεκριμένης επαρχίας και τέσσερα αιρετά μέλη, τα οποία εκλέγονταν από τους πληθυσμούς των περιοχών στις οποίες λειτουργούσαν σχολεία.³⁷⁷

Στα χριστιανικά σχολεία, εκτός από τα θρησκευτικά, δινόταν έμφαση στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Στα μεγαλύτερα σχολεία διδάσκονταν και αρχαία ελληνικά, με διδακτικό βιβλίο την «Κύρου Ανάβαση» του Ξενοφώντα. Στα μαθηματικά περιλαμβανόταν και γεωμετρία. Η φυσική ιστορία, η φιλοσοφία, η ιστορία, η γεωγραφία, η μουσική, η καλλιγραφία και η γυμναστική ήταν μαθήματα που, επίσης, διδάσκονταν στα ελληνικά σχολεία.³⁷⁸ Ο Νόμος του 1895, ουσιαστικά, μέσω της ξεχωριστής Παιδείας, διατηρούσε και ενίσχυε την οθωμανική λογική των κοινοτικών συνόλων και την αρμοδιότητα των θρησκευτικών αρχών για ζητήματα εκπαίδευσης.

Η στάση των δύο κοινοτήτων/εθνοτήτων έναντι της παιδείας ήταν πολύ διαφορετική. Από ελληνικής πλευράς, η παιδεία θεωρούνταν ένα μέσο προαγωγής της ιδέας της Ένωσης με το ελληνικό κράτος και είχε την υποστήριξη της ηγετικής ελίτ. Για την τουρκική πλευρά, η παιδεία είχε ως βασικό σκοπό να γίνουν τα παιδιά καλοί μουσουλμάνοι και να γνωρίσουν τον τουρκικό πολιτισμό.³⁷⁹ Επειδή οι ίδιοι οι Βρετανοί δεν κατάρτιζαν κανένα πρόγραμμα, δεν συνέγραφαν κανένα βιβλίο και δεν εκπαίδευαν τους δασκάλους, οι Κύπριοι στρέφονταν προς το οθωμανικό κράτος οι μουσουλμάνοι, και προς το ελληνικό οι χριστιανοί. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα ήταν αντιγραφή των αντίστοιχων ελληνικών ή τουρκικών, τα σχολικά βιβλία εισάγονταν από τις μητρικές χώρες και οι δάσκαλοι ήταν απόφοιτοι των εκεί εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, όταν δεν έφερναν κατ' ευθείαν δασκάλους από τις χώρες αυτές στην Κύπρο. Έτσι το επίπεδο της παιδείας παρέμενε χαμηλό και τα εισαγόμενα σχολικά προγράμματα συνέβαλαν στο διχασμό των δύο εθνοτήτων.

³⁷⁶ Μιχαήλ Μ. οπ.π. σ. 55-56.

³⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 56.

³⁷⁸ Ρίχτερ οπ.π. σσ. 123-124.

³⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 124.

Πλέον, πέρα από την διαφορά τους στην θρησκεία, προστίθεται και ένα νέο στοιχείο, ο εθνικισμός. Με την δημιουργία του ελληνικού κράτους, το 1830, δημιουργήθηκε η επιθυμία να ενωθούν όλοι οι Έλληνες σε μία ενιαία κρατική οντότητα. Αυτή η επιδίωξη απετέλεσε την κεντρική πολιτική ιδέα στη Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα με την ονομασία Μεγάλη Ιδέα. Το ελληνοκυπριακό ισοδύναμο της Μεγάλης Ιδέας ήταν η «Ένωση» της Κύπρου με την Ελλάδα.³⁸⁰

Και οι δάσκαλοι δίδασκαν στα παιδιά την αγάπη για την μητέρα πατρίδα. *«Τα ελληνικά δημοτικά σχολεία χρησιμοποιούνται ως εκκολαπτήρια της Ελληνικής Ιδέας. Είναι ζήτημα αν υπάρχει στο νησί σχολείο του οποίου οι τοίχοι να μην κοσμούνται από τα πορτραίτα των μελών της ελληνικής βασιλικής οικογένειας. Ελληνικές σημαίες ξεδιπλώνονται σε κάθε ευκαιρία και η επέτειος της Ελληνικής Ανεξαρτησίας γιορτάζεται με κάθε μεγαλοπρέπεια».*³⁸¹

Οι μέθοδοι διδασκαλίας ακολουθούσαν δυτικά πρότυπα. Το κορυφαίο, από ελληνικής πλευράς, ανώτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα ήταν το ιδρυθέν το 1893 Παγκύπριο Γυμνάσιο της Λευκωσίας. Το διηύθυνε μία επιτροπή με επικεφαλής τον αρχιεπίσκοπο. Οι οικονομικοί πόροι εξασφαλιζόνταν από τα δίδακτρα, τις εισφορές του αρχιεπισκόπου και ορισμένων μονών, χορηγίες ιδιωτών και προσωπικές εισφορές, καθώς και από την ύψους 200 στερλινών επιχορήγηση της Βρετανικής κυβέρνησης³⁸².

Κατά την διάρκεια της βρετανικής κυριαρχίας ο τομέας της εκπαίδευσης είχε σημειώσει κάποια πρόοδο, καθώς και ο κυπριακός λαός είχε αντιληφθεί την σπουδαιότητα της, ωστόσο σημαντική αλλαγή θα είχε πραγματοποιηθεί μόνο εφόσον το κράτος διέθετε τα απαραίτητα οικονομικά μέσα.

³⁸⁰ Ρίχτερ οπ.π. σ. 125.

³⁸¹ Οπρ οπ.π. σ. 131.

³⁸² Ρίχτερ οπ.π. σ. 127.

iv. Ιδεολογίες

Η κυρίαρχη ιδεολογία των Ελληνοκυπρίων ήταν η Ένωση με την Ελλάδα, η οποία θεωρούνταν το ελληνοκυπριακό ισοδύναμο της Μεγάλης Ιδέας.³⁸³ Η ελληνική εθνική ιδέα έκανε για πρώτη φορά αισθητή την παρουσία της, σε χαμηλούς τόνους, το 1821, όταν ο χριστιανικός πληθυσμός του νησιού επεχείρησε να συνδράμει την εθνική επανάσταση των ομογενών του στις ηπειρωτικές ελληνικές επαρχίες. Η ταχεία και βίαιη καταστολή της επαναστατικής κίνησης στην Κύπρο, πριν καν εκδηλωθεί, όπως επίσης και το κλίμα τρομοκρατίας που ακολούθησε, δεν έδωσαν την δυνατότητα για ενίσχυση του ελληνικού αγώνα από τους Κύπριους χριστιανούς. Έτσι, η Κύπρος παρέμεινε οθωμανική για να ενταχθεί, στην συνέχεια, στα τέλη του 19^{ου} αι., υπό αγγλική διοίκηση.³⁸⁴

*«Πώς διαγράφονταν, λοιπόν, οι προοπτικές του νησιού στα τέλη του 19^{ου} αι, αν δεν περνούσε κάτω από την αγγλική κυριαρχία και με δεδομένα της “μεγαλοϊδεατικής” εξωτερικής πολιτικής του αδύναμου ελληνικού κράτους, στις προοπτικές της οποίας η Κύπρος δεν αποτελούσε προτεραιότητα; Το πιθανότερο είναι ότι θα εξακολουθούσε, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αι. να αποτελεί οθωμανικό έδαφος. Και περαιτέρω, αν με την εξόρμηση των Βαλκανικών πολέμων και την μικρασιατική εκστρατεία, η Κύπρος εντασσόταν στους άμεσους ελληνικούς εθνικιστικούς στόχους, θα συμμετείχε στην ίδια οδυνηρή περιπέτεια με τις ίδιες ή και βαρύτερες συνέπειες: τη βίαιη απομάκρυνση των ελληνικής συνείδησης κατοίκων του νησιού, όσων θα διασώζονταν, και την μεταφορά τους- όπως συνέβη με τους πληθυσμούς της Μ. Ασίας και του Πόντου- σε περιοχές του ελληνικού κράτους. Με αποτέλεσμα να είχε ενταχθεί και η Κύπρος, από τις αρχές του αιώνα, στην κατηγορία των χαμένων πατρίδων. Αντ’ αυτού, προέκυψε η Αγγλοκρατία.»*³⁸⁵

Οι προσδοκίες και οι προσανατολισμοί των Ελληνοκυπρίων για προσάρτηση του νησιού με το εθνικό τους κέντρο, κατέστησαν το κυρίαρχο πολιτικό ζήτημα σε όλη την αποικιοκρατική περίοδο.³⁸⁶ Η επιδίωξη της Ένωσης με την Ελλάδα ήταν, ως το 1878 κυρίως, υπόθεση της ανώτερης αστικής τάξης στις πόλεις.³⁸⁷ Το 1863 η Μεγάλη Βρετανία είχε αποδώσει στην Ελλάδα τα Επτάνησα και οι Κύπριοι ήλπιζαν ότι οι Βρετανοί θα έκαναν το ίδιο και με την Κύπρο. Είχαν παρακολουθήσει τους ξεσηκωμούς των Κρητών ενάντια στους Οθωμανούς κατά

³⁸³ Ρίχτερ, οπ.π, σελ. 125

³⁸⁴ Παπαγεωργίου Π. Στέφανος, «Παράλληλες διαδρομές. Διαφορετικές ταχύτητες. Η γένεση του ελληνικού και τουρκικού εθνικισμού στην Κύπρο» σε *Σύγχρονα Θέματα*, 68(1998), σσ. 18-24
Καραμάνης, *Κύπρος*, οπ.π, σσ. 48-50

³⁸⁵ Παπαγεωργίου, «Παράλληλες διαδρομές», οπ.π, σελ. 19

³⁸⁶ Οπρ, οπ.π, σσ. 160-161

³⁸⁷ Ρίχτερ, οπ.π, σ. 114

τα έτη 1841, 1856 και 1866-8, αλλά η καταστολή των εξεγέρσεων από τους Οθωμανούς τους είχε αποτρέψει από την σκέψη μιας κυπριακής εξέγερσης. Όμως, είχαν διαπιστώσει, ότι οι Κρήτες είχαν καταφέρει να τους παραχωρηθούν ορισμένες ελευθερίες.³⁸⁸

Κύριοι φορείς των εθνικών ιδεών στην Κύπρο υπήρξαν η Ορθόδοξη Εκκλησία, η ισχυρή οικονομικά και κοινωνικά εμπορομεσιτική τάξη των πόλεων και οι εξ αυτής, κυρίως, προερχόμενες ομάδες επιστημόνων και διανοουμένων. Η Ορθόδοξη Εκκλησία, προικοδοτούμενη από το οθωμανικό καθεστώς με σειρά προνομίων, αντιμετώπισε ως μείζονα κίνδυνο τη νέα, αγγλική, διοίκηση και αρνήθηκε να της επανεκχωρήσει τον επίσημο πολιτικό της ρόλο. Γι' αυτόν τον λόγο, υποστήριξε την διάδοση εθνικιστικών ιδεών και τον αγώνα για την ένωση. Στην ίδια διαδρομή κινήθηκε και η αστική- εμπορομεσιτική ελίτ. Η τάξη αυτή επιζητούσε με δραστήριο τρόπο πολιτική φιλελευθεροποίηση και αρνιόταν να συνδράμει σε οποιαδήποτε κοινωνική μεταρρύθμιση που θα αποδυνάμωνε την εκ μέρους της δυνατότητα χειραγώγησης των αγροτικών στρωμάτων. Έτσι, υιοθετώντας το σύνθημα της Ένωσης επιδίωκε τη διεύρυνση της πολιτικής της ισχύος, την αποφασιστικότερη συμμετοχή της στα πολιτειακά όργανα και την εξασφάλιση της οικονομικής της ευμάρειας. Από την άλλη, δια της διοχέτευσης των εθνικών ιδεών στις αγροτικές μάζες, τις αποπροσανατόλιζε από αγώνες κοινωνικού περιεχομένου.³⁸⁹

Τον Απρίλιο του 1881 κυκλοφόρησε η φήμη ότι η Μεγάλη Βρετανία προσέφερε την Κύπρο στην Ελλάδα. Όμως, ο υπουργός Αποικιών Κίμπερλντ ενημέρωσε ότι οι φήμες είναι αβάσιμες, καθώς όπως δήλωνε «η Κύπρος αποτελεί τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και ότι οι προτάσεις, οι οποίες θα συνιστούσαν παραβίαση της σύμβασης δεν ήταν δυνατόν να συζητηθούν».³⁹⁰ Έτσι, το θέμα αυτό είχε λήξει, προς το παρόν, σε διπλωματικό επίπεδο. Τα επόμενα χρόνια όλο και περισσότεροι Κύπριοι νέοι πήγαιναν στην Αθήνα για σπουδές και γύριζαν στην Κύπρο διαποτισμένοι από την Μεγάλη Ιδέα. Ήταν οι ίδιοι οι οποίοι πολέμησαν σαν εθελοντές στον ελληνικό στρατό, στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Απέφευγαν, όμως, την απευθείας ρήξη με την προστάτιδα Δύναμη Βρετανία, διότι η ιδέα της επανόδου στην οθωμανική κυριαρχία ήταν αρνητική. Γι' αυτόν το λόγο, προσπάθησαν να εκλεγούν στο Νομοθετικό Συμβούλιο και ύψωναν εκεί την φωνή τους.³⁹¹

³⁸⁸ Το 1866 ο υποπρόξενος Sandwich σημείωνε, ότι αν και οι Κύπριοι δεν είχαν το πνεύμα των Κρητών και καμία καταπίεση δεν θα τους οδηγούσε στην εξέγερση, οι άνθρωποι των πόλεων ήταν μπολιασμένοι με την Ελληνική Ιδέα, όπως την καλλιεργούσαν οι ελληνικές εφημερίδες., Hill, *οπ. π.*, σ.496

³⁸⁹ Παπαγεωργίου, «Παράλληλες διαδρομές», *οπ. π.*, σσ. 19-20

³⁹⁰ Hill, *οπ.π.*, σ. 498

³⁹¹ Ρίχτερ, *οπ.π.*, σ. 115 · Georgallides, *οπ. π.*, σσ. 81-83

Το 1893 ο Charles Dilke, μέλος του βρετανικού Κοινοβουλίου, πρότεινε, σε επιστολή του στην Εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου», να προσφέρουν οι Ελληνοκύπριοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία την απόσβεση του μέρους του οθωμανικού χρέους που πληρωνόταν μέσω του φόρου υποτέλειας, με αντάλλαγμα την παραχώρηση της Κύπρου στην Ελλάδα.³⁹² Στην επέτειο της ελληνικής ανεξαρτησίας έγιναν φιλελληνικές διαδηλώσεις και τον, Απρίλιο, ο Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος διαμαρτυρήθηκε εγγράφως στον Αρμοστή για το ύψος των φόρων προσθέτοντας ότι, αν τυχόν η Μεγάλη Βρετανία ήθελε να αποσυρθεί από την Κύπρο, ο ελληνικός πληθυσμός θα ήθελε να ενωθεί με την Ελλάδα. Σε πολλές πόλεις, μάλιστα, ψηφίστηκαν διακηρύξεις υπέρ της Ένωσης. Η αναταραχή πήρε τεράστιες διαστάσεις, ώστε ο Βρετανός υπουργός εξωτερικών αισθάνθηκε υποχρεωμένος να δηλώσει ότι η Μεγάλη Βρετανία δεν είχε καμία πρόθεση να παραιτηθεί από την Κύπρο.³⁹³

Στο Λονδίνο η επιθυμία και η στάση αυτή των Κυπρίων αντιμετωπιζόταν με χαλαρότητα. Στο υπουργείο Αποικιών ήταν της γνώμης ότι: *«Είναι καλύτερα να αγνοούμε λόγια που δεν επιχειρείται να μεταβληθούν σε πράξη και καθαυτά δεν τείνουν να καταφέρουν πλήγμα στην ειρήνη»*.³⁹⁴ Είχε, όμως, την δυνατότητα να τηρεί αυτήν την στάση, καθώς η ελληνική κυβέρνηση ήταν πολύ συγκρατημένη στο θέμα της Ένωσης και δεν υποστήριζε τους Ελληνοκυπρίους. Αυτό δεν ήταν καθόλου περίεργο, καθώς εκείνη την εποχή και η ίδια η Ελλάδα είχε πελατειακές σχέσεις με την Βρετανία.³⁹⁵

Το 1898, όταν παραχωρήθηκε στην Κρήτη αυτονομία με επικεφαλής Έλληνα κυβερνήτη και το νησί τέθηκε υπό την προστασία των Δυνάμεων, στην Αθήνα ιδρύθηκε πατριωτικός σύνδεσμος του οποίου στόχος ήταν να αγωνιστεί για να εγκαθιδρυθεί στην Κύπρο καθεστώς όμοιο με εκείνο της Κρήτης. Στην Κύπρο η οργάνωση αυτή δεν είχε επιτυχία, όμως η πανελληνική προπαγάνδα έπαιρνε ολοένα και μεγαλύτερες διαστάσεις. Το 1899, σε φιλελληνικές εκδηλώσεις που έγιναν στην Λεμεσό και στις οποίες πρωτοστατούσε ο Έλληνας πρεσβευτής Φιλήμων, οι κάτοικοι, σύμφωνα με τον ίδιο : *«Ζητωκραύγασαν υπέρ του προζένου και του βασιλιά της Ελλάδας, αλλά όχι για την βασίλισσα Βικτωρία. Το πλήθος χειροκρότησε με ενθουσιασμό τον διευθυντή του σχολείου της Λεμεσού, όταν ζήτησε την ένωση με την Ελλάδα και τους κάλεσε να ζητωκραυγάζουν υπέρ του βασιλιά Γεωργίου»*.³⁹⁶

Το 1902, ο υπουργός Αποικιών Τσάμπερλαιν απάντησε στο αίτημα της Ένωσης λέγοντας ότι αυτό δεν θα αρέσει, βέβαια, στους μουσουλμάνους του νησιού αλλά, ίσως, τελικά ούτε και στους

³⁹² Hill, οπ. π, σ. 493

³⁹³ Hill, οπ. π, σ. 500

³⁹⁴ Georgallides, οπ. π, σ. 84

³⁹⁵ Ρίχτερ, οπ.π, σ. 116

³⁹⁶ Hill, οπ.π, σ. 504

Ελληνοκύπριους, διότι ασφαλώς θα ζημιωθούν οικονομικά αν ενωθούν με μία φτωχή χώρα, όπως η Ελλάδα.³⁹⁷ Το 1904 ο Αρμοστής Τσαρλς Κινγκ-Χάρμαν δήλωσε, σχετικά με την Ένωση: «Τείνω προς την άποψη, ότι η αναταραχή των Ελλήνων της νήσου οφείλεται περισσότερο στην φυσική ζωηρότητα ενός θερμόαιμου λαού με ισχυρά και αδάμαστα εθνικά ένστικτα, παρά σε εθνική προπαγάνδα κατά της βρετανικής διοίκησης».³⁹⁸ Για το ίδιο θέμα, ο Τσώρτσιλ ενώπιον του Νομοθετικού Συμβουλίου, το 1907, δήλωσε: «Αντιλαμβάνομαι ως κάτι πολύ φυσικό το ότι οι Κύπριοι ελληνικής καταγωγής θεωρούν την ενσωμάτωσή τους στη μητέρα πατρίδα ένα ιδανικό άξιο ειλικρινούς, πιστής και ένθερμης επιδίωξης[...] και ενώ πιστεύω πως εκείνοι που τρέφουν οι ίδιοι τόσο θερμά αισθήματα, δεν θα λησμονήσουν ότι οφείλουν να σέβονται τα αντίστοιχα συναισθήματα των άλλων...Από την άλλη, η άποψη που υποστηρίζουν οι μουσουλμάνοι του νησιού, πως η κατοχή της Κύπρου από τους Βρετανούς δεν θα πρέπει να οδηγήσει στην διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας [...] είναι επίσης μία άποψη που οφείλει να σεβαστεί η κυβέρνηση της Αυτού Μεγαλειότητας».³⁹⁹ Επίσης ανέφερε ότι ο παραλληλισμός με τα Επτάνησα δεν ήταν εύστοχος, διότι εκείνα ήταν στην ιδιοκτησία του βρετανικού Στέμματος.⁴⁰⁰

Τον Δεκέμβριο του 1911 έλαβαν χώρα εκλογές για το Νομοθετικό Συμβούλιο. Τον Δεκέμβριο οι Έλληνες υπέβαλαν στον νέο Αρμοστή Hamilton Goold-Adams μνημόνιο με τις μεταρρυθμιστικές ιδέες τους : το Νομοθετικό Συμβούλιο να αναλάβει τον έλεγχο των οικονομικών του νησιού, οι Έλληνες να έχουν την πλειοψηφία στο Νομοθετικό και το Εκτελεστικό Συμβούλιο, στα δικαστήρια και στην διοίκηση Έλληνες και Τούρκοι να εκπροσωπούνται κατά την πληθυσμιακή αναλογία. Επειδή, όμως, γινόταν αναφορά και στην Ένωση, ο αρμοστής το απέρριψε με αποτέλεσμα, στις 17 Απριλίου 1912, να παραιτηθούν όλοι οι Ελληνοκύπριοι από το συμβούλιο.⁴⁰¹ Τον Δεκέμβριο του 1912 οι εκπρόσωποι των Τούρκων στο Νομοθετικό Συμβούλιο, απευθυνόμενοι στον υπουργό Αποικιών πρότειναν, σε περίπτωση αλλαγής της πολιτικής κατάστασης, η Κύπρος να εκχωρηθεί στην Μεγάλη Βρετανία ή να ενωθεί με την Αίγυπτο. Ο Αρχιεπίσκοπος και οι Έλληνες του συμβουλίου ζήτησαν να δοθεί η Κύπρος στην Ελλάδα, στο πλαίσιο των μεταβολών που θα προέκυπταν από τους Βαλκανικούς πολέμους.⁴⁰²

Παρ' όλα αυτά, το εθνικό κίνημα στην Κύπρο δεν φάνηκε να αναπτύσσεται, καθώς δεν συνοδεύτηκε από βελτίωση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών της συντριπτικής

³⁹⁷ Ρίχτερ, οπ.π, σ. 117

³⁹⁸ Georgallides, οπ.π, σ. 85

³⁹⁹ Orr, οπ.π, σ. 163

⁴⁰⁰ Hill, οπ.π, σ. 516

⁴⁰¹ Αναλυτικά βλ. Ρίχτερ, οπ.π, σ. 118-119

⁴⁰² Στο ίδιο, σσ. 118-119

πλειοψηφίας του λαού. Τα αγροτικά στρώματα του νησιού, που αντιπροσώπευαν περίπου το 70% του πληθυσμιακού συνόλου, εξακολουθούσαν να διαβιώνουν κάτω από άθλιες συνθήκες.⁴⁰³ Προς την κατεύθυνση των εθνικιστικών ιδεών και την δημιουργία ενωτικού κινήματος σημαντικότερο ρόλο έπαιξε η σύσταση δυαδικού εκπαιδευτικού συστήματος, γεγονός που υποστήριξε την ανάπτυξη ξεχωριστής ελληνικής και τουρκικής κουλτούρας.⁴⁰⁴

⁴⁰³ Παπαγεωργίου, «Παράλληλες διαδρομές», οπ. π., σ. 20

⁴⁰⁴ Στο ίδιο, σ.21

Γ3. Η Εκκλησία της Κύπρου και οι Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις

Η Κυπριακή Εκκλησία υπήρξε πάντοτε αυτοκέφαλη και διοικητικά ανεξάρτητη από τις υπόλοιπες. Η ανεξαρτησία της, πάντως, αμφισβητήθηκε έντονα από την Εκκλησία της Αντιόχειας, και επικυρώθηκε μετά από πολυετή και έντονο αγώνα, με απόφαση [Η' Κανόνας] της Γ' Οικουμενικής Συνόδου το 431 μ.Χ. Στα τα τέλη του 5^{ου} αι., ο βυζαντινός αυτοκράτορας Ζήνων κατοχύρωσε εκ νέου την ανεξαρτησία της, προικοδοτώντας την με προνόμια. Για όλη την βυζαντινή περίοδο, η Αγία Αποστολική Εκκλησία της Κύπρου διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο επικεντρώνοντας τον αγώνα και τους σκοπούς της: α) στην καταπολέμηση των αιρέσεων και β) κατά της επιβολής του ισλαμισμού που προέρχονταν από τις αραβικές επιδρομές.⁴⁰⁵

Κατά την διάρκεια της φραγκικής και ενετικής κυριαρχίας στην Κύπρο, η Εκκλησία της Κύπρου είχε στερηθεί του ηγετικού πνευματικού της ρόλου ενώ, εξαιτίας της έντονης πολεμικής που δεχόταν από τους καθολικούς διοικούντες του νησιού, κινδύνευσε να χάσει και την ίδια την εσωτερική της οργάνωση. Η κατάργηση του αρχιεπισκοπικού θρόνου και η υπαγωγή των ορθόδοξων Επισκόπων στον Λατίνο Αρχιεπίσκοπο που έδρευε στην Λευκωσία, έφεραν την Εκκλησία της Κύπρου μπροστά στον κίνδυνο της πλήρους εξαφάνισής της.⁴⁰⁶ Με γενικό κανονισμό του Πάπα Αλέξανδρου Δ', ο οποίος εξεδόθη τον Ιούλιο του 1260 και ονομάστηκε «Διάταξις Κυπρία» (Constitutio Cypria ή Bulla ή Summa Alexandrina),⁴⁰⁷ η θέση του προκαθημένου της Εκκλησίας της Κύπρου καταργείται και περιορίζονται οι δικαιοδοσίες των Επισκόπων της.⁴⁰⁸

Με την οθωμανική κατάληψη της Κύπρου, το 1571, η κατάσταση διαφοροποιείται πλήρως και οι ιεράρχες της Εκκλησίας της Κύπρου, με πρώτο τον Αρχιεπίσκοπο, αποκαθίστανται στους θρόνους τους. Οι καθολικοί (κυρίως Βενετοί) ανεχώρησαν για την Δύση, ενώ οι ανατολίτες χριστιανοί (Αρμένιοι, Σύριοι, Κόπτες, Νεστοριανοί) μετανάστευσαν στην Ανατολή και μόνο μια μικρή ομάδα Μαρωνιτών παρέμεινε στο νησί.⁴⁰⁹ Διοικητικά η Εκκλησία της Κύπρου παρέμεινε αυτοκέφαλη, ενώ αποκαταστάθηκαν οι σχέσεις της με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, οι οποίες είχαν διακοπεί κατά την προηγούμενη περίοδο εξαιτίας των μεταβολών που επήλθαν με την κατάργηση του αρχιεπισκοπικού θρόνου, την μείωση των Επισκοπών και την υπαγωγή των Επισκόπων στους Λατίνους ομότιτλους τους. Έδρα του Αρχιεπισκόπου ήταν, πλέον, η

⁴⁰⁵ Παπαγεωργίου, *Η πρώτη περίοδος της Αγγλοκρατίας*, οπ. π., σσ. 206-207

⁴⁰⁶ Μιχαήλ Μιχάλης Ν., «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης, η Εκκλησία της Κύπρου και ο Σουλτάνος: οι Αρχιερείς ως μέσο ελέγχου της οθωμανικής περιφέρειας» στο *Ιστορικά*, 22(2005), σσ. 113-13

⁴⁰⁷ Για τις δικαιοδοσίες των Λατίνων Επισκόπων, όπως αναφέρονται στην *Διάταξη Κυπρία*, βλ. Γκίνης Δημήτριος Σ., *Περίγραμμα ιστορίας μεταβυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 1966, σ. 42

⁴⁰⁸ Hacket John, οπ.π., σ.155

⁴⁰⁹ Ρίχτερ, οπ. π., σ.61

Λευκωσία. Η επισκοπή του περιελάμβανε το ανατολικό τμήμα του νησιού ως την Αμμόχωστο και την χερσόνησο της Καρπασίας. Στην δικαιοδοσία του υπάγονταν οι μητροπόλεις Κιτίου (Λάρνακας), Κυρήνειας και Πάφου, οι οποίες είχαν αντιστοιχώς υπό τον έλεγχο τους το νότο και τα βορειοδυτικά και δυτικά τμήματα του νησιού.⁴¹⁰ Ο μητροπολίτης Πάφου είχε την έδρα του στο Κτήμα-κατά διαστήματα στη Μονή Χρυσορρογιατίσσης- και η μητροπολιτική του περιφέρεια περιελάμβανε τις αρχαίες Επισκοπές Παλιάς και Νέας Πάφου, καθώς και Αρσινόης. Ο Μητροπολίτης Κιτίου έδρευε στην Λάρνακα και η περιφέρεια του περιελάμβανε τις αρχαίες Επισκοπές Κιτίου, Αμαθούντος, Κουρίου, Νέας Πόλεως, Λεμεσού και Λευκάρων. Ο Μητροπολίτης Κυρήνειας έδρευε στην Μονή Αγίου Παντελεήμονος και η περιφέρειά του περιελάμβανε τις αρχαίες Επισκοπές Κυρήνειας, Λαπήθου, Λάμπουσας, Σόλων και Σολέας. Όσον αφορά την αρχιεπισκοπική περιφέρεια, αυτή περιελάμβανε τις αρχαίες Επισκοπές Κωνσταντίας, Σαλαμίνας, Καρπασίας, Λήδρας, Τριμυθούντος, Ταμασού και Χύτρων.⁴¹¹

Η κατάκτηση της Κύπρου από τα στρατεύματα του Σελίμ Β' και η ένταξη του νησιού στην οθωμανική επικράτεια δημιούργησε νέα δεδομένα για την Εκκλησία της Κύπρου. Από το 1571 και μέχρι το τέλος της οθωμανικής περιόδου, οι ιεράρχες της Εκκλησίας της Κύπρου λειτουργούν με διττό τρόπο και εκφράζονται στα μάτια του ποιμνίου τους όχι μόνον ως εκπρόσωποι της ορθόδοξης πίστης, αλλά και ως άτομα στα οποία εκχωρήθηκε πολιτική εξουσία από τον Οθωμανό Σουλτάνο. Η πνευματική τους εξουσία ενισχύει την προβολή τους ως τους φυσικούς ηγέτες της ορθόδοξης κοινότητας του νησιού, και η πολιτική τους αρμοδιότητα τους καθιστά μέρος του διοικητικού μηχανισμού και νόμιμους αξιωματούχους του κράτους.⁴¹² Η Εκκλησία της Κύπρου έγινε συνεργάτης των Οθωμανών, καθώς ο Σουλτάνος της ανέθεσε την είσπραξη των φόρων. Σύμφωνα με την αναφορά ενός Ιταλού διπλωμάτη του 18^{ου} αι.: «Όταν ο κυβερνήτης θέλει να επιβάλει έναν νέο φόρο στους ραγιάδες, δεν απευθύνεται απευθείας στο λαό, αλλά στον δραγουμάνο και μετά στον αρχιεπίσκοπο, ο οποίος διαβιβάζει την εντολή στους διάφορους επισκόπους, ώστε να κάνουν αυτοί τους πλέον ενδεδειγμένους χειρισμούς, προκειμένου να αποφευχθούν τα προβλήματα ή να μειωθεί το ύψος του απαιτούμενου ποσού. Οι δυστυχείς υπήκοοι θα μπορούσαν ως επί το πλείστον να γλιτώσουν την καταπίεση, αν ο αρχιεπίσκοπος δεν ήταν πρόθυμος, για λόγους τακτικής ή και προσωπικού συμφέροντος, να ενδίδει στις απαιτήσεις του μουχασίλη [φοροεισπράκτορα], και έτσι συχνά να τους εγκαταλείπει εκείνος ακριβώς που οφείλει να παίρνει το μέρος τους. Όταν ο κυβερνήτης επιθυμεί να μαζέψει χρήματα εκτάκτως ή από

⁴¹⁰ Ρίχτερ, οπ.π, σ.61

⁴¹¹ Οι Μητροπόλεις Λεμεσού και Μόρφου ιδρύθηκαν πολύ αργότερα, το 1973, μετά την εκκλησιαστική κρίση της περιόδου αυτής. Μιχαήλ Μιχάλης, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης, η Εκκλησία της Κύπρου και ο Σουλτάνος», οπ. π, σ. 114

⁴¹² Στο ίδιο, σσ. 114-115

καθαρή ιδιοτροπία, ο τρόπος με τον οποίο επιβάλλει τους φόρους και δασμούς είναι αρκετά περίεργος. Μπορεί ακόμα και να φορολογήσει οποιονδήποτε έχει ένα ορισμένο όνομα: έτσι, για παράδειγμα, όποιος ονομάζεται Γιώργος πρέπει, χωρίς δικαίωμα προσφυγής, να πληρώσει ένα ορισμένο ποσό. Τέτοιου είδους φόροι βαραίνουν μόνον τα μέλη της ελληνικής κοινότητας, τα οποία τα μεταχειρίζονται περισσότερο ως σκλάβους παρά ως υπηκόους».⁴¹³

Σταδιακά και μέχρι το τέλος της οθωμανικής περιόδου, οι ιεράρχες επεξετείναν τις πολιτικές τους αρμοδιότητες σε τέτοιο βαθμό που πολλοί ξένοι περιηγητές αναφέρουν ότι η ουσιαστική διοίκηση της Κύπρου γίνεται από τον Αρχιεπίσκοπο και τους Επισκόπους, και όχι από τον Οθωμανό διοικητή. Το 1878 ο Βρετανός αξιωματούχος Χέπγουορθ Ντίξον (Herworth Dixon), ευρισκόμενος στην Κύπρο στο πλαίσιο της μεταβίβασης της διοίκησης του νησιού από την Υψηλή Πύλη στην Βρετανία, αναφέρει για την συνύπαρξη του Οθωμανού πασά με τον Αρχιεπίσκοπο ότι: «(ο κυβερνήτης) ήταν ένας προσωρινός και εξαρτημένος κυβερνήτης, ενώ ο Σωφρόνιος (Αρχιεπίσκοπος) ήταν ένας μόνιμος και ανεξάρτητος ιεράρχης».⁴¹⁴«Ο κάθε ένας ήταν πρίγκιπας για τον δικό του κόσμο και έφερε τα δικά του σύμβολα και τον τίτλο του και την δική του επίσημη στολή. Ο πασάς ήταν η Αυτού Εξοχότητα και η Αυτού Υψηλότητα. Ο Αρχιεπίσκοπος ήταν η Αυτού Εξοχότητα και η Αυτού Μακαριότητα. Ο κοσμικός κυβερνήτης κρατούσε τη ράβδο του κράτους, με χρυσό μήλο στην κορυφή και στολισμένη με δύο αλογοουρές. Ο πνευματικός ηγέτης ντυμένος σε πορφυρό επίσημο ένδυμα, κρατούσε μία αυτοκρατορική ράβδο και υπέγραφε με κόκκινο μελάνι [...]. Και έτσι, ενώ ο πασάς αντιπροσώπευε ένα ζωντανό σουλτάνο που διέμενε στον Βόσπορο, ο Αρχιεπίσκοπος αντιπροσώπευε την μεγαλειότητα του Κων/νου, την Αυτοκρατορία του κόσμου.»⁴¹⁵

Ο Οθωμανός πασάς χαρακτηρίζεται ως ο κοσμικός κυβερνήτης με τα σύμβολά του να παραπέμπουν στην πολιτική του εξουσία. Ο Αρχιεπίσκοπος χαρακτηρίζεται ο πνευματικός ηγέτης, με τα σύμβολά του να παραπέμπουν στην πνευματική του εξουσία. Τα σύμβολα που χρησιμοποιεί παραπέμπουν στο βυζαντινό παρελθόν, αλλά αποτελούν στοιχεία του πλαισίου εξουσίας του οθωμανικού παρόντος. Η πρακτική αυτή δεν αφορά μόνο την Κύπρο, άλλα διάφορες περιοχές του οθωμανικού κράτους όπως, για παράδειγμα, τις παραδουνάβιες ηγεμονίες, με τους Φαναριώτες να προωθούν την ανάπτυξη ενός ελληνόγλωσσου πολιτισμού, να προβάλλουν βυζαντινά στοιχεία σε ό, τι αφορούσε τους ίδιους και την καταγωγή τους, πάντοτε όμως εντός του πλαισίου της οθωμανικής τους εξουσίας. Σε αντίθεση με την κλασική περίοδο του οθωμανικού κράτους (14^{ος}-16^{ος} αι.), από τα μέσα του 18^{ου} αι. και μετά, ο οθωμανικός

⁴¹³ Ρίχτερ, οπ. π., σ. 62 · Ογγ, οπ. π., σ. 33

⁴¹⁴ Παυλίδης Άνδρος, *Η Κύπρος ανά τους αιώνες μέσα από τα κείμενα ξένων επισκεπτών της*, τ. 3., Λευκωσία 1995, σ. 1168

⁴¹⁵ Παυλίδης Άνδρος, οπ.π, σελ. 1167

Το 470 μ.Χ ο βυζαντινός Αυτοκράτορας Ζήνωνας παραχώρησε στον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Ανθέμιο και τους διαδόχους του, τρία σημαντικά προνόμια, τα οποία διακρίνουν τον εκάστοτε Αρχιεπίσκοπο Κύπρου και, κατά συνέπεια, και την Εκκλησία της Κύπρου από τους προκαθήμενους των άλλων Ορθόδοξων Εκκλησιών. Αυτά είναι : α) το δικαίωμα να υπογράφουν με κόκκινο μελάνι, β) να φορούν αυτοκρατορικό πορφυρό μανδύα και γ) να φέρουν αυτοκρατορικό σκήπτρο αντί ποιμαντορική ράβδο.⁴¹⁷ Τα προνόμια αυτά παραχωρηθέντα από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ζήωνα υπογραμμίζονται το 1676, στην πράξη της εκλογής και χειροτονίας του Επισκόπου Τριμυθούντος και προέδρου Πάφου Νεκταρίου.⁴¹⁸ Η υπογραφή με κόκκινο μελάνι από τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου καθίσταται περισσότερο διακριτική και πιο μόνιμη από τις αρχές του 17^{ου} αι., γεγονός που δείχνει την διάθεση των Αρχιεπισκόπων της Εκκλησίας της Κύπρου να τονίζουν βυζαντινά σύμβολα. Στον 19^ο αι., η χρήση αυτή καθιερώνεται περισσότερο και ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου παραμένει πάντοτε συνδεδεμένος με τα βυζαντινά του προνόμια.⁴¹⁹

Η χρήση των συμβόλων, που φαίνεται να αρχίζει από τον 17^ο αι., πρέπει να συνδυαστεί με την προσπάθεια που γίνεται εκ μέρους του Οικουμενικού Πατριαρχείου να επιβάλλει τον έλεγχο του στην Εκκλησία της Κύπρου και να εντάξει τους αρχιερείς κάτω από την δική του άμεση εποπτεία, καθώς και την προσπάθεια των Αρχιεπισκόπων Κύπρου να τονίζουν το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Κύπρου και την ανεξαρτησία των ιεραρχών της από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται με την προσπάθεια του Πατριαρχείου για επιβολή ελέγχου σε όλες τις ορθόδοξες Εκκλησίες του οθωμανικού χώρου και καθιέρωσή του ως του πραγματικού διοικητικού κέντρου της Ορθοδοξίας.⁴²⁰ Η προσπάθεια για επιβολή ενός τέτοιου

⁴¹⁷ Η παράδοση της Εκκλησίας της Κύπρου αναφέρει ότι ο Αρχιεπίσκοπος Ανθέμιος είδε σε όραμα του την τοποθεσία που ήταν θαμμένος ο Απόστολος Βαρνάβας. Μετά την ανεύρεση των λειψάνων και ενός Ευαγγελίου, ο βυζαντινός αυτοκράτορας Ζήνωνας αναγνώρισε την αποστολικότητα της κυπριακής εκκλησίας, καθώς και το αυτοκέφαλό της, το οποίο της είχε παραχωρηθεί επίσημα από την Τρίτη Οικουμενική Σύνοδο το 431 μ.Χ., αλλά αμφισβητούσαν έντονα από το Πατριαρχείο Αντιόχειας. Μαζί με την αυτοκρατορική αναγνώριση, παραχωρήθηκαν στους Αρχιεπισκόπους της Εκκλησίας της Κύπρου τα γνωστά αυτοκρατορικά προνόμια., Μιχαήλ Μιχάλης, «Βυζαντινά σύμβολα», οπ. π, σσ. 317-318, υπ. 3

⁴¹⁸ Δελικάνης Κ., *Τα εν τοις Κώδιξι του Πατριαρχικού Αρχιεποφυλακείου σωζόμενα επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα τα αφορώντα εις τας σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς τας Εκκλησίας Αλεξανδρείας, Αντιοχείας, Ιεροσολύμων και Κύπρου*, Κων/νη 1904, σ.633

⁴¹⁹ Μιχαήλ Μιχάλης, «Βυζαντινά σύμβολα», οπ.π., σ. 318

⁴²⁰ Στο β' μισό του 18^{ου} αϊ., το Οικουμενικό Πατριαρχείο καταργεί τις Αρχιεπισκοπές Ιπεκίου και Αχρίδας (1766-1767) στα Βαλκάνια και καταφέρνει να επιβάλει ουσιαστικό έλεγχο στα Πατριαρχεία

ελέγχου εκ μέρους του Οθωμανικού Πατριαρχείου στην Εκκλησία της Κύπρου διαφαίνεται μέσα από τις διαδικασίες εκλογής των προκαθημένων της κυπριακής εκκλησίας, με κύριο χαρακτηριστικό των διαδικασιών αυτών τον ισχυρό ρόλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Στην περίοδο από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αι. η χρήση των βυζαντινών προνομίων των Αρχιεπισκόπων της Εκκλησίας της Κύπρου φαίνεται ότι τονίζει την διάθεση των αρχιερέων της για αυτόνομη λειτουργία τους και περιορισμό του ελέγχου εκ μέρους του Οικουμενικού Πατριαρχείου.⁴²¹

Αμέσως μετά την κατάκτηση της Κύπρου από τις οθωμανικές δυνάμεις, πρεσβεία Κυπρίων από την Αμμόχωστο μετέβη στην Κωνσταντινούπολη για να πετύχει τα σχετικά με τους ορθοδόξους προνόμια. Με την επιστροφή της κυπριακής πρεσβείας από την Κωνσταντινούπολη, ο Μέγας Βεζύρης επικύρωσε διατάξεις, σύμφωνα με τις οποίες : α) οι ορθόδοξοι του νησιού είχαν το δικαίωμα εκπλήρωσης των θρησκευτικών τους καθηκόντων, β) οι ορθόδοξοι της Κύπρου είχαν το δικαίωμα να ανακτήσουν τα καταληφθέντα από τον οθωμανικό στρατό μοναστήρια, γ) παραχωρείται το δικαίωμα αγοράς και μεταβίβασης περιουσιακών στοιχείων, δ) οι ορθόδοξοι του νησιού είχαν το δικαίωμα της «προτίμησης» για πώληση οικιών στην Αμμόχωστο στους ορθοδόξους του νησιού.⁴²²

Η οθωμανική διοίκηση εξέδωσε επίσης βεράτια για τον Αρχιεπίσκοπο και τους Μητροπολίτες της Εκκλησίας της Κύπρου, στα οποία κατέγραψε τις υποχρεώσεις, αλλά και τα δικαιώματά τους σε σχέση με το νέο κράτος, την Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁴²³ Με αυτό τον τρόπο, η οθωμανική διοίκηση ενσωματώνει τους Αρχιερείς στο οθωμανικό διοικητικό σύστημα και τους περιβάλλει με την αίγλη, τα καθήκοντα και τις ευθύνες των Οθωμανών αξιωματούχων.

Η προσπάθεια ελέγχου της Εκκλησίας της Κύπρου από το Οικουμενικό Πατριαρχείο διαφαίνεται μέσα από τις διαδικασίες εκλογής των προκαθημένων της Κυπριακής Εκκλησίας, με κύριο χαρακτηριστικό των διαδικασιών αυτών, την άμεση εμπλοκή του Οικουμενικού Πατριαρχείου.⁴²⁴

Αλεξάνδρειας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων., Konortas Paraskevas, "From Ta'ife to Millet : Ottoman Terms for the Ottoman Greek Orthodox Community" στο D. Gondicas-C. Issawi (επιμ.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, Prinseton-N. Jersey 1909, σ.170

⁴²¹ Μιχαήλ Μιχάλης, «Βυζαντινά σύμβολα», οπ.π, σ 320

⁴²² Φιλίππου Λοΐζος, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Λευκωσία 1975, σ. 16

⁴²³ Για τον κατάλογο με τα βεράτια στο Μιχαήλ Μιχάλης, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης», οπ.π, υποσ. 12, σσ. 117-118

⁴²⁴ Για τις ενέργειες του Οικουμενικού Πατριαρχείου βλ. Μιχαήλ Μιχάλης, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης», οπ. π, σσ. 120-124. Στην αυτοκέφαλη Εκκλησία της Κύπρου ο Αρχιεπίσκοπος και οι Μητροπολίτες εκλέγονται με την άμεση συμμετοχή του λαού, γεγονός που διαφοροποιεί το περιεχόμενο της θέσης ενός Ιεράρχη αφού του προσδίδει μια κοσμικότερη και, κυρίως, πιο πολιτική λειτουργία ενώ ταυτόχρονα, δεν επιτρέπει εύκολα ανάμειξη άλλων Εκκλησιών στις διαδικασίες ανάδειξης σε επισκοπικό ή αρχιεπισκοπικό θρόνο, Φιλίππου Λοΐζος, «Εκλογή Αρχιεπισκόπων εν Κύπρω» στο *Κυπριακά Σπουδαί*, 7(1943), σσ. 117-125

Το 1754 ο Αρχιεπίσκοπος Φιλόθεος τέθηκε επικεφαλής των Αρχιερέων που θα μετέβαιναν στην Κωνσταντινούπολη για να διεκδικήσουν ελάττωση της συνολικής φορολογίας που πλήρωνε η Κύπρος στο δημόσιο ταμείο. Ο Σουλτάνος, αντιδρώντας, αντιμετώπισε την ενέργειά τους ως ανατρεπτική και θεώρησε υπεύθυνους γι' αυτό τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κύριλλο Ε' και τον Μεγάλο Διερμηνέα της Υψηλής Πύλης Ιωάννη Καλημέρη, αποφασίζοντας να παύσει τον Πατριάρχη και να εξορίσει τον διερμηνέα στην Τένεδο. Τα γεγονότα αυτά σηματοδοτούσαν την απαρχή μιας πιο έντονης ανάμιξης της Υψηλής Πύλης και αξιωματούχων της τόσο στις διαδικασίες εκλογής του Αρχιεπισκόπου Κύπρου, όσο και στην επιβολή ενός ελέγχου στην Εκκλησία του νησιού. Η Υψηλή Πύλη έβλεπε, πλέον, στο πρόσωπο των Ιεραρχών της Εκκλησίας της Κύπρου την δυνατότητα άσκησης ελέγχου στην περιφέρειά της.⁴²⁵

Την ίδια χρονιά, 1754, με σουλτανικό φερμάνι, οι αρχιερείς της Εκκλησίας της Κύπρου αναγνωρίζονται ως κοτζαμπάσηδες (kocabasi) του νησιού, οι οποίοι θα είχαν την ευθύνη ετοιμασίας αναφορών προς την Υψηλή Πύλη και άμεση πρόσβαση στο Παλάτι για να προβάλουν τα ζητήματα των ορθόδοξων του νησιού. Η ταύτιση του θεσμού των Κοτζαμπάσηδων με τους Αρχιερείς της Εκκλησίας της Κύπρου, κάτι που παρουσιάζεται μόνο στην Κύπρο σε σχέση με άλλες περιοχές, σημαίνει ότι στο νησί δεν υπήρχε, μέχρι εκείνη την στιγμή, σημαντική κοινωνική εξέλιξη, αλλά ούτε και ανατρεπτική δυνατότητα, αφού ο πλουτισμός ενός μικρού αριθμού προσώπων συνέβαινε μέσα στο πλαίσιο που επέβαλλε η οθωμανική εξουσία και ελέγχονταν από την ίδια την Εκκλησία.⁴²⁶

Ο τίτλος του κοτζάμπαση προσδιόριζε τους εξέχοντες μιας κοινότητας, οι οποίοι εκλέγονταν και αναλάμβαναν τις σχέσεις της με την κρατική Αρχή. Στα καθήκοντά τους περιελαμβάνονταν η φοροδιανομή και φοροείσπραξη, η απονομή δικαιοσύνης για αγρονομικά ζητήματα και, γενικά, οι σχέσεις της κοινότητας με την Διοίκηση. Έτσι, μετά το 1754, οι Ιεράρχες δεν αποτελούσαν μόνον τους εκλεγμένους πνευματικούς ηγέτες της ορθόδοξης κοινότητας στο νησί, αλλά και τους

⁴²⁵ Μιχαήλ Μιχάλης, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης», οπ. π, σσ. 126-127

⁴²⁶ Στο ίδιο, σσ. 127-128 ' του ίδιου, «Βυζαντινά Σύμβολα», οπ. π, σ. 325. Είναι χαρακτηριστικό, ότι ο Φίλιος Ζαννέτος αναφέρει πως ένας από τους λόγους που οι Αρχιερείς κατάφεραν να αποκτήσουν το διάταγμα για αναβάθμιση του ρόλου τους στο νησί ήταν και εξαιτίας των «πολλών και ισχυρών φίλων του Φιλόθεου». Η αναφορά αυτή υποδηλώνει ότι, μέχρι την περίοδο εκείνη, οι Αρχιερείς της Κύπρου θα πρέπει να είχαν αποκτήσει ένα δικό τους δίκτυο επαφών ανάμεσα στους αξιωματούχους της κεντρικής διοίκησης, γεγονός που τους επέτρεπε να δρουν με μία σχετική αυτονομία από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και σε απευθείας συνεννόηση με το Παλάτι, Μιχαήλ Μιχάλης, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης», οπ. π, σ. 129, υποσ. 44. Ο Φίλιος Ζαννέτος έγραψε σε ένα τρίτομο έργο για την ιστορία της Κύπρου. Διετέλεσε βουλευτής του Νομοθετικού Συμβουλίου στην Λάρνακα (1901-1904, 1916-1921), αναλυτικότερα για τον Φίλιο Ζαννέτο βλ. Κουδουνάρης Αριστείδης Λ., *Βιογραφικό Λεξικό Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 2010, σσ. 153-154

διορισμένους πολιτικούς εκπροσώπους, οι οποίοι θα διαχειρίζονταν τα ζητήματα ολόκληρης της κοινότητας.⁴²⁷

Η αναβάθμιση του ρόλου των Αρχιερέων της Κύπρου δεν ήταν άσχετη με το γενικότερο κλίμα ενός πολιτικού ρόλου των Ορθοδόξων της Αυτοκρατορίας, μέσω και της ανάπτυξης μιας οθωμανορθόδοξης γραφειοκρατίας.⁴²⁸ Η ιδιαιτερότητα, όμως στην περίπτωση της Κύπρου, είναι το γεγονός ότι η οθωμανορθόδοξη αυτή γραφειοκρατία περιορίζεται στο πρόσωπο των Αρχιερέων της Εκκλησίας της Κύπρου. Η οικονομική κυριαρχία της Εκκλησίας σε τοπικό επίπεδο δεν είχε επιτρέψει την άνοδο ορθόδοξων λαϊκών στοιχείων, τα οποία θα προσπαθούσαν να διεισδύσουν στη σφαίρα της διοικητικής εξουσίας.⁴²⁹

Η περίοδος Tanzimat επέφερε αρκετές αλλαγές και στην Κύπρο. Μεταρρυθμιστικές κινήσεις έγιναν το πρώτο μισό του 19^{ου} αι., και συγκεκριμένα το 1830, χωρίς όμως ιδιαίτερα αποτελέσματα.⁴³⁰ Η οθωμανική εξουσία, στο πλαίσιο των πρώιμων μεταρρυθμίσεων του σουλτάνου Μαχμούτ Β' (1808-1839), εφάρμοσε κάποιες μεταρρυθμίσεις στην Κύπρο, με σκοπό τον εξορθολογισμό των τοπικών διοικητικών θεσμών.⁴³¹ Για τον ορθόδοξο πληθυσμό προβλεπόταν η ύπαρξη Γενικής Συνέλευσης, η Κεντρική Δημογεροντία και η Επιτροπή Κοινού. Η Γενική Συνέλευση συνέρχονταν στην αρχή κάθε χρόνου από τον Αρχιεπίσκοπο και απαρτιζόταν από τέσσερις Ιεράρχες, την Επιτροπή Κοινού, την Επιτροπή των Δημογερόντων και «των συνετοτέρων εκάστης πόλεως, εκλεγομένων υπό των οικείων συμπολιτών κατ' έτος».⁴³² Τα μέλη ήταν ισότιμα και είχαν καθήκον να σκέφτονται για τα κοινά, να αποφασίζουν τα «συμφερότερα»⁴³³, να ελέγχουν τους λογαριασμούς της δημογεροντίας, να εκλέγουν την Κεντρική Δημογεροντία και να εκλέγουν τους εκάστοτε απεσταλμένους πρέσβεις στην Κωνσταντινούπολη. Η Γενική Συνέλευση ήταν το κυρίαρχο σώμα με συνταγματική και συντακτική δύναμη.

Η Κεντρική Δημογεροντία αποτελούνταν από τρία μέλη και είχε άμεση σχέση με το Διοικητήριο της Λευκωσίας. Στόχος της ήταν να «αγρυπνεί επί των κοινών πραγμάτων, της κοινής ησυχίας και να υπερασπίζει τους ραγιάδες».⁴³⁴ Συσκεπτόταν και αποφάσιζε μαζί με τους Αρχιερείς και την Επιτροπή Κοινού για την δίκαιη κατανομή των φόρων και την είσπραξή τους. Γι' αυτό είχε το

⁴²⁷ Hill, *History*, ο.π., σ. 315

⁴²⁸ Anagnostopoulou Sia, "Les Rapports de l' Eglise Orthodoxe avec Le Kapoudan Pacha(fin du XVIII^eeme debut XIXe ciele)", στο Zachariadou Elizabeth (επιμ.), *The Kapoudan Pascha. His Office and his Domain*", Ρέθυμνο 2002, σ. 265

⁴²⁹ Μιχαήλ Μιχάλης, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης», ο.π., σσ. 130-131

⁴³⁰ Στο ίδιο, ο.π. π, σ. 134

⁴³¹ Αναγνωστοπούλου Σία, «Κύπρος 1830-1878», ο.π. π, σ. 364

⁴³² Ζαννέτος Φίλιος, *Η Κύπρος κατά τον Αγώνα της Παλιγγενεσίας. 1821-1930*, Αθήνα 1930, σ. 21

⁴³³ Στο ίδιο, σ. 21

⁴³⁴ Στο ίδιο, σ. 22

δικαίωμα να διορίζει εισπράκτορες, τους οποίους ονόμαζε Γραμματείς. Υπήρχαν και οι Επαρχιακές Δημογεροντίες, οι οποίες εκλέγονταν από τους κατοίκους, με την συναίνεση του Μητροπολίτη.⁴³⁵

Η Επιτροπή του Κοινού αποτελούνταν από είκοσι εκλεγμένα μέλη: οχτώ από την Λευκωσία και δώδεκα, μοιρασμένα ισάριθμα, από την Σκάλα, την Λάρνακα και την Λεμεσό. Σκοπός της ήταν να εφορεύει επί των Δημογερόντων, να ελέγχει τα βιβλία και τις πράξεις τους, όπως επίσης και να αποφασίζει για τα διάφορα κοινωφελή ιδρύματα.

Σκοπός του καταστατικού που συντάχθηκε από την Επιτροπή του Κοινού ήταν η δημιουργία των παραπάνω σωμάτων αλλά και να φανούν «*ποίαι περίπου προνομία παρεσχέθησαν ή ανεγνωρίσθησαν υπό του Σουλτάνου*».⁴³⁶ Οι Αρχιερείς -ο Αρχιεπίσκοπος και οι τρεις Μητροπολίτες- αναγνωρίζονταν ως οι «*δια βίου προστάται των ραγιάδων*»⁴³⁷ και τους παραχωρούνταν από την πολιτεία βεράτια με ειδικά προνόμια. Ο Αρχιεπίσκοπος ήταν μόνιμος πρόεδρος των Γενικών Συνελεύσεων, ενώ οι Μητροπολίτες προέδρευαν στα Επαρχιακά Συμβούλια. «*Η γνώμη των ήτο απαραίτητος δι' όλας τας του κοινού υποθέσεις*».⁴³⁸ Τα προνόμια των ιεραρχών, σύμφωνα με το καταστατικό, ήταν⁴³⁹:

- α) Αναγνωρίζονται ως οι διαρκείς αντιπρόσωποι των Ορθοδόξων
- β) Τίθενται εκτός της δικαιοδοσίας των, κατά τόπους, Διοικητικών και Επαρχιακών Δικαστηρίων.
- γ) Για μικρά πταίσματα, οι κατώτεροι κληρικοί φυλακίζονταν στις Μητροπόλεις. Για εγκλήματα, τους αφαιρούνταν η ιεροσύνη και παραδίδονταν ως ιδιώτες σε κοινά δικαστήρια
- δ) Είχαν το δικαίωμα να αναφέρονται στους ανώτερους υπαλλήλους στα ελληνικά (γραπτά ή προφορικά)
- ε) Είχαν το δικαίωμα είσπραξης, με την βοήθεια Οθωμανών αξιωματούχων, χρηματικών ποσών από τους πιστούς για τα διάφορα λειτουργικά τους έξοδα.

Η προσπάθεια δημιουργίας, μέσω των μεταρρυθμίσεων του 1830, νέων πιο αντιπροσωπευτικών σωμάτων, τα οποία θα λειτουργούσαν ως συντονιστές μιας πιο ορθολογικής οικονομικής και διοικητικής πολιτικής, δεν εξουδετέρωσε τις φυγόκεντρες δυνάμεις που αναπτύσσονταν στο πλαίσιο μιας κοινωνίας με πολλά προβλήματα.⁴⁴⁰ Η πολυπλοκότητα αυτών των καταστάσεων εκδηλώνεται με το ξέσπασμα πολλών εξεγέρσεων, κυρίως το 1833, με σημαντικότερη αυτή υπό την ηγεσία του Νικόλαου Θησέα. Οι εξεγέρσεις αυτές έχουν ως στόχο κατ' εξοχήν την Εκκλησία

⁴³⁵ Στο ίδιο, σ. 22

⁴³⁶ Στο ίδιο, σ. 22

⁴³⁷ Στο ίδιο, σ.21

⁴³⁸ Στο ίδιο, σ. 21

⁴³⁹ Στο ίδιο, σ.25

⁴⁴⁰ Αναγνωστοπούλου Σία, «Κύπρος 1830-1878», οπ. π, σ. 364

της Κύπρου, αφού η ισχυρή τάξη των εμπόρων που αρχίζει σιγά σιγά να δημιουργείται, διεκδικεί την εξουσία από την Εκκλησία.

Ουσιαστικές αλλαγές θα επικρατήσουν με τις μεταρρυθμίσεις Tanzimat. Με τα διατάγματα του 1839 και του 1856 εισάγονται και νέες διοικητικές μεταρρυθμίσεις στο νησί, στην προσπάθεια να υπάρχει παράλληλη πορεία με το γενικότερο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων, και να γίνεται ένας πιο ουσιαστικός έλεγχος της κεντρικής διοίκησης στην περιφέρεια.⁴⁴¹

Η Κύπρος, διοικητικά, το 1838, γίνεται «έμμισθος ηγεμονία»⁴⁴² και μεταφέρεται από την διοίκηση του Καπουδαν Πασά στη διοίκηση της επαρχίας των Νήσων του Αρχιεπαγγέλτου, ως ξεχωριστό σαντζάκι (sancak) προσαρτημένο στο πασαλίκι (pasalik) της Ρόδου. Ο νέος διοικητής του νησιού ονομαζόταν μουντασαρίφ (mütesarrif), πληρωνόταν με μισθό από το δημόσιο ταμείο και προέδρευε του Μεγάλου Συμβουλίου (Meclis-i Idare), το οποίο έδρευε στη Λευκωσία και συνεδρίαζε μία φορά την εβδομάδα. Στις επαρχίες δημιουργήθηκαν τα Επαρχιακά Συμβούλια όπου συμμετείχαν ο τοπικός καϊμακάμης (kaymakambeyi) ο οποίος προήδρευε, ο τοπικός καδής, οι υπεύθυνοι των τοπικών γραφείων κτηματολογίου και βακουφικής περιουσίας, ο Μητροπολίτης της περιοχής, ο τοπικός χριστιανός κοτζαμπάσης ή ταμίας του επαρχιακού ταμείου της κοινότητας και τέσσερα μέλη-δύο χριστιανοί και δύο μουσουλμάνοι-, οι οποίοι εκλέγονταν από τις κοινότητες της περιοχής.

Πέρα από τα διοικητικά συμβούλια, συστάθηκε Δικαστικό Συμβούλιο, του οποίου προήδρευε ο καδής ενώ, σε δεύτερο επίπεδο τοπικής διοίκησης, εκλέγονταν ως πρόεδροι μικρών τοπικών Συμβουλίων ο μουκπίρης (mukbir) για τις χριστιανικές κοινότητες και ο μουχτάρης (muhtar) για τις μουσουλμανικές.⁴⁴³ Με τις μεταρρυθμίσεις αυτές καταργείται η υπό των Καδήδων και Ναίτηδων καταγραφή της κινητής και ακίνητης περιουσίας των αποθνησκόντων χριστιανών και πραγματοποιείται η άμεση μεταβίβαση του δικαιώματος αυτού στους Αρχιερείς. Επίσης, πλέον, στα δικαστήρια και στα συμβούλια, οι μαρτυρίες των χριστιανών, σε περίπτωση ετεροδικίας με μουσουλμάνο, λαμβάνονται το ίδιο υπόψη. Τέλος, δόθηκε άδεια ανάρτησης και χρήσης καμπάνας σε υψηλό κωδωνοστάσιο του αρχιεπισκοπικού ναού. Για την καλύτερη εφαρμογή του διατάγματος ιδρύθηκαν τα διοικητικά και δικαστικά συμβούλια που αναφέρθηκαν παραπάνω.⁴⁴⁴

⁴⁴¹ Σύμφωνα και με φερμάνι που στάλθηκε στο νησί, τον Οκτώβριο του 1840, η οθωμανική διοίκηση, στην προσπάθειά της να εφαρμόσει το Tanzimat και να επιβάλει έναν καλύτερο έλεγχο στην περιφέρειά της, είχε αποφασίσει την δημιουργία κοινοβουλίου στην Κύπρο, στο οποίο να συμμετέχουν εκλεγμένοι εκπρόσωποι των δύο κοινοτήτων, Θεοχαρίδης Ιωάννης Π., «Ανέκδοτο φερμάνι για την εφαρμογή του Τανζιμάτ στην Κύπρο», σε *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, 13-16(1984-87), σσ. 447-458

⁴⁴² Φίλιος Ζαννέτος, *Η Κύπρος κατά τον Αγώνα της Παλιγγενεσίας*, οπ. π., σ. 20

⁴⁴³ Στο ίδιο, σ. 25 · Μιχαήλ Μιχάλης, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης», οπ. π, σσ. 134-135

⁴⁴⁴ Φίλιος Ζαννέτος, *Η Κύπρος*, οπ. π, σ. 25

Με τις μεταρρυθμίσεις αναγνωρίζεται η δομή της Εκκλησίας-και η σύμπραξή της-με λαϊκούς, ως η επίσημη, και σε δεύτερο επίπεδο, εξουσία των ορθόδοξων υπηκόων του οθωμανικού κράτους. Ενσωματώνεται η εκκλησιαστική δομή στους διοικητικούς μηχανισμούς του κράτους, κάτι που όχι μόνο καθιστά την πολιτική εξουσία των Ιεραρχών αδιαμφισβήτητη αλλά, ταυτόχρονα, της προσδίδει το κύρος της κρατικής λειτουργίας. Η Εκκλησία εμφανίζεται, δηλαδή, ως ένα μέρος της οθωμανικής πολιτείας, που εκπροσωπεί τα συμφέροντα των ορθόδοξων Οθωμανών. Η σταδιακή ένταξη της Εκκλησίας της Κύπρου, ως θεσμού, στην οθωμανική κρατική λογική, ολοκληρώνεται με την αναγνώρισή της ως επίσημου πια διοικητικού μηχανισμού του millet των Ορθοδόξων.⁴⁴⁵

Η προσπάθεια της κεντρικής διοίκησης ήταν η άσκηση ενός αποτελεσματικότερου ελέγχου στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας, όπως ήταν η Κύπρος, και η εισαγωγή νέων κρατικών δομών, επηρεασμένων από τις δυτικές αντιλήψεις περί κράτους.⁴⁴⁶ Το γεγονός ότι ο διοικητής του νησιού έγινε έμμισθος υπάλληλος της κεντρικής διοίκησης και δεν αντλεί τα έσοδά του ή το αντίτιμο για τις υπηρεσίες του από την ενοικίαση φορολογικών προσόδων αποτελούσε, ουσιαστικά, την προσπάθεια του οθωμανικού κράτους να θέσει φραγμό στις καταχρήσεις που παρατηρούνταν τους δύο τελευταίους αιώνες σε σχέση με την είσπραξη των δημόσιων εσόδων.

Ενώ μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αι. απουσιάζουν αναφορές για άμεση εμπλοκή της οθωμανικής διοίκησης στα θέματα της Εκκλησίας της Κύπρου και, ιδιαίτερα, στην ενθρόνιση Ιεραρχών, με αποτέλεσμα την έντονη άσκηση ελέγχου από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, από τον 19^ο αι. και μετά, η κεντρική διοίκηση επιχειρεί την άσκηση ελέγχου μέσω των ίδιων των Ιεραρχών της Εκκλησίας. Ο Αρχιεπίσκοπος Κύριλλος (1849-1854) εκλέχθηκε στην Κύπρο σε συνέλευση στην οποία συμμετείχαν οι Μητροπολίτες, κληρικοί και λαϊκοί. Όταν η εκλογή του αμφισβητήθηκε από άτομα που δεν συμμετείχαν στην εκλογική συνέλευση, η οθωμανική διοίκηση προχώρησε στην πρόσκληση νέας συνέλευσης, με αντιπροσώπους από όλες τις πόλεις, με σκοπό να εξεταστεί η εκλογή του Κυρίλλου. Η δεύτερη αυτή συνέλευση επικύρωσε πανηγυρικά την εκλογή του νέου Αρχιεπισκόπου. Το γεγονός αυτό, της πρώτης και της δεύτερης εκλογικής συνέλευσης, δείχνει ότι οι θεσμοθετημένες, πια, διαδικασίες εκλογής Αρχιερέα εντάχθηκαν στο νέο διοικητικό πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η ίδια διαδικασία, εκλογή δηλαδή του Αρχιεπισκόπου μετά από εκλογική συνέλευση ακολουθήθηκε και στην περίπτωση του

⁴⁴⁵ Χαρακτηριστικό του πνεύματος συνεργασίας που υπήρχε μεταξύ κεντρικής οθωμανικής διοίκησης και Ιεραρχών της Εκκλησίας της Κύπρου, ως περιφερειακών κρατικών αξιωματούχων, ήταν και η παρασημοφόρηση Αρχιεπισκόπων της Κύπρου στο β' μισό του 19^{ου} αι., Χιδίρογλου Παύλος, «Το ανέκδοτον φερμανιον προνομίων του σουλτάνου Abd al-Megid προς τον Πατριάρχην Γερμανόν Δ' του έτους 1853 και αι προς την Κύπρον προνομιακαί παραχωρήσεις του ΙΘ' αιώνος», στο *Κυπριακαί Σπουδαί*, 36(1972), σσ. 79-81

⁴⁴⁶ Μιχαήλ Μιχάλης, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης», οπ. π, σσ. 135-136

Αρχιεπισκόπου Μακαρίου (1854-1865), καθώς και του διαδόχου του, Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου (1865-1900).⁴⁴⁷

Η εκλογή τόσο για τον αρχιεπισκοπικό, όσο και για τους μητροπολιτικούς θρόνους της Κύπρου, γίνεται από ένα σώμα λαϊκών, εκλεγμένων αντιπροσώπων του λαού, και από την Ιερά Σύνοδο. Έτσι, στο πλαίσιο των εκκλησιαστικών θεσμών συγκροτούνται δύο «κόμματα» (‘παλιοί’ ιεράρχες και γαιοκτήμονες κυρίως, και ‘νέοι’ έμποροι), τα οποία ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την εξάπλωση της επιρροής τους μέσα στον κύκλο εξουσίας της Εκκλησίας.⁴⁴⁸ Ο ανταγωνισμός αυτός ξέσπασε, κατ’ αρχήν, στη μητρόπολη Κιτίου, στην πόλη της Λάρνακας-που διέθετε την μεγαλύτερη συγκέντρωση εμπόρων ανάμεσα σε δύο «κόμματα»: στον μητροπολίτη και την ‘παλιά’ οθωμανορθόδοξη εξουσία, απέναντι στους ‘νέους’, τους εμπόρους οι οποίοι ήταν αποκλεισμένοι από τις δομές εξουσίας του Millet. Στον ανταγωνισμό ανάμεσα στα δύο «κόμματα» αποτυπώνεται η προσπάθεια των εμπόρων, κυρίως, για πρόσβαση στην κοινοτική εξουσία που ήταν, κατ’ αποκλειστικότητα, στα χέρια του μητροπολίτη και των ‘παλαιών’ γύρω σε αυτόν. Ο ανταγωνισμός αυτός, παίρνει τις διαστάσεις ενός ζητήματος γνωστού ως «Κιτιακού Ζητήματος», το οποίο θα διαρκέσει σχεδόν ως τα τέλη της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κύπρο.

Οι απαρχές του Κιτιακού Ζητήματος τοποθετούνται στην περίοδο της αρχιερατείας του μητροπολίτη Κιτίου Μελετίου Γ’ Μοδινού (1846-1864). Το Ζήτημα ξέσπασε με αφορμή τα χρέη της Μητρόπολης Κιτίου (κυρίως προς τους εμπόρους που δάνειζαν κατά καιρούς με σημαντικά ποσά την Μητρόπολη) και την κακή διαχείριση του εκκλησιαστικού ταμείου. Το 1855, μετά από έντονη απαίτηση των «επιφανών Λαρνακαίων», συγκροτείται επιτροπή για την διαχείριση του ταμείου της Μητρόπολης Κιτίου. Τρία χρόνια μετά, η επιτροπή διαλύεται, ενώ τα χρέη της Μητρόπολης όχι μόνο δεν έχουν αποπληρωθεί, αλλά έχουν αυξηθεί. Την διαχείριση του ταμείου αναλαμβάνει και πάλι ο ίδιος ο μητροπολίτης.

Μέχρι το 1863 η οικονομική διαχείριση είναι τόσο κακή, που οδηγεί σε τέτοιες συγκρούσεις ανάμεσα στους ‘νέους’ (αντιμελετικούς) και τους ‘παλιούς’ (μελετικούς), που υποχρεώνουν τον μητροπολίτη σε παραίτηση, το 1864.⁴⁴⁹ Ο επόμενος μητροπολίτης Κιτίου Βαρθολομαίος (1864-1866) παραιτείται και αυτός εν μέσω έντονων διενέξεων και συγκρούσεων για την οικονομική κατάσταση του θρόνου. Μετά από δύο χρόνια τοποτηρητείας του αρχιμανδρίτη Σωφρονίου, στον κιτιακό θρόνο εκλέγεται ο Κυπριανός Οικονομίδης (1868-1886). Η κακή κατάσταση του ταμείου της Μητρόπολης, καθώς και η τεράστια πίεση που ασκούν οι λαϊκοί, υποχρεώνουν τον νέο μητροπολίτη να παραχωρήσει στους λαϊκούς την διαχείριση του εκκλησιαστικού ταμείου και να

⁴⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 136 · Φιλίππου Λοΐζος, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Λευκωσία 1975, σ. 162

⁴⁴⁸ Αναγνωστοπούλου Σία, «Κύπρος 1830-1878», ο.π., σ. 366

⁴⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 367

επιτρέψει την ανάμειξή τους στους θεσμούς της μητρόπολης. Η εκκοσμίκευση των θεσμών οργάνωσης του Millet των Ορθοδόξων της Κύπρου εκδηλώθηκε κατ' αρχάς στην Λάρνακα, μέσα από την εκκοσμίκευση του πλαισίου εξουσίας του μητροπολίτη. Η «εκλαΐκευση» των θεσμών εξουσίας της μητρόπολης, με την συναίνεση του μητροπολίτη, καθιστούσε πλέον την μητρόπολη Κιτίου τον ιδεολογικό και «κομματικό» φορέα των 'νέων' δυνάμεων της Κύπρου.⁴⁵⁰ Συνεπώς, η μητρόπολη Κιτίου ανέλαβε το ρόλο του φορέα του μεταρρυθμιστικού εκσυγχρονισμού των οθωμανορθόδοξων δομών της Κύπρου.

⁴⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 368-369

Γ4. Η Εκκλησία της Κύπρου και η Αγγλική διοίκηση

Με την παράδοση της Κύπρου στην βρετανική κυβέρνηση, μέσα σε όλες τις διοικητικές και οικονομικές αλλαγές, άρχισε να αλλάζει σταδιακά και η θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι ελπίδες του Κυπριακού λαού για καλύτερευση της θέσης τους φάνηκαν από την προσφώνηση του Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου στον πρώτο Άγγλο Αρμοστή, τον Sir Garnet Wolseley, τον οποίο υποδέχτηκε στη Λευκωσία, στις 30 Ιουλίου 1878, μαζί με πλήθος χριστιανών πολιτών και μαθητών. Στον λόγο του, ο Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος, ανέφερε ότι ο κυπριακός λαός «χωρίς να αρνηθεί την καταγωγή και τους πόθους του, θα είναι αφοσιωμένος στην νέαν πατρικήν αυτού Κυβέρνησιν»⁴⁵¹. Συνέχισε, λέγοντας ότι «πάντες ενώπιον του νόμου θέλομεν έχη ίσα δικαιώματα να εξασκώμεν και ίσα καθήκοντα να φυλάττωμεν»⁴⁵². Στο τέλος ανέφερε ότι στην νέα κυβέρνηση πρέπει να συμμετέχουν «οι νοημότεροι των κατοίκων»⁴⁵³, οι οποίοι είχαν «πείρα των εντοπίων πραγμάτων και συμπράττουν, μετά της Υμ. Εξοχότητος ειλικρινώς ως προς τας ανάγκας του τόπου, την γλώσσαν, τα ήθη και έθιμα, το είδος του πολιτεύματος ή της νομοθεσίας και τα τοιαύτα»⁴⁵⁴.

Ο Αρχηγός της Κυπριακής Εκκλησίας δεν ήθελε να συγκρουστεί με την νέα βρετανική διοίκηση προβάλλοντας στην πρώτη προσφώνηση του, το αίτημα της Ενώσεως της Κύπρου με την Ελλάδα, κυρίως γιατί ήλπιζε ότι η βρετανική διοίκηση θα συνέχιζε να παραχωρεί στην Εκκλησία τα ίδια δικαιώματα που είχε επί οθωμανικής κυριαρχίας (π.χ μη καταβολή του κτηματικού φόρου).⁴⁵⁵ Από την πλευρά της, η βρετανική διοίκηση, με την επιθυμία της να εγκαθιδρύσει ένα δυτικού τύπου, λαϊκό, και συνεπώς αντικληρικαλιστικό πολιτικό σύστημα, προσπάθησε να αφαιρέσει το μονοπώλιο της πολιτικής εκπροσώπησης των χριστιανών του νησιού από την Ορθόδοξη Εκκλησία.⁴⁵⁶

Κατ' αρχάς, ο Wolseley κατήγγειλε την έως τότε ισχύουσα απαλλαγή της Εκκλησίας από τον φόρο ιδιοκτησίας γης. Η Εκκλησία, μέχρι τότε, πλήρωνε μόνο τον φόρο της δεκάτης, παρ' όλο που ήταν ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας της Κύπρου. Επίσης, οι επίσκοποι δεν θα παρίσταντο, πλέον, ex officio στα συμβουλευτικά όργανα της κυβέρνησης, ενώ οι κληρικοί που θα

⁴⁵¹ Οικονομίδης Χριστόφης, «Οι προσφωνήσεις Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου και Μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανού στον πρώτο Άγγλο αρμοστή το 1878, χωρίς αναφορά στο αίτημα της Ενώσεως, και κάποια άλλη προσφώνηση με το αίτημα της ενώσεως» σε *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996*, Ι. Θεοχαρίδης (επιμ.), τ. 3, Λευκωσία 2001, σσ. 412-416

⁴⁵² Στο ίδιο

⁴⁵³ Στο ίδιο, σ. 413

⁴⁵⁴ Στο ίδιο

⁴⁵⁵ Στο ίδιο

⁴⁵⁶ Παπαγεωργίου Στέφανος, *Η πρώτη περίοδος της Αγγλοκρατίας*, οπ. π., σ. 213

παρέβαιναν το κοινό ποινικό δίκαιο, θα δικάζονταν στο εξής από τακτικά δικαστήρια.⁴⁵⁷ Τέλος, ο Wolseley απαγόρευσε την χρησιμοποίηση κρατικής βίας κατά την είσπραξη των εκκλησιαστικών φόρων, πράγμα που είχε ως συνέπεια την μείωση των εισπράξεων κατά τα 2/3.⁴⁵⁸

Τον Φεβρουάριο του 1879, ο Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος έστειλε υπόμνημα στην βρετανική διοίκηση σημειώνοντας ότι «οι Αρχιερείς προτάσσουν την επιθυμία των υπέρ ειλικρινούς συνεννοήσεως μετά της Κυβερνήσεως»⁴⁵⁹. Στο υπόμνημα αυτό, οι Αρχιερείς, αφού αναφέρθηκαν στα προνόμια που είχαν επί Τουρκοκρατίας και στην δράση τους για την παιδεία και τα κοινωφελή ιδρύματα, παραπονέθηκαν για την αγνόηση των προνομίων τους από την αγγλική διοίκηση και ζήτησαν να πληρώνουν μόνο τον φόρο της δεκάτης και όχι τον κτηματικό φόρο.⁴⁶⁰ Στο υπόμνημα αναφέρεται και ο μητροπολίτης Κιτίου Κυπριανός, ο οποίος «αμυνόμενος υπέρ των προνομίων αυτόν κατέληξε μετά του Διοικητού Λεμεσού εις τα δικαστήρια»⁴⁶¹. Συγχρόνως με το υπόμνημα των Αρχιερέων και το Αρχιεπισκόπου, συντάχθηκε και ένα λαϊκό υπόμνημα, το οποίο ζητούσε την σύγκληση αντιπροσωπευτικής συνέλευσης, η οποία χαρακτηριζόταν ως *σύστημα αντιπροσωπευτικόν με ευρύτερα δικαιώματα*⁴⁶², και θα συνεδρίαζε τρεις ή τέσσερις φορές το χρόνο με κάθε περιφέρεια να αντιπροσωπεύεται αναλόγως του αριθμού των κατοίκων της.

Η βρετανική κυβέρνηση τήρησε αρνητική στάση και στα δύο υπομνήματα. Αναγνώρισε την Εκκλησία ως έναν ιδιωτικό αυτόνομο οργανισμό, περιορισμένο στα θρησκευτικά του καθήκοντα. Η κυβέρνηση απλώς θα αναγνώριζε τους εκάστοτε εκλεγμένους ιεράρχες, όπως γινόταν και επί Σουλτάνου.⁴⁶³ Έτσι, η αγγλική κυβέρνηση, με τις μεταρρυθμίσεις που επέβαλε, όχι μόνο περιόρισε την εξουσία της Εκκλησίας στις καθαρά θρησκευτικές της δικαιοδοσίες, αλλά δεν της αναγνώρισε και κανένα προνομιακό δικαίωμα.⁴⁶⁴ Η θέσπιση, βάσει συνταγματικών

⁴⁵⁷ Ρίχτερ, οπ.π., σσ. 89-90

⁴⁵⁸ Georgallides, οπ. π., σ. 61

⁴⁵⁹ Ζαννέτος Φίλιος, *Η Κύπρος*, οπ. π., σ. 38

⁴⁶⁰ «Η νέα κυβέρνησις την τε Εκκλησίαν ως οργανισμόν ηγνόησε και τους Ιεράρχας, ως κοινούς πολίτας μετεχειρίσθη», στο ίδιο, σσ. 33-34 και σσ. 38-39.

⁴⁶¹ Στο ίδιο, σσ. 33-34. Όταν ο διοικητής της περιφέρειας της Αμμοχώστου Falkland Warren κάλεσε τον μητροπολίτη Κιτίου να πληρώσει τους φόρους του, ο μητροπολίτης έστειλε υπόμνημα στον Wolseley κατηγορώντας τον Warren. Ταυτόχρονα, έστειλε επιστολές και στην Βρετανία κατηγορώντας τους Βρετανούς διοικητές για εφαρμογή καταναγκαστικής εργασίας, για απαγόρευση της κυκλοφορίας ελληνικών εφημερίδων κ.α. Η κατάρριψη των κατηγοριών ήταν εύκολη υπόθεση για τον Wolseley, αλλά φάνηκε η προσπάθεια της Εκκλησίας, μέσω του μητροπολίτη Κιτίου, να αποδυναμώσει την βρετανική διοίκηση και να ανακτήσει την προηγούμενη θέση ισχύος, Ρίχτερ, οπ. π., σσ. 91-92 · Hill, οπ. π., σ. 575

⁴⁶² Ζαννέτος Φίλιος, *Η Κύπρος*, οπ. π., σ. 40

⁴⁶³ Στο ίδιο, σσ. 38-40

⁴⁶⁴ Αναγνωστοπούλου Σία, «Η Εκκλησία της Κύπρου: ο εθναρχικός της ρόλος: 1878-1960. Η θρησκευτικοποίηση της 'Κυπριακής πολιτικής δράσης': Ένωση» στο *Σύγχρονα Θέματα*, 20/21(1998/1999), σσ. 198-227

ρυθμίσεων, του Νομοθετικού Συμβουλίου,⁴⁶⁵ σηματοδοτούσε την θεσμική κατάργηση του πολιτικού ρόλου της Εκκλησίας καθώς και την υπονόμευση της αρχής της επί των χριστιανών καθώς οι εκλεγμένοι, από τον λαό βουλευτές θα συνιστούσαν την Κυπριακή πολιτική εξουσία. Αφού οι Κύπριοι δεν θα οργανώνονταν σε θρησκευτικά σύνολα, όπως επί οθωμανικής κυριαρχίας, η Εκκλησία θα έχανε την αποκλειστική εξουσία της επί των χριστιανών, όπως επίσης και τον πολιτικό της ρόλο, καθώς η βρετανική διοίκηση δεν της αναγνώριζε την ελέω Θεού πολιτική της εξουσία, όπως γινόταν επί οθωμανικής κυριαρχίας.⁴⁶⁶

Οι Βρετανοί, παρ' όλο που δεν ήταν διατεθειμένοι να παραχωρήσουν στην Εκκλησία τα παλιά της προνόμια, δεν ήταν ενάντιοι στην υποψηφιότητα των κληρικών για τα νομοθετικά όργανα.⁴⁶⁷ Έτσι, οι ιεράρχες κατά την βρετανική περίοδο: α) συμμετείχαν στις πολιτικές εκλογικές αναμετρήσεις, οπότε ανέπτυσαν πολιτικό λόγο, β) η εκλογή τους στα θρησκευτικά αξιώματα γινόταν και από λαϊκούς, επομένως σε περιοχές με έντονη κοινωνική κινητικότητα υποχρεώνονταν, προκειμένου να εκλεγούν, να συνάψουν «συμμαχίες» με τα ριζοσπαστικά στοιχεία της περιοχής, γ) ηγούνταν των εκκλησιαστικών θεσμών που παρέμεναν οι μοναδικοί μηχανισμοί πλαισίωσης του υπό διαμόρφωση πολιτικού συνόλου. Έχοντας, όμως, να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό των λαϊκών, υποχρεώνονταν όχι μόνο να υιοθετούν την πιο ριζοσπαστική πολιτική, αλλά να εμφανίζονται ως το πρωτοπόρο τμήμα της κοινωνίας.⁴⁶⁸

Η μητρόπολη Κιτίου είναι αυτή που, κατ' εξοχήν, εκφράζει την πρωτοπορία. Ο μητροπολίτης Κιτίου είναι ο μόνος βουλευτής με πολιτικό λόγο και άποψη στο Νομοθετικό Συμβούλιο, ενώ ο κοινωνικός, ριζοσπαστικός λόγος συγκροτείται και πάλι, κατ' αρχήν στο πλαίσιο της Εκκλησίας, με σημαντικότερη μορφή τον Νικόδημο Μυλωνά, των μετέπειτα μητροπολίτη Κιτίου.⁴⁶⁹

Όταν, στις 9 Μαΐου 1900, απεβίωσε ο Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος, λίγοι θα πίστευαν ότι ο διάδοχος του θα ανέβαινε στον Αρχιεπισκοπικό θρόνο δέκα χρόνια αργότερα. Αυτή η ταραχώδης περίοδος που μεσολάβησε μέχρι την εκλογή του νέου αρχιεπισκόπου, κατά την οποία κυριάρχησε η διαμάχη μεταξύ των δύο διεκδικητών του αρχιεπισκοπικού θρόνου, έγινε ευρέως γνωστή ως το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα. Οι δύο διεκδικητές ήταν ο μητροπολίτης Κιτίου

⁴⁶⁵ Το Νομοθετικό Συμβούλιο ιδρύθηκε το 1878 και πήρε την οριστική του μορφή το 1882.

Απαρτιζόταν από 18 μέλη, από τα οποία τα έξι ήταν μη αιρετά και διορίζονταν από τον Αρμοστή της Κύπρου, τα δώδεκα ήταν αιρετά (τρία από την μουσουλμανική και εννέα από την χριστιανική κοινότητα)

⁴⁶⁶ Αναγνωστοπούλου Σία, «Η Εκκλησία της Κύπρου: ο εθναρχικός της ρόλος», οπ. π, σ. 201

⁴⁶⁷ Για παράδειγμα, ο μητροπολίτης Κιτίου, Κυπριανός εξελέγη το 1883 μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου, στο οποίο παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του, το 1886. Το έτος 1889 ο Κύριλλος (Παπαδόπουλος) εξελέγη μητροπολίτης Κυρηνείας και το 1893 μητροπολίτης Κιτίου. Από το 1909 έως το 1916 ήταν αρχιεπίσκοπος Κύπρου. Από το 1889 ως το θάνατό του, το 1916, υπήρξε μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου, Ρίχτερ, οπ. π, σ. 93

⁴⁶⁸ Αναγνωστοπούλου Σία, «Η Εκκλησία της Κύπρου: ο εθναρχικός της ρόλος», οπ.π, σ. 204

⁴⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 204

Κύριλλος Παπαδόπουλος και ο μητροπολίτης Κερύνειας Κύριλλος Βασιλείου. Τον Σεπτέμβριο του 1900, το στρατόπεδο του επισκόπου Κιτίου εξασφάλισε 46 «υποστηρικτές», οι οποίοι είχαν αναδειχθεί νικητές στις εκλογές των γενικών αντιπροσώπων.⁴⁷⁰ Ωστόσο, οι αντίπαλοι τους αμφισβήτησαν τις εκλογικές διαδικασίες ως αντικανονικές, άποψη που συμμεριζόταν και η πλειοψηφία της Συνόδου που απαρτιζόταν τότε από τους επισκόπους Κιτίου και Κυρήνειας, τους ηγουμένους του Κύκκου και του Μαχαιρά, τον Αρχιμανδρίτη και τον Έξαρχο της Αρχιεπισκοπής. Ο Κιτίου αρνήθηκε να δεχτεί τις αποφάσεις της Συνόδου και αποσύρθηκε από αυτή, οδηγώντας με αυτό τον τρόπο την εκλογική διαδικασία σε ένα αδιέξοδο και δημιουργώντας έναν οξύ ανταγωνισμό μεταξύ των δύο υποψηφίων.

Κατά τα πρώτα χρόνια, η σύγκρουση ήταν τεταμένη, προτού περάσει από μία φάση ηρεμίας. Αναζωπυρώθηκε κατά το έτος 1907, μετά την αξίωση των υποστηρικτών του επισκόπου Κιτίου να εισαγάγουν νομοθεσία με στόχο την ομαλοποίηση των αρχιεπισκοπικών εκλογών. Ξέσπασε τόσο μεγάλη αναταραχή που ο Μέγας Αρμοστής υποχρεώθηκε να «κηρύξει στρατιωτικό νόμο στην πρωτεύουσα και να χρησιμοποιήσει στρατεύματα για να διατηρήσει την τάξη».⁴⁷¹ Τον Φεβρουάριο του 1908, ο Κυρήνειας ορίστηκε αρχιεπίσκοπος από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο παρενέβη στο ζήτημα, μετά από σχετική πρόσκληση από την Σύνοδο.⁴⁷² Η 'εκλογή' του, όμως, προκάλεσε μεγάλη αντίδραση από τους αντιπάλους του καθώς δεν είχε και τη συγκατάθεση των Βρετανών αναγκάστηκε να αποσυρθεί.⁴⁷³ Τελικά, το 1909, ο Κιτίου Κύριλλος Παπαδόπουλος εκλέχθηκε Αρχιεπίσκοπος⁴⁷⁴, ενώ στον Κυρήνειας Κύριλλο Βασιλείου δόθηκε ο τίτλος «Μακαριότατος πρώην Αρχιεπίσκοπος Κύπρου και Πρόεδρος Κυρήνειας».⁴⁷⁵ Η διαμάχη λύθηκε οριστικά τον Φεβρουάριο του 1910, με τους δύο πρωταγωνιστές του Αρχιεπισκοπικού Ζήτημα να συμφιλιώνονται δημόσια.⁴⁷⁶

Εκτός από την διαμάχη μεταξύ των επισκόπων, το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα απετέλεσε ένα βασικό πολιτικό ζήτημα που είχε σχέση με την Ένωση. Ο Κυρήνειας υποστηριζόταν από το άτυπο κόμμα των Συντηρητικών, με επικεφαλής του πολιτικούς Αχιλλέα Λιασίδη και Πασχάλη Κωνσταντινίδη. Από την άλλη, ο Κιτίου υποστηριζόταν από το «πολιτικό κόμμα των Αδιάλλακτων» με επικεφαλής του Πελοποννησίους Νικόλαο Κατάλαλο και Φίλιο Ζαννέτο και Θεοφάνη Θεοδότου, οι οποίοι ήταν φανατικοί υποστηρικτές της Ενώσεως.⁴⁷⁷ Έτσι, η φιλονικία

⁴⁷⁰ Χριστοδούλου Ν., *Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου κατά τα έτη 1900-1910*, σσ. 50-51

⁴⁷¹ Στο ίδιο, σ. 93

⁴⁷² Στο ίδιο, σσ. 91-92

⁴⁷³ Στο ίδιο, σσ. 92-98

⁴⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 109

⁴⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 111

⁴⁷⁶ Στο ίδιο, σσ. 113-116

⁴⁷⁷ Αναγνωστοπούλου Σία, «Η Εκκλησία της Κύπρου», οπ. π, σ. 204

εξελίχθηκε σε μία πολιτική διαμάχη ανάμεσα στην παλαιά τάξη, που αντιπροσώπευαν οι υποστηρικτές του επισκόπου Κυρήνειας και την νέα τάξη, που προωθούσε μια πιο ριζοσπαστική στάση στο θέμα της Ενώσεως. Τη νέα αυτή τάξη εκπροσωπούσε η νέα γενιά, η οποία δεν είχε βιώσει την οθωμανική κυριαρχία. Πολλά από τα μέλη της, είχαν σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, το οποίο ήταν διαποτισμένο από τον πανελλήνιο αλυτρωτισμό⁴⁷⁸ και είχε διαμορφώσει την καινούρια μεσαία τάξη προσδίδοντας στη διαμάχη και μια κοινωνική διάσταση.⁴⁷⁹ Οι πιστοί έλαβαν ενεργό μέρος στη διαμάχη και χωρίστηκαν σε δύο στρατόπεδα: στους Κιτιακούς που χαρακτηρίζονταν από μία αδιάλλακτη στάση απέναντι στους Βρετανούς και την έντονη επιθυμία για ένωση, και στους Κυρηνειακούς, που εκπροσωπούσαν από τους συντηρητικούς πολιτικούς του νησιού. Επιπλέον, κατά την δεκαετία του 1900 ενδυναμώθηκε το αίτημα και η επιθυμία για ένωση. Κατά το 1903 και 1904 οι εννέα Έλληνες-μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου πέρασαν ψηφίσματα υπέρ της Ένωσης.⁴⁸⁰

⁴⁷⁸ Χριστοδούλου, οπ. π, σ. 19, Τσαλακός Γ., «Σύντομη επισκόπηση ορισμένων όψεων της Αγγλοκρατίας στην Κύπρο» στο (επιμ.) Τενεκίδης Γ. και Κρανιδιώτης Γ. *Κύπρος: Ιστορία, προβλήματα και αγώνες του λαού της*, Αθήνα 1981, σ.152

⁴⁷⁹ Αναγνωστοπούλου Σία, «Η Εκκλησία της Κύπρου», οπ. π, σ. 203

⁴⁸⁰ Georgallides, οπ. π, σ. 182

ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ-ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΣΗ

Ο 19^{ος} αι. υπήρξε περίοδος μεγάλων αλλαγών στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου-και όχι μόνον. Χαρακτηρίζεται τόσο από εσωτερικές αλλαγές μέσα στα ίδια τα κράτη, όσο και από αλλαγή των ισορροπιών και δημιουργία νέων κρατών. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η οθωμανική αυτοκρατορία, η οποία υφίσταται αλλαγές τόσο στο εσωτερικό της, όσο και στο εξωτερικό της. Ο 19^{ος} αι. είναι για την οθωμανική αυτοκρατορία ένας αιώνας μεταρρυθμίσεων και αλλαγών, οι οποίες είχαν ξεκινήσει, βέβαια, νωρίτερα, αλλά όχι σε τέτοιο βαθμό και σε τέτοια ένταση.

Κύρια γνωρίσματα της περιόδου αποτέλεσαν η βαθμιαία εδαφική συρρίκνωση της αυτοκρατορίας και η προσπάθεια της για εκσυγχρονισμό και ριζική αναδιοργάνωση. Ο οθωμανικός επεκτατισμός είχε σταματήσει τον 17^ο αι., με την πολιορκία της Βιέννης, το 1683, επί Μωάμεθ Δ' (1648-1687). Τον 19^ο αι., όμως, είχε να αντιμετωπίσει επαναστατικά κινήματα και εξεγέρσεις από κατοίκους της επικράτειάς της, με αιτήματα την αυτονομία και ανεξαρτησία. Σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη τέτοιων κινήματων έπαιξε, εκτός από τον αναδυόμενο εθνισμό και τις ιδέες της Γαλλικής επανάστασης, ο διαχωρισμός του πληθυσμού με βάση θρησκευτικά κριτήρια. Οι κοινότητες αυτές, millet, οργανωμένες υπό την αιγίδα της θρησκευτικής τους αρχής κράτησαν τις παραδόσεις, τη γλώσσα και όλα τα συνδεδεμένα και ενωτικά τους στοιχεία. Επηρεασμένες οι κοινότητες αυτές, από τα ευρωπαϊκά κινήματα του εθνικισμού και του διαφωτισμού και επωφελούμενες από την αδυναμία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας για συστηματικότερο έλεγχο και παροχή προστασίας, προέβησαν σε εξεγέρσεις και επαναστάσεις. Έτσι, κατά την διάρκεια του 19^{ου} αι., η Οθωμανική αυτοκρατορία είχε να αντιμετωπίσει την Σερβική εξέγερση, την εξέγερση στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και την Ελληνική Επανάσταση. Ως αποτέλεσμα υπήρξε η δημιουργία νέων κρατών αυτόνομων ή ανεξάρτητων και η ολοένα και μεγαλύτερη επέμβαση των ευρωπαϊκών δυνάμεων στα εσωτερικά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, με το πρόσχημα της επικράτησης ειρήνης στο χώρο της Βαλκανικής και της Ανατολικής Μεσογείου.

Η Οθωμανική αυτοκρατορία προέβη την περίοδο εκείνη σε μεταρρυθμίσεις τόσο από ανάγκη για καλύτερη οργάνωση στο εσωτερικό της, όσο και εξαιτίας των πιέσεων που δέχονταν από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις για ανάγκη εκδυτικοποίησης και εκσυγχρονισμού του τρόπου διοίκησης της. Στόχος των μεταρρυθμίσεων (οι οποίες κάλυπταν όλους τους τομείς: στρατό, εκπαίδευση, οικονομία, διοίκηση) ήταν ο εκσυγχρονισμός και συγκεντρωτισμός του κράτους που θα οδηγούσε σε ανάπτυξη. Αρκετές από τις μεταρρυθμίσεις αναφέρονταν στα millet και στον τρόπο

οργάνωσής τους. Μπορεί το οθωμανικό κράτος να αναγνώρισε σε κάθε millet την εκάστοτε θρησκευτική αρχή ως ανώτατο όργανο, αλλά έδωσε στους λαϊκούς την δυνατότητα εισόδου στην διοίκηση και οργάνωση της κοινότητας. Αυτό το πέτυχε με την δημιουργία συμβουλίων, τα οποία απαρτιζόνταν και από λαϊκούς και από κληρικούς.

Η πολυπληθέστερη κοινότητα στην αυτοκρατορία ήταν, όπως ήταν φυσικό, η μουσουλμανική. Δεύτερη σε πληθυσμό ήταν η χριστιανική ορθόδοξη κοινότητα, η οποία σε αρκετές περιοχές, μάλιστα, υπερτερούσε έναντι της μουσουλμανικής. Οι ορθόδοξοι υπήκοοι της Αυτοκρατορίας ήταν γνωστοί στα επίσημα οθωμανικά έγγραφα, από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αι. ως Rum.⁴⁸¹ Ο όρος αυτός δήλωνε μόνο θρησκευτική και όχι εθνική ταυτότητα και προερχόταν από τον ελληνικό όρο «Ρωμαίος/Ρωμιός», με τον οποίο αυτοπροσδιορίζονταν, σε παλαιότερες εποχές οι Βυζαντινοί και, αργότερα, αυτοί που θεωρούσαν ότι ήταν κληρονόμοι τους. Ο χαρακτηρισμός ως Rum πρέπει να αποδοθεί, σε μεγάλο βαθμό, στην επιρροή που ασκούσε στο σουλτανικό περίγυρο, ήδη από το δεύτερο μισό του 17^{ου} αι., το ορθόδοξο ελληνόφωνο κωνσταντινουπολίτικο περιβάλλον: οι Φαναριώτες, κυρίως, αλλά και ο στενότατα συνδεδεμένος με αυτούς Ανώτατος Ορθόδοξος Κλήρος.⁴⁸² Έτσι, Rum θεωρούνταν όλοι οι χριστιανοί ορθόδοξοι υπήκοοι του Σουλτάνου που, ανεξαρτήτως γλώσσας (ελληνόφωνοι, βουλγαρόφωνοι, αλβανόφωνοι, βλαχόφωνοι, τουρκόφωνοι κτλ.) βρίσκονταν κάτω από την πολιτικο-θρησκευτική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Οι κυρίαρχες πολιτισμικά ομάδες στην ορθόδοξη κοινότητα της Αυτοκρατορίας ήταν οι ελληνόφωνες ανώτερες κοινωνικές ομάδες της Κωνσταντινούπολης, οι οποίες προσπάθησαν να επιβάλουν τα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά ως πρότυπο όλων των ορθοδόξων της αυτοκρατορίας.⁴⁸³

Ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης αντικατόπτριζε τον πληθυσμό ολόκληρης της αυτοκρατορίας, καθώς αποτελούσε ένα πολύγλωσσο και πολυθρησκευτικό μωσαϊκό: οι μουσουλμάνοι, οι ορθόδοξοι, οι αρμένιοι, οι καθολικοί, οι προτεστάντες και οι εβραϊκοί κάτοικοί της μιλούσαν έναν μεγάλο αριθμό γλωσσών. Ο πληθυσμός της Πόλης γνώρισε αλματώδη αύξηση, κατά την περίοδο του Tanzimat, και στα τέλη του 19^{ου} αι. (1896-97) ανερχόταν σε 1.116.946 κατοίκους, ενώ στα τέλη του προηγούμενου αιώνα (1794), μόλις σε 426.000 κατοίκους.⁴⁸⁴ Καθώς η πόλη αποτελούσε το κέντρο του νέου συστήματος συγκεντρώνοντας τον οικονομικό έλεγχο της Αυτοκρατορίας πολυπληθέστερη ομάδα ήταν πάντοτε η μουσουλμανική. Δεύτερη, σε πληθυσμό κοινότητα ήταν η ορθόδοξη, η οποία παρά τις διάφορες αυξομειώσεις, παρέμενε σταθερά σ' αυτήν τη θέση και αποτελούσε το ¼ ή 1/5 του συνολικού πληθυσμού της

⁴⁸¹ Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις*, οπ. π., σσ. 299-300

⁴⁸² Πατρινέλλης, «Οι Φαναριώτες πριν το 1821», οπ. π., σσ. 15-52

⁴⁸³ Κονόρτας, «Κων/λη», οπ. π., σσ. 343-360

⁴⁸⁴ Karpat, *Ottoman population*, οπ. π., σ. 103

Κωνσταντινούπολης.⁴⁸⁵ Ιδιαίτερη αύξηση γνώρισε το ορθόδοξο millet, από το 1830 και μετά, εξαιτίας του έντονου μεταναστευτικού ρεύματος της περιόδου, ιδιαίτερα από τον ελλαδικό χώρο προς την Κωνσταντινούπολη, τόσο επειδή εκεί υπήρχε μεγαλύτερη και ταχύτερη οικονομική ανάπτυξη, όσο και επειδή η θέση του Έλληνα αγρότη ήταν δυσμενέστερη από αυτή που ήταν επί Τουρκοκρατίας.⁴⁸⁶

Ιδιαίτερης σημασίας για την Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελούσε το νησί της Κύπρου λόγω, κυρίως, της γεωγραφικής του θέσης. Κυρίαρχες κοινότητες σε αυτό, ήταν η ορθόδοξη και η μουσουλμανική, οι οποίες αποτελούσαν και την πλειοψηφία του λαού, τόσο στην οθωμανική όσο και στην βρετανική περίοδο. Κύριο χαρακτηριστικό σ' αυτήν την περιοχή, κατά την διάρκεια των ετών, ήταν η αριθμητική υπεροχή των ορθοδόξων έναντι των μουσουλμάνων, η οποία παρέμενε σταθερή υπέρ των ορθοδόξων, παρά τις διάφορες αυξομειώσεις. Σαφώς ο συνολικός πληθυσμός ήταν κατά πολύ μικρότερος από αυτόν της Κωνσταντινούπολης. Συγκεκριμένα, με την επίσημη απογραφή του 1841, ο συνολικός πληθυσμός του νησιού ανερχόταν σε 108.600 κατοίκους, εκ των οποίων οι 73.200 ήταν ορθόδοξοι και οι 33.300 μουσουλμάνοι.⁴⁸⁷ Και με την έλευση των Βρετανών, η αριθμητική υπεροχή των ορθοδόξων συνεχίστηκε. Σύμφωνα με την επίσημη βρετανική απογραφή του 1881, οι ορθόδοξοι ανέρχονταν σε 137.631 κατοίκους, ενώ οι μουσουλμάνοι σε 45.458.⁴⁸⁸ Με το τέλος του 19^{ου} αι., και συγκεκριμένα το 1891, ο πληθυσμός ανερχόταν σε 209.286 (158.585 χριστιανοί και 47.926 μουσουλμάνοι), ενώ στην Κωνσταντινούπολη την ίδια περίοδο ο πληθυσμός ξεπερνούσε το ένα εκατομμύριο.⁴⁸⁹

Όσον αφορά την οικονομία, ο ορθόδοξος πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης ευνοήθηκε αρκετά τον 19ο αι. Σε αυτό συνέβαλαν και οι προσπάθειες φιλελευθεροποίησης της οθωμανικής οικονομίας και οι σχέσεις που είχε αρχίσει να αναπτύσσει η οθωμανική αυτοκρατορία με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Το άνοιγμα της αγοράς στο ξένο κεφάλαιο οδήγησε το κράτος στην σταδιακή απώλεια του ελέγχου στην παραγωγή και το εμπόριο.⁴⁹⁰ Οι εξελίξεις αυτές επηρέασαν, όπως ήταν φυσικό, και τον ορθόδοξο εμπορικό κόσμο που ζούσε μέσα στα όρια της αυτοκρατορίας. Η ναυτιλιακή δραστηριότητα των ορθοδόξων επεκτάθηκε και σε συνεργασίες με την Αγγλία και την Γαλλία. Ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αι., και συγκεκριμένα το 1806, δημιουργήθηκε με διάταγμα του σουλτάνου Σελίμ Γ', στην Κωνσταντινούπολη το «Σύστημα των Ελλήνων Εμπόρων» που αναγνώριζε στους Ρωμαίους τα προνόμια που απολάμβαναν τότε οι

⁴⁸⁵ Κονόρτας, «Κων/λη», οπ. π, σ. 345

⁴⁸⁶ Μπόζη, οπ. π, σ. 203

⁴⁸⁷ Ζαφειρίου, *Κυπριακό Χρονολόγιο*, οπ. π, σ. 45 · Papadopoulos, οπ. π, σσ. 61-63

⁴⁸⁸ Papadopoulos, οπ. π, σ. 78

⁴⁸⁹ Karpat Kemal, *Ottoman population*, οπ. π, σ. 103

⁴⁹⁰ Κονόρτας, «Κων/λη», οπ. π, σ. 359

Ευρωπαίοι έμποροι.⁴⁹¹ Η εμπορική δραστηριότητα άρχισε να αναπτύσσεται με γοργούς ρυθμούς και να περνάει σταδιακά στους ορθοδόξους, οι οποίοι άρχισαν να κατοικούν και να έχουν τα γραφεία τους στο Πέραν και τον Γαλατά. Ιδιαίτερη ανάπτυξη γνώρισε και ο τραπεζικός πιστωτικός τομέας. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στην αγορά της Κωνσταντινούπολης υπήρχαν, σύμφωνα με απογραφή, το 1868, εξήντα οκτώ ιδιωτικά πιστωτικά καταστήματα.⁴⁹² Έτσι, η έννοια του τραπεζίτη, στο τέλος του 19^{ου} αι., ήταν ταυτόσημη με την κοινωνική και επιχειρηματική καταξίωση και την ισχυρή οικονομική θέση.

Αντίθετα με την οικονομική ανάπτυξη της Κωνσταντινούπολης, η οικονομία της Κύπρου παρέμενε, κατά βάση, αγροτική. Η πιο αποδοτική πηγή εσόδων στην Κύπρο ήταν ο φόρος της δεκάτης επί της αγροτικής παραγωγής.⁴⁹³ Η εκμετάλλευση όμως των κατοίκων ήταν ιδιαίτερα μεγάλη, γι' αυτό και στις αρχές του 19^{ου} αι. προκλήθηκαν αρκετές εξεγέρσεις με αιτήματα την καλυτέρευση των συνθηκών διαβίωσης.⁴⁹⁴ Παρ' όλο που, στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων Tanzimat, επιχειρήθηκε διαμόρφωση κριτηρίων για την μη εκμετάλλευση των κατοίκων, ο πλούτος και η οικονομία της Κύπρου συνέχιζε να προέρχεται από την γεωργία της.⁴⁹⁵

Αν και το εμπόριο στην Κύπρο θα μπορούσε να είχε παίξει σημαντικό ρόλο, οι Οθωμανοί διαχειριστές του νησιού δεν έκαναν τίποτα για να το προωθήσουν. Το σημαντικότερο λιμάνι του νησιού ήταν η Αμμόχωστος, όμως από την εποχή της κατάκτησης της πόλης, το 1571 δεν είχε γίνει τίποτα για την διάνοιξη της εισόδου και της επαναλειτουργίας του λιμανιού.⁴⁹⁶ Αντίθετα με την Κωνσταντινούπολη, τα οικονομικά της Κύπρου στο τέλος του 19^{ου} αι., με την έλευση των Βρετανών, ήταν σε κακή κατάσταση, καθώς το νησί σήκωνε το βάρος των μεγάλων δανείων που είχε συνάψει η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο, αλλά και γενικότερα λόγω της κακοδιαχείρισης.

Οι Βρετανοί δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με την γεωργία της Κύπρου. Αντίθετα, προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν και να χρησιμοποιήσουν τα έσοδα από τους φόρους για την αποπληρωμή του «φόρου υποτέλειας» που έπρεπε να πληρώνουν οι Κύπριοι στον σουλτάνο.⁴⁹⁷ Ως τα τέλη του 19^{ου} αι., το μόνο πιστωτικό ίδρυμα του νησιού ήταν η Οθωμανική Τράπεζα, η οποία είχε ιδρυθεί το 1863 με σουλτανικό διάταγμα και διέθετε παράρτημα στην Κωνσταντινούπολη, το Λονδίνο και το Παρίσι. Στις αρχές του 20^{ου} αι., το 1912 και υπό βρετανική διοίκηση, ιδρύθηκε η Τράπεζα

⁴⁹¹ Μπόζη, *οπ. π.*, σ. 201

⁴⁹² Εξερτζογλου, *Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κων/λης*, *οπ. π.*, σσ. 38-41

⁴⁹³ Ρίχτερ, *οπ. π.*, σ. 66

⁴⁹⁴ Αναγνωστοπούλου, «Κύπρος: 1830-1878», *οπ. π.*, σσ. 361-372 · Ζαφειρίου, *οπ. π.*, σσ. 42-45

⁴⁹⁵ Παπαγεωργίου, *Αγγλοκρατία*, *οπ. π.*, σσ. 154-155

⁴⁹⁶ Jenness Diamond, *οπ. π.*, σ. 73

⁴⁹⁷ Ρίχτερ, *οπ. π.*, σ. 104

της Κύπρου με κεντρικό κατάστημα στη Λευκωσία και υποκαταστήματα σε όλες τις κυπριακές πόλεις.⁴⁹⁸

Η εκπαίδευση υπήρξε ένας άλλος τομέας αλλαγών στην μεταρρυθμιστική περίοδο Tanzimat. Με τα διατάγματα του Hatt-i Serif και του Hatt-i Humayun, η παιδεία εκκοσμικεύεται και γίνεται προσπάθεια να δημιουργηθεί ένα σύστημα που να αφορά όλους τους κατοίκους του Οθωμανικού κράτους. Η προσπάθεια για την κρατική παιδεία σχετίζεται με την λογική του Οθωμανισμού (Osmanilik) που αναπτύσσεται την περίοδο αυτή και στοχεύει στην δημιουργία ενός οθωμανικού έθνους.⁴⁹⁹ Τόσο στην Κωνσταντινούπολη, όσο και στην Κύπρο υπεύθυνη για την εκπαίδευση των ορθοδόξων ήταν η Εκκλησία, η οποία τον 19^ο αι. συμβάλλει στην δημιουργία νέων σχολείων. Στην Κωνσταντινούπολη, με την βοήθεια του Πατριάρχη λειτουργούσαν, το 1862 η «Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή», η «Ελληνική Θεολογική Σχολή» και η «Εθνική Σχολή του Φαναριού».⁵⁰⁰

Με τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις δίνεται η ευκαιρία στους λαϊκούς, λόγω της οικονομικής και κοινωνικής τους κατάστασης, να ασχοληθούν με το πεδίο της εκπαίδευσης, είτε σε συνεργασία με την Εκκλησία, είτε ανεξάρτητα από αυτήν. Στην Κύπρο συστήνονται σχολικές επιτροπές σε κεντρικό και επαρχιακό επίπεδο, οι οποίες απαρτίζονταν από λαϊκούς, αλλά προήδρευαν ο Αρχιεπίσκοπος ή οι οικείοι Μητροπολίτες. Οι επιτροπές αυτές αναλάμβαναν τις διοικητικές και οικονομικές υποθέσεις των σχολείων.⁵⁰¹

Το εκπαιδευτικό σύστημα στην Κύπρο άρχισε να παρουσιάζει σημαντική ανάπτυξη, κυρίως από το 1859 και μετά, όταν τα σχολεία πολλαπλασιάζονται και ιδρύεται το πρώτο Παρθεναγωγείο.⁵⁰²

Το εκπαιδευτικό σύστημα υπάκουγε μεν στις υποταγές των μεταρρυθμίσεων, αλλά, ταυτόχρονα, συνέδεε το Rum millet της Κύπρου με το Rum millet της Κωνσταντινούπολης και της υπόλοιπης επικράτειας που βρίσκονταν στην δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Στην Κωνσταντινούπολη υπεύθυνο για την εκπαίδευση του ορθόδοξου millet ήταν το Μικτό Συμβούλιο, το οποίο αποτελούνταν και από κληρικούς, αλλά και από λαϊκούς. Παράλληλα, όμως, αναπτύχθηκαν τα διάφορα φιλανθρωπικά ιδρύματα και σύλλογοι, οι οποίοι βοηθούσαν με κάθε τρόπο την ανάπτυξη της παιδείας.⁵⁰³ Αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα υπήρξε ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως», στόχος του οποίου ήταν «η διάδοσις

⁴⁹⁸ Παπαγεωργίου, *Η πρώτη περίοδος της Αγγλοκρατίας*, οπ. π, σ. 172

⁴⁹⁹ Αναγνωστοπούλου, *Μ. Ασία*, οπ. π, σ.210

⁵⁰⁰ Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία*, οπ. π, σσ. 121-122 · Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις*, οπ. π, σ. 311

⁵⁰¹ Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα εν Κύπρω*, οπ. π, σ. 168

⁵⁰² Στο ίδιο, σ. 173

⁵⁰³ Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία*, οπ. π., σσ. 121-122

των γραμμάτων εν γένει εις τους εν του οθωμανικώ κράτει ορθόδοξους λαούς».⁵⁰⁴ Η σύνθεσή του αποτελούσε δείγμα της διαμόρφωσης της κοινωνίας, αφού η ύπαρξή του οφειλόταν στην ωρίμανση της ιδέας της λαϊκής συλλογικής δραστηριότητας με καθαρά πολιτιστικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς.⁵⁰⁵ Ο Σύλλογος ήταν ενήμερος για την κατάσταση της παιδείας στην Κύπρο και, κατά διαστήματα, ενίσχυε οικονομικά την λειτουργία των εκεί σχολείων.⁵⁰⁶ Η «Εκπαιδευτικά Επιτροπή» της Κύπρου έστελνε ετήσιες αναφορές στον Σύλλογο αναπτύσσοντας, με αυτόν τον τρόπο, ένα δίκτυο ομογενοποίησης και ενότητας του Rum millet.⁵⁰⁷ Το ιδεολογικό και εκπαιδευτικό πρόγραμμα δεν καθοριζόταν ούτε στην Κύπρο, ούτε στην Κωνσταντινούπολη. Αντίθετα, διαμορφωνόταν στην Αθήνα, απ' όπου ερχόταν οι δάσκαλοι και το υλικό, διαμορφώνοντας έτσι ένα ιδεολογικό κλίμα που κέντρο αναφοράς είχε την Αθήνα και το ελληνικό κράτος.⁵⁰⁸ Στην Κύπρο, η βρετανική διοίκηση προσπάθησε να θέσει υπό τον έλεγχό της τα υπάρχοντα σχολεία, χωρίς να ιδρύσει νέα και να προωθήσει την εκπαιδευτική πρόοδο μέσω της περιστασιακής και μικρής οικονομικής υποστήριξης.⁵⁰⁹

Η ιδεολογία που επικρατούσε τον 19^ο αι. στην αυτοκρατορία ήταν ο «Οθωμανισμός» (Osmanilik), η οποία έγινε επίσημη κρατική ιδεολογία, σύμφωνα με την οποία, όλοι οι υπήκοοι του Σουλτάνου, ανεξαρτήτως θρησκείας και γλώσσας ήταν ίσοι ενώπιον του νόμου και ανήκαν σε ένα έθνος, το οθωμανικό. Στην ηγεσία της ελληνορθόδοξης κοινότητας επικρατούσε η ιδεολογία του «Ελληνοθωμανισμού», σύμφωνα με την οποία, οι ελληνορθόδοξοι, σε κλίμα ειρηνικής συνύπαρξης, θα ενδυνάμωναν το ελληνορθόδοξο στοιχείο της αυτοκρατορίας, μέσω ενός εκπαιδευτικού και πολιτιστικού προγράμματος. Η ιδεολογία αυτή που προερχόταν από την τάξη των Νεοφαναριωτών ενίσχυε την ακεραιότητα της αυτοκρατορίας και ήταν αντίθετη με τις ενέργειες των βαλκανικών εθνοτήτων, συμπεριλαμβανομένου και του ελληνικού. Η τάξη αυτή πίστευε ότι οι ελληνορθόδοξοι θα ευημερούσαν οικονομικά και κοινωνικοπολιτικά, αν παρέμεναν συνδεδεμένοι με την οθωμανική αυτοκρατορία.⁵¹⁰ Η ιδεολογία του ελληνοθωμανισμού επηρεάστηκε από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, το 1830, και την ανάπτυξη του Πανσλαβισμού, με αποκορύφωμα τον βουλγαρικό εθνικισμό. Η Αθήνα αναδείχθηκε σιγά σιγά ως νέο κέντρο ελληνισμού που στόχο είχε να 'αφυπνίσει' την εθνική ιδέα

⁵⁰⁴ Εξερτζόγλου, *Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, οπ. π, σ. 19

⁵⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 19

⁵⁰⁶ Αναγνωστοπούλου, «Κύπρος 1830-1878», οπ. π, σ. 371

⁵⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 371

⁵⁰⁸ Μιχαήλ Μιχάλης, «Εθνοθρησκευτική ελληνική και τουρκική παιδεία», οπ. π, σ. 51

⁵⁰⁹ Ρίχτερ, οπ.π, σ. 121

⁵¹⁰ Αλεξανδρή, οπ. π, σσ. 365-404

στους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁵¹¹ Ως όπλο του ελληνισμού χρησιμοποιήθηκε η παιδεία, η οποία ανήκε στις εθνικές υποθέσεις του ελληνικού κράτους.

Στην περίπτωση της Κύπρου-ιδιαίτερα κατά την βρετανική κυριαρχία- η κυρίαρχη ιδεολογία ήταν η «Ένωση» με την Ελλάδα. Η βίαιη καταστολή της επαναστατικής κίνησης στην Κύπρο το 1821, δεν άφησε πολλά περιθώρια για ανάπτυξη εθνικής ιδέας. Με την βρετανική διοίκηση αναπτύχθηκε εντονότερα η ιδέα της «Ένωσης», της οποίας κύριοι φορείς ήταν η Ορθόδοξη Εκκλησία, η εμπορομεσιτική τάξη των πόλεων και οι επιστήμονες και διανοούμενοι.⁵¹² Παρ' όλα αυτά, όμως, το εθνικό κίνημα στην Κύπρο δεν μπόρεσε να αναπτυχθεί σωστά, καθώς δεν συνοδεύτηκε από βελτίωση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών της πλειοψηφίας του λαού.

Σε μία αυτοκρατορία στην οποία ο διαχωρισμός των κατοίκων βασίζεται σε θρησκευτικά κριτήρια, πρωτεύοντα ρόλο στο Rum millet έπαιξε η Ορθόδοξη Εκκλησία με κυρίαρχο το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Ο Πατριάρχης ήταν ο συνεχιστής της Ορθοδοξίας, αλλά και της Ρωμιουσύνης, δηλαδή της βυζαντινής παράδοσης. Οι Οθωμανοί σουλτάνοι διατήρησαν τους θεσμούς και την ιεραρχική δομή της Εκκλησίας για λόγους εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ήταν για τους Οθωμανούς ο Millet basi, ο «Εθνάρχης», δηλαδή, της ορθόδοξης κοινότητας.⁵¹³ Ο Ανώτατος Κλήρος υποστήριζε την νομιμότητα του στην οθωμανική εξουσία και ειδικά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης που το Πατριαρχείο ήταν αντίθετο με αυτή την κίνηση. Παρ' όλα αυτά ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε' απαγχονίστηκε, καθώς θεωρήθηκε υπεύθυνος για τις κινήσεις της ορθόδοξης κοινότητας.

Με τις μεταρρυθμίσεις η εξουσία του Πατριάρχη, πολιτική και θρησκευτική αυξάνεται σημαντικά ή έστω κατοχυρώνεται. Παρ' όλα αυτά μειώνεται τόσο σε σχέση με το οθωμανικό πλαίσιο, καθώς αποκτά σταδιακά το καθεστώς του «κρατικού υπαλλήλου», όσο και σε σχέση με το ίδιο του το Millet καθώς, με την δημιουργία των συμβουλίων, αυξάνεται η δύναμη και η συμμετοχή των λαϊκών στα ζητήματα του ορθόδοξου Millet. Ενώ στα μέσα του 18^{ου} αι. η εξουσία που είχε ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως σε όλους τους ορθοδόξους των Βαλκανίων και ο de facto έλεγχος που ασκούσε στα άλλα τρία Πατριαρχεία της Ανατολής του έδιναν την δυνατότητα να είναι ο πραγματικός ηγέτης όλων των ορθοδόξων υπηκόων του σουλτάνου, τον 19^ο αι κλιμακώνεται η αμφισβήτηση της οικουμενικότητας του Πατριαρχείου.⁵¹⁴

⁵¹¹ Αναγνωστοπούλου, «Κύπρος: 1830-1878», οπ. π, σ. 299

⁵¹² Παπαγεωργίου, «Παράλληλες διαδρομές», οπ. π, σσ. 19-20

⁵¹³ Αναγνωστοπούλου, «Κύπρος: 1830-1878», οπ. π, σ. 277

⁵¹⁴ Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, οπ. π, σ. 570

Η ανάπτυξη των εθνικών κινημάτων στα Βαλκάνια οδήγησε στην δημιουργία αυτόνομων και ανεξάρτητων κρατών, τα οποία επεδίωξαν παράλληλα και την ανακήρυξη χειραφετημένων, από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, Εκκλησιών. Έτσι, μέσα στον 19^ο αι. ανακηρύχθηκε ανεξάρτητη η Εκκλησία της Ελλάδος (1833), η Βουλγαρική Εκκλησία/Εξαρχία (1870) και η Σερβική (1879). Από τη μία το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως χάνει εδάφη ελέγχου και ποίμνιο και έρχεται σε σύγκρουση με την οθωμανική αρχή, από την άλλη ελέγχει, πλέον ένα πιο ομογενοποιημένο και συμπαγές ποίμνιο, με περισσότερα κοινά χαρακτηριστικά όπως, για παράδειγμα, η ελληνική μητρική γλώσσα.

Η Εκκλησία της Κύπρου υπήρξε αυτοκέφαλη, ύστερα και από την απόφαση της Γ' Οικουμενικής Συνόδου. Κατά την διάρκεια της ενετικής κυριαρχίας η Εκκλησία είχε στερηθεί του ηγετικού της ρόλου, κάτι που άλλαξε με την οθωμανική κατάκτηση, το 1571.⁵¹⁵ Οι ιεράρχες της Εκκλησίας της Κύπρου λειτουργούσαν με διττό τρόπο: ως εκπρόσωποι της ορθόδοξης πίστης και ως άτομα στα οποία εκχωρήθηκε πολιτική εξουσία από τον Σουλτάνο.⁵¹⁶ Με την κατάληψη της Κύπρου, ο σουλτάνος, παρακάμπτοντας το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, εξέδωσε βεράτια για τον Αρχιεπίσκοπο και τους Μητροπολίτες της Κύπρου, στα οποία κατέγραφε τις υποχρεώσεις, αλλά και τα δικαιώματα τους σε σχέση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁵¹⁷ Ουσιαστικά τους ενσωμάτωνε στο οθωμανικό διοικητικό σύστημα. Το 1754, μάλιστα, αναγνωρίζονται οι ιεράρχες της Εκκλησίας της Κύπρου ως κοτζαμπάσηδες, κάτι που συνέβαινε μόνο στην Κύπρο.⁵¹⁸ Απέκτησαν, έτσι, άμεση πρόσβαση στο Παλάτι για να προβάλουν τα ζητήματα των Ορθοδόξων, παρακάμπτοντας το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

Δεν ήταν λίγες οι φορές, όμως, που η ορθόδοξη κοινότητα της Κύπρου δυσανασχετούσε από τις οικονομικές απαιτήσεις της Εκκλησίας. Γι' αυτό και αρκετές από τις εξεγέρσεις, στις αρχές του 19^{ου} αι., δεν στρεφόταν μόνο ενάντια στην οθωμανική διοίκηση, αλλά και στην ίδια την Εκκλησία. Η Εκκλησία της Κύπρου, όπως και το Πατριαρχείο, ήταν υπέρ της οθωμανικής νομιμότητας και καταδίκασε, επίσημα, τα εθνικά απελευθερωτικά κινήματα και ειδικά την ελληνική επανάσταση. Τον 17^ο και 18^ο αι. το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως προσπαθούσε, μέσω της διαδικασίας εκλογής αρχιερέων, να επιβάλει τον έλεγχο του στην Εκκλησία της Κύπρου και να εντάξει τους αρχιερείς κάτω από την δική του άμεση εποπτεία. Η προσπάθεια αυτή συνδέεται με τη επιθυμία του Πατριαρχείου για επιβολή ελέγχου σε όλες τις ορθόδοξες Εκκλησίες του οθωμανικού χώρου και η καθιέρωσή του ως πραγματικού και μοναδικού

⁵¹⁵ Παπαγεωργίου, *Αγγλοκρατία*, οπ. π., σ. 406

⁵¹⁶ Μιχαήλ Μιχάλης, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης», οπ. π., σσ. 114-115

⁵¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 117-118

⁵¹⁸ Στο ίδιο, σσ. 127-128

διοικητικού κέντρου της Ορθοδοξίας.⁵¹⁹ Από την μεριά τους, οι αρχιερείς της Εκκλησίας Κύπρου, με την χρήση των βυζαντινών συμβόλων τόνιζαν το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Κύπρου και την ανεξαρτησία των ιεραρχών της από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.⁵²⁰ Έτσι, ενώ μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αι. η προσπάθεια άσκησης ελέγχου της Εκκλησίας της Κύπρου γίνεται από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, από τον 19^ο αι και με τις μεταρρυθμίσεις, η κεντρική οθωμανική διοίκηση επιχειρεί η ίδια άσκηση ελέγχου, μέσω της εκλογής των αρχιερέων της Εκκλησίας.⁵²¹

Στην Κύπρο η ύπαρξη του λαϊκού στοιχείου δεν ήταν τόσο έντονη, όπως στην Κωνσταντινούπολη, καθώς δεν υπήρξε στο νησί η ανάλογη ανάπτυξη της αστικής τάξης. Αντίθετα, η δύναμη παρέμενε στην ιδιοκτησία γης και η Εκκλησία ήταν ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας του νησιού.

Η αυξημένη δύναμη που είχε η Εκκλησία της Κύπρου άλλαξε με την βρετανική κυριαρχία. Η βρετανική διοίκηση, με την επιθυμία της να εγκαθιδρύσει ένα αντικληρικαλιστικό πολιτικό σύστημα, προσπάθησε να αφαιρέσει το μονοπώλιο της πολιτικής εκπροσώπησης των χριστιανών του νησιού από την ορθόδοξη Εκκλησία.⁵²² Αφαίρεσε αρκετά από τα προνόμια της Εκκλησίας, όπως για παράδειγμα την έως τότε ισχύουσα απαλλαγή από τον φόρο ιδιοκτησίας γης. Η αγγλική κυβέρνηση, με τις μεταρρυθμίσεις που επέβαλε, όχι μόνο περιορίσε την εξουσία της εκκλησίας στις καθαρά θρησκευτικές της δικαιοδοσίες, αλλά δεν της αναγνώρισε και κανένα προνομιακό δικαίωμα.⁵²³ Αντίθετα, έδινε την δυνατότητα στους ορθοδόξους, μέσα από την εκλογή τους ως βουλευτές να αναλάβουν πολιτική εξουσία. Παρ' όλα αυτά, ενώ θεσμικά καταργείται ο πολιτικός ρόλος της Εκκλησίας, οι ιεράρχες μπορούσαν, με την θέσπιση του Νομοθετικού Συμβουλίου,⁵²⁴ να συμμετέχουν στις πολιτικές εκλογικές αναμετρήσεις και, συνεπώς, να αναπτύξουν πολιτικό ρόλο και λόγο. Έτσι, οι αρχιερείς της Κύπρου συνέχιζαν να συμμετάσχουν ενεργά στην πολιτική ζωή και να διαμορφώνουν και να υποστηρίζουν πολιτικές, όπως η «Ένωση».

Στον χώρο της εκπαίδευσης και των ιδεολογιών τόσο η Κύπρος, όσο και η Κωνσταντινούπολη ως κοινό παρανομαστή είχαν την Αθήνα, η οποία αποτελούσε το νέο κέντρο του Ελληνισμού. Κατά την διάρκεια της Βρετανικής κυριαρχίας, η Κύπρος, τόσο με τους λαϊκούς, όσο και με τους κληρικούς προωθούσε την ιδέα της Ένωσης, χωρίς όμως να μπορέσει να την αναπτύξει και να

⁵¹⁹ Konortas, «From Ta'ife», οπ. π, σ. 170

⁵²⁰ Μιχαήλ Μιχάλης, «Βυζαντινά Σύμβολα», οπ. π, σ. 318

⁵²¹ Μιχαήλ Μιχάλης, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης», οπ. π, σ.136 · Φιλίππου Λοίζος, *Η Εκκλησία Κύπρου*, οπ. π, σ. 162

⁵²² Παπαγεωργίου, *Αγγλοκρατία*, οπ.π, σ. 213

⁵²³ Αναγνωστοπούλου, «Η Εκκλησία της Κύπρου», οπ. π, σσ. 198-227

⁵²⁴ Στο ίδιο, σελ. 201

την ολοκληρώσει. Από την άλλη πλευρά, το ορθόδοξο Millet της Κωνσταντινούπολης πίστευε στην πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, όπως αυτή διαμορφωνόταν στο νεοσυσταθέν ελληνικό κράτος, ενώ το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως υιοθέτησε επίσημα και ανοιχτά αυτή την πολιτική την περίοδο 1919-1922, χωρίς κερδοφόρο αποτέλεσμα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αναγνωστοπούλου Σία, «Οι Μεταρρυθμίσεις του Τανζιματ και το θεσμικό πλαίσιο του Μιλλέτ των Ρωμιών. Πατριαρχείο, Κοινοτικοί Θεσμοί, Παιδεία» στο *Η παρουσία των εθνικών μειονοτήτων στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αι., Πρώτη Επιστημονική Ημερίδα, Πρακτικά, Αθήνα 5 Οκτωβρίου 1995*, Αθήνα 1997, εκδ. Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών, σσ.17-89
- -----, *Μικρά Ασία 19^{ος} αι-1909. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Αθήνα 1997, εκδ. Ελληνικά Γράμματα
- -----, «Κύπρος 1830-1878. Από την Οθωμανική διοίκηση στην βρετανική κυριαρχία» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 4, Αθήνα 2003, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ. 361-372
- -----, «Η Εκκλησία της Κύπρου και ο εθναρχικός της ρόλος: 1878-1960. Η θρησκευτικοποίηση της ‘κυπριακής’ πολιτικής δράσης: Ένωση» στο *Σύγχρονα Θέματα*, 68-70(1998-1999), σσ. 198-227
- Ανεστίδης, *Η εθναρχική παράδοση της Μεγάλης Εκκλησίας και ο Μανουήλ Γεδεών*, Αθήνα 1993
- Αντωνόπουλος Ανδρέας Αθ., *Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Ανατολικό Ζήτημα 1866-1881. Η μαρτυρία του Νεολόγου της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 2007, εκδ. Τσουκάτου
- Αλεξανδρής Αλέξης, «Οι Έλληνες στην Υπηρεσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1850-1922» στο *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 21(1980), σσ. 365-404
- Arlsan Ali, *Ο ελληνικός Τύπος στο οθωμανικό κράτος όπως καταγράφεται από τα έγγραφα της εποχής*, μτφ. Πάμπαλος Χρήστος Λ., Αθήνα 2004, εκδ. Επτάλοφος,
- Γεδεών Μ., *Απομνημονεύματα Χρονογράφου, 1800-1913*, Αθήνα 1932
- -----, *Μνεία των προ εμού 1800-1863-1912*, Αθήνα 1934
- -----, «Κανονισμών απόπειραι» στο *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 40(1920), σσ. 280-281
- -----, *Πατριαρχικοί Πίνακες. Ειδήσεις ιστορικά βιογραφικά περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Άνδρεου του Πρωτοκλήτου μέχρις Ιωακείμ Γ' του από Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1996
- -----, *Σύγγραφα Πατριαρχικά και Συνοδικά του Βουλγαρικού Ζητήματος 1852-1873*, Κων/λη 1908

- Γιαννόπουλος Γιάννης, «Τα πολεμικά γεγονότα. Η κρίσιμη τριετία, 1825-1827» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3, Αθήνα 2003, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ. 103-124
- Γκίνης Δημήτριος Σ., *Περίγραμμα ιστορίας μεταβυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 1966
- Dakin D., *Ο αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833*, μτφ. Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, Αθήνα 1983, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- Δελικάνης Κ., *Πατριαρχικών εγγραφών, ήτοι τα εν τοις κώδιξι του Πατριαρχικού Αρχιεπισκοπείου σωζόμενα επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα, τα αφορώντα εις τας σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς τας Εκκλησίας Ρωσίας, Βλαχίας και Μολδαβίας, Σερβίας, Αχριδών και Πεκίου, 1564-1863*, τ. 3, Κων/λη 1905
- -----, *Τα εν τοις Κώδιξι του Πατριαρχικού Αρχιεπισκοπείου σωζόμενα επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα τα αφορώντα εις τας σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς τας Εκκλησίας Αλεξανδρείας, Αντιοχείας, Ιεροσολύμων και Κύπρου*, Κωνσταντινούπολη 1904
- Δημαράς Κ.Θ., «Ιδεολογήματα στην αφετηρία του Ελληνικού Πανεπιστημίου» στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, τ. 1, Αθήνα 1989, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 46
- Εξεργάζογλου Χ., *Εθνική ταυτότητα στην Κων/λη τον 19^ο αι. Έλληνες τραπεζίτες στην Κων/λη. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κων/λης 1861-1912*, Αθήνα 1996, εκδ. Νεφέλη
- -----, «Το Προνομιακό Ζήτημα» στο *Ιστορικά*, 9(1992), σσ. 65-84
- Ευθυμίου Μαρία, «Οι συντεχνίες. Η κρατική οργάνωση τεχνών και επαγγελμάτων» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2, Αθήνα 2003, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ. 325-338
- Εφημερίδα *Νεολόγος*
- Ζαννέτος Φίλιος, *Ιστορία της Νήσου Κύπρο, από αγγλικής κατοχής μέχρι σήμερα*, τ. 3, Λάρνακα 1911
- -----, *Η Κύπρος κατά τον Αγώνα της Παλιγγενεσίας. 1821-1930*, Αθήνα 1930
- Ζαφειρίου Λεύκιος, *Κυπριακό Χρονολόγιο*, Λευκωσία 2008
- Θεοχαρίδης Ιωάννης Π., «Ανέκδοτο φερμάνι για την εφαρμογή του Τανζιμάτ στην Κύπρο» στο *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, 13-16(1984-87), σ. 447-458
- Franzee Ch., *Ορθόδοξη Εκκλησία και ελληνική ανεξαρτησία 1821-1852*, μτφ. Ροηλίδης Ιωσήφ, Αθήνα 1987, εκδ. Δόμος
- Hacket John, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου*, μτφ. Παπαϊωάννου Χαρίλαος, τ.1, Αθήνα 1923,
- Ινάλτσικ Χαλίλ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*, μτφ. Κοκολάκης Μιχάλης, Αθήνα 1995, εκδ. Αλεξάνδρεια

- Jelavich Barbara, *Ιστορία των Βαλκανίων. 18^{ος}-19^{ος} αι.*, μτφ. Γιαννοπούλου Σταυρούλα, τ. 1, Αθήνα 2006, εκδ. Πολύτροπον
- Κάννερ Έφφ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1753-1912)*, Αθήνα 2004, εκδ. Κατάρτι
- -----, «Λόγοι περί γυναικών στην Ελληνορθόδοξη εγγράμματη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1856-1908)» στο *Ιστορικά*, 34(2001), σσ. 299-334
- Καποδίστρια Δέσποινα, «Μανουήλ Γεδεών. ‘Ο τελευταίος γνήσιος Φαναριώτης’» στο *Ιστορία Εικονογραφημένη*, 471(2007), σσ. 104-107
- Καραμάνης Κυριάκος Μ., *Κύπρος*, Αθήνα 1954
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα 1990, εκδ. Διάττων
- Κιτσίκης Δημήτρης, «Οθωμανική Αυτοκρατορία» στο *Παγκόσμια Ιστορία*, τ. 2, Αθήνα 1990, εκδ. Εκδοτική, σσ. 141-153
- Κονόρτας Παρασκευάς, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. 17^{ος}-αρχές 20^{ος} αι.*, α’ έκδ. 1998, εκδ. Αλεξάνδρεια,
- -----, «Κωνσταντινούπολη και Μ.Ασία 1833-1876» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 4, Αθήνα 2003, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ. 343-360
- -----, «Η οθωμανική κρίση του τέλους του ΙΣΤ’ αιώνα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο» στο *Τα Ιστορικά*, 3(1985), σσ. 45-76
- -----, «Οικονομικές σχέσεις ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και την Οθωμανική Διοίκηση» στο *Επιστημονική Ημερίδα*, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η οικονομία του Γένους», *Εισηγήσεις*, Αθήνα 2007, εκδ. Αδελφότης Οφφικιάλων του Οικουμενικού Πατριαρχείου «Παναγία η Παμμακάριστος», σσ. 79-113
- -----, «Η εξέλιξη των εκκλησιαστικών βερατιών και το Προνομιακό Ζήτημα» στο *Ιστορικά*, 5(1988), σσ. 259-286
- Κουδουνάρης Αριστείδης, *Βιογραφικό Λεξικό Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 2010
- Κουτσοχέρας Ιωάννης, *Το ιστορικό της Κύπρου*, Αθήνα 1965
- Κωφός Ευάγγελος, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό ζήτημα, 1875-1881*, Αθήνα 2001
- Quataert Donald, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, μτφ. Σαρηγιάννης Μαρίνος, Αθήνα 2006, εκδ. Αλεξάνδρεια
- Λάσκαρις Μιχαήλ Θ., *Το Ανατολικό Ζήτημα 1800-1923*, τ. 1(1800-1878), Θεσ/κη 1978, εκδ. Π. Πουρνάρα

- Lewis Bernard, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας. Τα στάδια της ανάπτυξης*, μτφ. Π. Κωνσταντέας, επιμ.-μτφ.-σχολιασμός Στέφανος Παπαγεωργίου, τ. 1, Αθήνα 2001, εκδ. Παπαζήσης
- Μαθάς Ζ., *Κατάλογος ιστορικός των πρώτων επισκοπών και των εφεξής Πατριαρχών της εν Κωνσταντινούπολει Αγίας και Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας*, Αθήνα 1884
- Μαμώνη Κυριακή, «Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες» στο *Ιστορικά*, τ.59^ο, 30 Νοεμβρίου 2000, εκδ. Ελευθεροτυπία, σσ. 12-15
- Ματάλας Παρασκευάς, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο 2002, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Μιχαήλ Μιχάλης Ν., «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης, η Εκκλησία της Κύπρου και ο Σουλτάνος: οι Αρχιερείς ως μέσο ελέγχου της οθωμανικής περιφέρειας» στο *Ιστορικά*, 22(2005), σσ. 113-133
- -----, «Βυζαντινά σύμβολα πολιτικής ιδεολογίας: η περίπτωση των προνομίων των Αρχιεπισκόπων Κύπρου» στο *Ιστορικά*, 26, (2009), σσ. 315-332
- -----, «Εθνοθησκευτική ελληνική και τουρκική Παιδεία στην Κύπρο: Από το Τανζιμάτ στο σύγχρονο κράτος» στο *Ιστορικά*, 24(2007), σσ. 43-64
- Μπακιρτζής Ιωάννης Μ., *Σκέψεις για την εφαρμογή των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων του 19^{ου} αι. Η περίπτωση της Θράκης*, Ξάνθη 2000, εκδ. οίκος Σπανίδη
- Μπόζη Σούλα, *Ο ελληνισμός της Κων/λης. Κοινότητα Σταυροδρομίου-Πέραν. 19^{ος}-20^{ος} αι.*, Αθήνα 2002, εκδ. Ελληνικά Γράμματα
- Μπουμπουλίδης Φ., *Φαναριώτικα Κείμενα, Β', Αλεξάνδρου Κάλφογλου «Ηθική Στιχουργία»*, Αθήνα 1967
- Μυστακίδου Κατερίνα, *Η Μεγάλη Ιδέα στον Τύπο του Γένους. Ο Τύπος στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία (1800-1923)*, Αθήνα 2004
- Νικολάου Χαράλαμπος, *Διεθνείς πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες-συμφωνίες και συμβάσεις: Ελλάς-Βαλκανική χερσόνησος από το 1453 μέχρι σήμερα: κείμενα-σχόλια-κρίσεις*, Αθήνα 1996, εκδ. Φλώρος
- Νικολαΐδης Δημήτρης, *Οθωμανικοί κώδικες ήτοι συλλογή απάντων των νόμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. 3, Κωνσταντινούπολη 1890
- Οικονομίδης Χριστόφης, «Οι προσφωνήσεις Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου και Μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανού στον πρώτο Άγγλο αρμοστή το 1878, χωρίς αναφορά στο αίτημα της Ενώσεως, και κάποια άλλη προσφώνηση με το αίτημα της ενώσεως» στο *Πρακτικά του Τρίτου*

Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996, επιμ. Ι. Θεοχαρίδης, τ. 3, Λευκωσία 2001, σσ. 411-416

- Ortayli Ilber, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας. Ο οθωμανικός 19^{ος} αι. Η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό*, μτφ. Στάθη Κατερίνα, επιμ.-σχολ. Παπαγεωργίου Στέφανος, Αθήνα 2004, εκδ. Παπαζήσης
- Παπαγεωργίου Στέφανος Π., «Παράλληλες διαδρομές. Διαφορετικές ταχύτητες. Η γένεση του ελληνικού και τουρκικού εθνικισμού στην Κύπρο» στο *Σύγχρονα Θέματα*, 68(1998), σσ. 18-24
- -----, *Η πρώτη περίοδος της Αγγλοκρατίας στην Κύπρο (1878-1914)*, Αθήνα 1996, εκδ. Παπαζήσης
- -----, «Πρώτο έτος της ελευθερίας. Από τις Παρίστριες ηγεμονίες στην Επίδαυρο» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3, Αθήνα 2003, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ. 53-70
- Παπαδόπουλος Χρυσόστομος, *Εκ της ιστορίας της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως κατά τον ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα 1945
- Παπαστάθης Χαράλαμπος Κ., *Οι Κανονισμοί των Ορθοδόξων Κοινοτήτων του Οθωμανικού Κράτους και της Διασποράς, τόμος πρώτος: Νομοθετικές Πηγές- Κανονισμοί Μακεδονίας*, Θεσ/κη 1984, εκδ. Κυριακίδη,
- Πατρινέλλης Χ., «Εσωτερική ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου» στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. 11, Αθήνα 1977, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, σσ. 126-127
- -----, «Οι Φαναριώτες πριν το 1821» στο *Πρακτικά Ημερίδας: Ρωμιοί στην Υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Αθήνα 2002, σσ. 15-52
- Παυλίδης Άνδρος, *Η Κύπρος ανά τους αιώνες, μέσα από τα κείμενα ξένων επισκεπτών της*, τ. 3, Λευκωσία 1995
- Pavlovitch Stevan K., *Ιστορία των Βαλκανίων 1804-1945*, μτφ. Χασιώτης Λουκιανός, Θεσ/κη 2005, εκδ. Βάνιας, σειρά Ίστωρ
- Περιστιάνης Ι.Κ., *Ιστορία των ελληνικών γραμμάτων από της τουρκικής κατακτήσεως μέχρι της αγγλικής κατοχής (1571-1878)*, Λευκωσία 1930
- Πιζάνιας Πέτρος, «Επανάσταση και Έθνος. Μια ιστορική- κοινωνιολογική προσέγγιση του '21» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3, Αθήνα 2003, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ. 33-52
- Ρίχτερ Χάιντς Α., *Ιστορία της Κύπρου: 1878-1949*, μτφ. Σαρρόπουλος Κώστας, τ. 1, Αθήνα 2007, εκδ. Εστία
- Σαμαράς Παρασκευάς, «Από την διοίκηση του προτελευταίου Τούρκου κυβερνήτη Ahmet Kiamil στη διοίκηση του πρώτου Άγγλου κυβερνήτη Sir Garnet Walseley. 1877-1879» στο

Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996, τ. 3, Ι. Θεοχαρίδης(επιμ.), Λευκωσία 2001, σσ. 397-410

- Σαρρής Νεοκλής, *Οσμανική Πραγματικότητα. Συστηματική παρά-θεση δομών και λειτουργιών. Η δοσιματική διοίκηση*, τ. 2, Αθήνα 1995, εκδ. Αρσενίδης
- Σβολόπουλος Κων/νος, *Κωνσταντινούπολη 1856-1909. Η ακμή του Ελληνισμού*, Αθήνα 1995, εκδ. Εκδοτική
- Σκοπετέα Έλλη, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1988, εκδ. Πολύτυπο
- Σκιώτης Διονύσιος, «Η κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. 11, Αθήνα 1977, εκδ. Εκδοτική, σσ. 376-379
- Σταματοπούλος Δημήτριος, *Μεταρρύθμιση και εκκομίκευση. Προς μία ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αι.*, Αθήνα 2003, εκδ. Αλεξάνδρεια
- Σταυρίδης Βασίλειος Θ., *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι, 1860-Σήμερα*, τ. 1, Θεσ/κη 1977, εκδ. Κυριακίδης
- Στεργίου Αγγελική Θ., *Σελίδες από τη Μ. Ασία. Εκδόσεις-Περιοδικά-Εφημερίδες*, Θεσ/κη 2006
- Σφυρόερας Β. «Οι Φαναριώτες. Θεσμικοί ρόλοι μιας χριστιανικής ηγετικής ομάδας» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2, Αθήνα 2003, Ελληνικά Γράμματα, σσ. 297-308
- Τζάκης Διονύσης, «Τα πολεμικά γεγονότα. Οι εξελίξεις στα μέτωπα του πολέμου (1822-1824)» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3, Αθήνα 2003, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ. 73-102
- Τρικούπης Σπυρίδων, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 1, Λονδίνο 1860
- Τσαλάκος Γ., «Σύντομη επισκόπηση ορισμένων όψεων της Αγγλοκρατίας στην Κύπρο» στο *Κύπρος: Ιστορία, προβλήματα και αγώνες του λαού της.*, Γ. Τενεκίδης και Γ. Κρανιδιώτης (επιμ.), Αθήνα 1981
- Τσικαλουδάκη Μαρία, «Η Θράκη. Η διάσπαση της Οθωμανικής ενότητας» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 4, Αθήνα 2003, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ. 327-341
- Υψηλάντης Αθανάσιος Κομνηνός, *Εκκλησιαστικών και πολιτικών των εις δώδεκα, βιβλίων Η', Θ' και Ι, ήτοι τα μετά την Άλωσιν (1453-1789)*, Κωνσταντινούπολη 1870 (αν. έκδοση Αθήνα Καραβίας 1972)
- Φιλίππου Λοΐζος, *Τα ελληνικά γράμματα εν Κύπρω κατά την περίοδον της Τουρκοκρατίας (1571-1878)*, Λευκωσία 1930
- -----, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Λευκωσία 1975
- -----, «Εκλογή Αρχιεπισκόπων εν Κύπρω» στο *Κυπριακαί Σπουδαί*, 7(1943), σσ. 117-125

- Χιδίρογλου Παύλος, «Το ανέκδοτον φερμάνιον του σουλτάνου Abd al- Megid προς τον Πατριάρχην Γερμανόν Δ' του έτους 1853 και αι προς την Κύπρον προνομιακαί παραχωρήσεις του ΙΘ' αιώνος» στο *Κυπριακαί Σπουδαί*, 36(1972), σσ. 79-82
- Χρηστίδου-Λιοναράκη Σεβαστή, «Το οθωμανικό εκπαιδευτικό σύστημα και τα ελληνικά μειονοτικά σχολεία την εποχή του Τανζιμάτ» στο *Σύγχρονα Θέματα*, 74-75(2000), σσ. 140-151
- Χριστοδούλου Ν., *Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου κατά τα έτη 1900-1910*

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Anagnostopoulou Sia, “Les Rapports de l’ Eglise Orthodoxe avec le Kapoudan Pacha (fin du XVIIIème debut XIXème seche)” στο Elizabeth Zachariadou (επιμ.), *The Kapoudan Pacha. His Office and his Domain*, Πέθυμο 2002
- Anastasiades Andreas G., *The Development of the Administation of Elementary Education in Cyprus*, Λευκωσία 1979
- Anderson MS, *The Eastern Question 1774-1923*, New York 1966, St. Martins Press,
- Archduke Louis Salvator of Austria, *Levkosia: the capital of Cyprus*, London 1983, εκδ. Trigraph
- Davison Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, 1963
- Gazioglou Ahmet C., *The Turks in Cyprus: A province of the Ottoman Empire (1571-1878)*, London 1990
- Georgallides George, *A political and Administrative History of Cyprus 1918-1926, with a Survey of the Foundations of British Rule*, Cyprus Research Center, Λευκωσία 1979
- Hill George, *A history of Cyprus 1867-1948*, London 1972, εκδ. University Press
- Jenness Diamond, *The Economics of Cyprus. A Survey to 1914*, Montreal 1962, University Press,
- Karpat Kemal H., “Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era” στο B. Braude-B. Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a Plural Society*, Ν. Υόρκη-Λονδίνο 1982, σ. σ 141-169
- -----, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Winconsin 1985

- Konortas Paraskevas, “From Ta’ife to Millet: Ottoman Terms for the Ottoman Greek Orthodox Community” στο D. Gondicas- C. Issawi (επιμ.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, Princeton- N. Jersey 1909
- Kyrris Costas, *History of Cyprus*, Λευκωσία 1996, εκδ. Lavender Fields Books
- Orr Captain, *Cyprus under British Rule*, London 1918, εκδ. R. Scott
- Papadopoulos Theodoros, *Social and historical data on population (1570-1881)*, τ. 1, Nicosia 1965, Texts and Studies of the History of Cyprus
- Rosenthal Steven, “Minorities and Municipal Reform in Instabul 1850-1870” στο *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a Plural Society*, B. Braude, B. Lewis (επιμ.), N. York-London 1982, σσ. 369-383